

PG
1201
.N24

Naš jezik.
НАШ ЈЕЗИК

XXVI/1

UNIV. of MICH.
FEB 17 1984
Current Serials

БЕОГРАД
1983.

УРЕБИВАЧКИ ОДБОР:

мр Милица ВУЈАНИЋ, др Даринка ГОРТАН-ПРЕМК, др Бранислав МИЛАНОВИЋ, др Драгана МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, мр Мирослав НИКОЛИЋ, др Асим ПЕЦО, др Митар ПЕШИКАН, др Љубомир ПОПОВИЋ, др Живојин СТАНОЈЧИЋ, др Егон ФЕКЕТЕ, др Олга ЦВИЈИЋ

Ужа редакција:

Секретари др ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК и др ЉУБОМИР ПОПОВИЋ

Уредник др МИТАР ПЕШИКАН

НАШ ЈЕЗИК је покренуло 1933. године Лингвистичко друштво у Београду, на челу са Александром Белићем, који је уредио седам књига предратне серије, као и девет књига и први двоброј десете књиге у новој, послератној серији часописа. Од књ. X/3—4 до XXI/1—2 уредник часописа је био Михаило Стевановић. — НАШ ЈЕЗИК излази у свескама, које се обједињују у књиге. Издаје га и прима рукописе и претплату Институт за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михаилова 35. Претплату од 120 динара слати на текући рачун Института 60806-603-864.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXVI (нова серија)

Св. 1

САДРЖАЈ

Пола века од покретања „Нашег језика“ (МИТАР ПЕШИКАН) . . .	3
Морфема <i>-тељ</i> у комбинацији са другим суфиксним морфемама (СТАНА РИСТИЋ)	6
Још једном о аналитичком компаративу у српскохрватском (МИЛАН СУРДУЧКИ)	25
О лексичким синонимима (МИЛОРАД ДЕШИЋ)	34
О Речнику нових речи (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК)	42
Моја посљедња о <i>мљину</i> (МИЛАН МОГУШ)	48
О речима <i>разблудан, заблудан и блештати, бљештати</i> (МИРОСЛАВ М. НИКОЛИЋ)	50
О именици <i>стопало/стопала</i> (СЕЛЕНА СЕФЕРОВИЋ-АРСЕНОВИЋ)	54
Питања и одговори	
Буричин или Буричин (МИЛИЈА СТАНИЋ)	57
Јубилеји	
Уз осамдесетогодишњицу професора Михаила Стевановића (ДАРИН- КА ГОРТАН-ПРЕМК)	59
Библиографски прилог	
Попис расправа и чланака — Наш језик XXI—XXV (ЈОВАНКА МИЛОВАНОВИЋ)	61

ПОЛА ВЕКА ОД ПОКРЕТАЊА „НАШЕГ ЈЕЗИКА“

Пре педесет година појавила се прва књига „Нашег језика“ (старе серије). Покренуло га је београдско Лингвистичко друштво, коме је председник био Александар Белић. Белић се, у име Лингвистичког друштва, потписивао као власник часописа, а у Уређивачком одбору били су Драгутин Костић, Милош Ивковић, Глиша Елезовић, др Милош С. Московљевић, др Бранко Милетић, др Гојко Ружичић, др Данило Вушовић, др Радомир Алексић, др Петар Борђић и Радосав Бошковић.

Већ у уводној речи одбор је најавио да рачуна са широком сарадњом у часопису, поименично истичући да је наишао на предусретљивост и добио обећање за сарадњу Драгутина Боранића и Стјепана Ившића, поред А. Белића, који је већ у првој књизи (као што ће и у даљима) изузетно плодно потврдио ту најаву, са 14 чланака у десет свезака ове књиге, док ће се Ившић јавити са својим прилозима у другој и трећој књизи НЈ. Боранићева сарадња је изостала, али ће се зато међу сарадницима НЈ старе серије наћи низ истакнутих лингвиста нашег доба, као Хенрик Барић, Фран Илешкић, Томо Маретић, Миљивој Павловић, Харалампије Поленаковић, Милан Решетар, Михаило Стевановић, Мате Храсте и др. — поред чланова уредништва, међу којима ће се у доба старе серије још појавити имена Миодрага Лалевића и Јована Вуковића.

Што се пак чланова уредништва старе серије тиче, велики део њих је задужио часопис интензивном сарадњом, која је у највећој мери осигуравала редовно излагање часописа, чиме се, на жалост, садашње уредништво НЈ не може похвалити. Тако се у седам предратних књига Д. Костић јавио са 36 прилога, М. Московљевић са 35, Д. Вушовић са 24. П. Борђић са 22, М. Лалевић са 21, Ј. Вуковић са 12; најусрднији сарадник био је сам А. Белић, са близу седамдесет прилога у седам књига, и то не рачунајући оне потписане са „Уредништво“, у којима је Белићев удео био свакако највећи.

Нећемо се овде задржавати на приказивању излагања часописа, нити старе серије (прве свеске 1932. године, па до 1940. го-

дине, кад је изашла седма књига) нити првих двадесет књига нове серије, кад су уредници били А. Белић 1950—1960. године и М. Стевановић 1960—1974. године, који је уредио и први двоброј XXI књиге, јер је приказ тих периода, заједно са потпуном библиографијом прилога у НЈ, дат у књизи XX. Што се тиче последњих пет књига (XXI—XXV, 1975—1982), њихов садржај приказујемо библиографијом коју је израдила Ј. Миловановић, а овде ћемо рећи неколико речи уопште о садржају и програму „Нашег језика“. За саму замисао о лику часописа карактеристична је уводна *Наша реч* у првој свесци прве књиге, која почиње овим речима:

„Одавно се осећа потреба да се покрене часопис у којем би се расправљало на разумљив и широкој публици приступачан начин о особинама нашег књижевног језика; али нам се чини да та потреба није била никад тако велика као данас.“

Даље се изражава мишљење да ће у књижевном језику бити и тешкоћа које треба пребродити, те се часопис и покреће да би олакшао тај посао „свима који воле наш књижевни језик“. Часопис је, вели се даље, поникао из уверења да у савременом књижевном језику „у различним деловима нашег народа има сјајних елемената из којих се мора развити и сјајни књижевни језик целокупне наше народне заједнице“ и истиче се жеља покретача да се оно што је најбоље и најправилније у језику писаца прошири на све. Програм рада је овако дефинисан:

„Наш програм је врло прост и разумљив: ширење у што већој мери међу претставницима нашег образованог друштва правилних погледа о нашем књижевном језику и о језику уопште; изношење сметњи његову правилноме развитку и предлагање онога чиме би се каква неправилност или језичка погрешка могла заменити.“

Памћења је вредна још једна уводна порука покретача часописа, у првом реду Александра Белића:

„И онда када се буду износили недостаци књижевног језика каквог дела, и када се буде вршила анализа језика каквог писца или када се у тражењу правих језичких особина морадне и одбацити понешто за што је везано име кога од ауторитета наших, — то ће се вршити само са намером да се дође до истине. Зато ће се објављивати и примати прилози написани само у духу трпљивости, помирљивости и узајамног поштовања.“

Како се види, старање о језичкој норми и језичкој култури заузимало је главно место у програму „Нашег језика“. Тај је задатак часописа задржао прворазредни значај и до данас. И у последњих пет књига објављених су резултати опсежнијих обрада низа нормативних тема, као што су глаголи на *-ати* са двојаком презентском основом, промена типа *твог/твојег*, ген. мн. типа *радња/радњи* или *бачава/бачви*, о промени и променљивости бро-

јева, о акценту презимена, о гласовним променама у проклизи, о транскрипцији имена из арапског, кинеског и јапанског језика, а такође велики број сажетијих или обимнијих прилога који се у целини или делимично баве питањима битним за језичку културу.

Међутим, са нарастањем интереса за свестранију научну обраду материје нашег језика, а у новије време и са опадањем интереса сербокroatиста за нормативистику (пре свега, због недовољног уважавања ове гране у нашем друштву), у часопису су — већ од старе серије, а нарочито у новој — заузели место и научни прилози који нису непосредно везани за питања језичке културе и који су постали незаобилазни део научне литературе при обради многих питања нашег језика. Са задовољством и признањем треба у том погледу истаћи пример Радосава Бошковића, који је био усрдни сарадник и члан уредништва већ у првој књизи старе серије, а задужио је часопис и у овим последњим годинама његовог излажења објављујући у њему своје значајне научне радове.*

Митар Пешикан

* Полувековни јубилеј „Нашег језика“ пропраћен је и једним великим губитком за нашу лингвистику: умро је професор Радосав Бошковић, један од покретача и најистакнутијих сарадника нашег часописа. Како је проф. Бошковић преминуо кад је штампање ове свеске већ било при крају, остаје да „Наш језик“ у наредној свесци објави коју реч у спомен на свог заслужног сарадника.

МОРФЕМА -ТЕЉ- У КОМБИНАЦИЈИ СА ДРУГИМ СУФИКСНИМ МОРФЕМАМА

Овим настављамо обраду примене морфеме *-тељ-* у српскохрватском језику, започету прилогом у претходном броју часописа, под насловом „Морфема *-тељ-* у савременом српскохрватском језику“ (НЈ XXV/4—5, стр. 189—230), где су дати уводни подаци о теми и њеној обради, као и литература којом смо се служили. О творбеној функцији самог суфикса *-тељ* већ је говорено у претходном излагању, а какве су могућности морфеме *-тељ* у везивању са другим суфиксима настојаћемо да дамо у наредном излагању.

Од основа на *-тељ* другим суфиксима образују се следеће категорије и типови:

I *Именице*

- женског рода са суфиксом *-ица*
- женског рода са суфиксом *-ка*
- апстрактне именице са суфиксом *-ство*

II *Придеви*

- са суфиксом *-ски*
- са суфиксом *-ев*
- са суфиксом *-ин*

III *Глаголи*

- са суфиксом *-а(ти)*
- са суфиксом *-и(ти)*
- са суфиксом *-ева(ти) / -ова(ти)*

IV. *Прилози*

- са суфиксом *-ски*

Именице са суфиксом *-ица* и *-ка*

Од девербативних именица мушког рода са суфиксом *-тељ* које означавају вршиоца радње образују се суфиксима *-ица* и *-ка* именице женског рода са истим значењем. Овакав творбени однос у лингвистичкој науци је означен као моциони, а у систему деривације је назван *именичка моција*. „Њиме се означава способност језика да помоћу одређених форманата твори називе за бића женског пола од паралелних назива за бића мушког пола. Најважнија особина секундарне изведенице јесте да она значи све што и именице мушког рода. Деривацијом је само пол промењен“ (78, 4). Термин *именичка моција* има и уже значење, а професор Р. Бошковић њиме означава посебан творбени тип у коме се „*femininum* гради од *masculinum*-а као од општег дела свог — и суфикс *masculinum*-а улази у састав *femininum*-а“. (24, 77). Нпр. *копач—копачица*, *вук—вучица*, *учитељ—учитељица*, за разлику од тзв. *суплетивне моције*, у којој се „и *masc.* и *fem.* граде само од истог општег дела нарочитим наставцима — суфикс *masculinum*-а не улази у састав *femininum*-а“. (24, 77)., нпр. *наставник—наставница*, *самац—самица*, *старац—старица*. За именице са суфиксом *-ица* и *-ка* у нашем раду термин *именичка моција* употребљаваћемо у ужем значењу. Функција моционих форманата је другачија од творбене функције других форманата. Они не мењају основну реч него модификују њено значење, мада понекад добијају и творбену функцију. Мовирани фемининум и корелативни маскулинум чине моциони пар, али чланови моционог пара нису семантички једнаки. Мовирани фемининуми означавају само женске јединке, па им је значење уже, а облици маскулинума могу се употребити у значењу и мушког и женског рода, па им је значење шире, што је условљено различитим ванјезичким факторима. Исти ти фактори условили су да неке именице женског рода немају корелативног облика за мушки род. Оне нису постале мовирањем, него су образоване суфиксом који је имао творбено а не моционо значење.

Именице мовиране суфиксима *-ица* и *-ка* од маскулинума на *-тељ* припадају именичкој моцији, јер цео облик маскулинума улази у састав фемининума, нпр. *учитељ—учитељица—учитељка*; *васпитатељ—васпитатељица—васпитатељка*; *градитељ—градитељица—градитељка* и сл.

У материјалу скоро сви мовирани фемининуми имају одговарајуће маскулинуме са истим значењем. Појединачни случајеви су да се јави именица женског рода без одговарајућег облика мушког рода, а ми ћемо такве примере издвојити и образложити.

Морфема -тељ- у суфиксу -тељица

Овај творбени тип карактерише моциони однос у коме се од изведеница мушког рода на *-тељ* са значењем вршиоца радње суфиксом *-ица* образују именице женског рода са истим значењем. Структурно, изведеница има два дела — основу и наставак. Основа може бити различите морфемске структуре: само изведена именица, префиксална и сложена. За мовирани фемининум структура основе није битна, а у нашем случају је детаљно дата у првом делу рада.

Семантички, именице остварују своје значење у разреду бића са свим могућим лексичким реализацијама које остварују именице у основи, а суфикс *-ица* само модификује та значења, па се од именице која је означавала мушку особу добија именица која означава женску особу. Суфикс *-ица* може имати и друга творбена значења, али у наведеном односу он је носилац моционог значења.

У нашем материјалу смо нашли 112 мовираних фемининума од маскулинума на *-тељ*. Примере ћемо изложити према изворима, како би преглед продуктивности, распрострањености и територијалне заступљености био очигледнији, тако да ћемо имати: примере потврђене само у речницима, примере потврђене у књижевним текстовима и примере из помоћног материјала (прикупљене из неких најновијих књижевних дела и штампе).

1. Примери потврђени само у реченицама: *пријавитељица, штоватељица, слушатељица, славитељица, родосквритељица, проневеритељица, потлачитељица, мрзитељица, жалитељица, даватељица, вршитељица, вероучитељица, будитељица, подмититељица, угоститељица, посудитељица, осветитељица, носитељица, изгонитељица, изводитељица, доноситељица, даритељица, починитељица, известитељица, наручитељица, читатељица, чинитељица, утемељитељица, узгајатељица (узгојитељица), тужитељица, троватељица, прогонитељица, поштоватељица, послужитељица, отхранитељица, обожаватељица, обновитељица, неговатељица, надзиратељица, извршитељица, ширитељица, гонитељица, изумитељица, нудитељица, обранитељица, опоручитељица, осквритељица, ујединитељица, укротитељица, подмититељица, породитељица, натјецатељица, учитељевица.*

2. Примери потврђени у књижевним текстовима:

а) у источном и централном подручју: *одгојитељица, непријатељица, искупитељица, избавитељица (избавитељница), житељица, домоуправитељица, добродетељица, градитељица (врста пчеле радилице), васпитатељица, пазитељица, покровитељница, светитељица;*

б) у западном подручју: препоручитељица, родитељица, хранитељица, усређитељица, упропаститељица, увредитељица, створитељица, списатељица, руководитељица, рушитељица, редатељица, равнатељица, просвјетитељица, производитељица, прародитељица, потицатељица, посјетитељица, откупитељица, надахнитељица, мучитељица, молитељица, миритељица, љубитељица, кротитељица, изнајмитељица, измиритељица, заговаратељица, добротинатељица, добротворитељица, гојитељица, водитељица, бранитељица;

в) са целог језичког подручја: учитељица, утешитељица, управитељица, тешиитељица, спаситељица, пријатељица, покровитељица, победитељица, ослободитељица, кућепазитељица, добротинитељица, дароватељица, градитељица (жена која гради)

3. Примери потврђени у помоћном материјалу: учитељица (91); спаситељица, искушитељица, укрепитељица, упропаститељица (98); учитељица, пријатељица (95); учитељица (97); пријатељица, учитељица (96); учитељица (99); пријатељица (94); пријатељица (89); пријатељица (100); одгојитељица (87).

Велики број примера потврђен је само у речницима, око 54. Неке именице потврђене су само у једном речнику, у Матешићевом, Матичином или Скоковом, а већина има потврду у више речника: и у РЈА, Матичином и Матешићевом речнику, а онда и у другим нашим речницима: Речнику Р—К, Рјечнику Б—И, Поповићевом речнику, Деановићевом речнику и Шулековом речнику. Са више речничких потврда јављају се ови примери: ширитељица, гонитељица, извршитељица, изумитељица, обновеитељица, надзиратељица, опоручитељица, гонитељица, узгојитељица, послужитељица, отхранитељица, неговатељица и др. Примери потврђени само у речницима су из фонда књижевног језика па ће, вероватно, наћи место и у писаном и у говорном језику.

Више од половине примера потврђено је у књижевним текстовима, а неки од њих показују велику учесталост, имају више књижевних потврда: непријатељица, пријатељица, учитељица, дароватељица, добротинитељица, покровитељица, гојитељица, кротитељица, хранитељица, родитељица и сл.

У основи скоро свих примера је изведеница мушког рода на -тељ, а јављају се само три примера без паралелног маскулинума: наручитељица, подмититељица и породитељица, све троје је потврђено само у речницима. За прва два фемининума могуће је претпоставити облике маскулинума: наручитељ и подмититељ, односно мушке особе као вршиоце радње, али у трећем примеру основа свакако није облик маскулинума него глагола породити, а суфикс -тељица којим се образовала именица има творбену функцију. И у примеру родитељица, ако има значење она која рађа, мора се претпоставити исти однос, творачки, а не моциони.

Ове именице означавају бића женског пола, која се у реализацији најчешће односе на женску особу вршиоца одговарајуће радње, мада могу да означавају и нешто друго. Тако пример *градитељица* може да означава и врсту пчеле *радилице* и жену која гради, а именица *производителјица* по Матичином речнику има два значења: 1. она која производи и 2. мат. *производиља* — *зрака, права која производи угао, кут, рогаљ*.

Издвојићемо примере: *избавитељица, покровитељица, добротинитељица* због облика, јер се образују деривационим суфиксом *-тељица*; јављају се у књижевним текстовима са истим значењем као и облици са *-тељица*, а у речницима су означени као застарели облици настали према руском језику. Особен је и пример *учитељевица*, изведен преко присвојног придева, са значењем *учитељева жена*.

Моцион тип чија је структура: цео облик маскулинума као основа и наставак *-ица* веома је продуктиван у савременом српскохрватском језику, а нарочито у категорији номина агентис. Примери које смо нашли у материјалу нису нарочито бројни, али ако се узме у обзир чињеница да именице на *-тељ* увек могу мотивисати мовирану изведеницу са суфиксом *-ица*, то је и најбоља потврда продуктивности овог моционог типа, а распрострањеност и територијалну заступљеност условљавају други ванјезички фактори. То су друштвено-историјске околности у којима су се називи за вршиоце радњи стварали за мушкарце, јер су само они обављали одговарајуће делатности, а касније, када су их и жене почеле обављати, формиран називи су се задржали и означавали и жену вршиоца радње. Тако стање се задржало и у савременом језику, и поред друге тенденције да се постојећим моционим суфиксима означи посебно жена као вршилац радње. Ова тенденција је израженија у западном језичком подручју, па је отуда и број изведеница у књижевним потврдама са тог подручја знатно већи. За ову повећану учесталост постоји још један разлог — поларизација са моционим суфиксом *-тељка*, који је на источном и централном подручју знатно продуктивнији.

Суфикс *-тељица* је синонимичан са суфиксом *-тељка*, а у савременом језику, како смо већ рекли, њихова расподела показује тенденцију територијалне дистрибуције. Према томе примери: *учитељка, васпитатељка, родитељка, слушатељка* и сл. значе исто што и облици на *-тељица*. Синонимичне су и изведенице на *-тељица* и *-ачица*, ако су им основне речи (маскулинуми) образоване од истих глагола. Тако смо нашли примере из наше грађе: *читачица : читатељица, утемељачица : утемељитељица, управљачица : управитељица, тровачица : троватељица, стварачица : стваратељица, снимачица : сниматељица, оснивачица : осниватељица, носачица : носитељица, надзирачица : надзиратељица, васпитачица : васпитатељица* и сл. Од

номина агентис са другим суфиксима изведенице за женски род припадају друкчијим творбеним типовима и имају друга значења. Моционом типу припадају и изведенице са *-ица* од маскулинума на *-ник*, али су то случајеви *суплетивне моћије*, па не могу бити творбено синонимичне са моционим типом о коме говоримо, иако је синонимичност по значењу евидентна у неким примерима: *избавница : избавитељица, осветница : осветитељица, победница : победитељица, управница : управитељица, утемељница : утемељитељица, утешница : утешитељица.*

Изведенице на *-лац* не улазе целим својим склопом у основу именица женског рода са суфиксом *-ица*, чак и онда кад ове означавају вршиоце радње: *кротилица, хранилица, тешилица, стваралица, родоскврнелица, изгонилица, ујединилица*, него су оне мотивисане глаголом, а творбени суфикс им је *-лица*. Овакви облици у значењу женске особе као вршиоца радње нису обични и имају само речничке потврде, јер су за овај творбени тип карактеристична друга значења: значење средстава, справе, ствари и сл. Именицама мушког рода на *-лац* нормално одговарају именице на *-тељица* и *-тељка*, или именице са суфиксом *-ља* (које не припадају моционом типу): *нудиља, храниља, руководиља, назиља, молиља, жалиља, двориља, гајиља, водиља, примаља, тужиља* и сл.

У поређењу са другим синонимичним изведеницама које означавају вршиоце радњи именице са суфиксом *-тељ* са моционим суфиксом *-ица* најпродуктивнији су тип именичке моћије, јер је резултат тог односа увек *мовирани фемининум* према *основном маскулинуму са истим значењем*.

Акцент мовираних изведеница у највећем броју случајева, како је забележен у речницима, може бити двојак: или је једнак акценту основне именице (краткоузлазни на другом слогу пред суфиксом *-тељица*), или је краткоузлазни акценат на слогу испред наставка *-ица*. Око 80 именица јавља се са двојаким акцентом нпр.: *родитељица* и *родитељица, хранитељица* и *хранитељица, кротитељица* и *кротитељица, годитељица* и *годитељица, управитељица* и *управитељица, утешитељица* и *утешитељица, спаситељица* и *спаситељица, победитељица* и *победитељица* и сл. Међутим код С. Бабића (4), који се опредељује за посебну хрватску изговорну норму, нашли смо да је код именица на *-тељица*, према анкети, обичан само краткоузлазни акценат на слогу испред суфикса *-ица*: *учитељица*, а да двојак забележен акценат у речницима нема потврде у хрватској језику. Само са једним акцентом, једнаким основној речи, забележене су ове именице: *добротворитељица, посетитељица, водитељица, светитељица, наредитељица, учитељевица*. Само са краткоузлазним акцентом испред *-ица* су забележени ови примери: *производителјица, потицателјица, откупителјица, надахнителјица, заговарателјица, пријателјица, непријателјица*.

љица, добродетљица, породитљица, посудитљица, осветитљица, носитљица, изгонитљица, изводитљица, доноситљица, даритљица нудитљица, обновитљица, миритљица, увредитљица. Са другачијим акцентом јављају се ове именице: мучитљица и мјучитљица и мучитљица, житљица и житљица, прјродитљица, а посебан су случај и именице на -њица: доброчинитљињица, покрдвитљињица, избавитљињица.

Морфема -тељ- у суфиксу -тељка

Мовирање суфиксом -ка врши се на исти начин као и суфиксом -ица, тако да су та два моциона типа синонимична и по структури и по значењу. Суфикс -ка има и друга творбена значења као и суфикс -ица, а када се везује за именице мушког рода, његово значење је *моционо*. Као моциони суфикс он је опште-словенског порекла, а данас има неједнаку употребу у словенским језицима. У источним и западним словенским језицима носилац фемининалног значења је суфикс -ка, а у јужнословенским језицима се употребљавају и суфикс -ка и -ица, и то у бугарском је учесталији суфикс -ка, у словеначком -ица, а у српскохрватском се употребљавају оба суфикса. Међутим и српскохрватски језик територијалном расподелом ових суфикса одражава јужнословенску ситуацију, јер је на хрватском подручју учесталији суфикс -ица, а на осталим подручјима суфикс -ка. Суфикс -ица у српскохрватском језику раширенији је по употреби у функцији моционог наставка него суфикс -ка.

У нашем материјалу смо нашли 81 изведеницу са суфиксом -тељка, нешто мање него изведеница на -тељица. Класификовано ћемо их према изворима као и претходне:

1. Примери потврђени само у речницима: *подстицатељка*, *дароватељка*, *мрзитељка*, *пазитељка*, *писатељка*, *редитељка* (*реда-тељка*), *самомучитељка*, *слушатељка*, *утемељитељка*, *поверитељка*, *известитељка*, *кривотворитељка*, *кротитељка*, *наручитељка*, *натјецатељка*, *обновитељка*, *оптужитељка*, *послужитељка*, *погицатељка*, *починитељка*, *поштоватељка*, *прародитељка*, *препоручитељка*, *прогонитељка*, *просветитељка*, *служитељка*, *сниматељка*, *створитељка*, *траватељка*, *тужитељка*, *угоститељка*, *укротитељка*, *упропаститељка*, *штоватељка*, *домоустројитељка*, *даватељка*, *молитељка*, *препородитељка*, *приматељка*, *равнатељка*, *утаманитељка*, *ширитељка*, *изгонитељка*.

2. Примери потврђени у књижевним текстовима:

а) у централном и источном подручју: *бранитељка*, *будитељка*, *васпитатељка* (*воспитатељка*), *гонитељка*, *домоустројитељка*, *домоуправитељка*, *жалитељка*, *житељка*, *завештатељка*, *избавитељка*, *извршитељка*, *измириатељка*, *искупитељка*, *кућеназитељка*,

љубитељка, мучитељка, обожаватељка, ослободитељка, победитељка, покровитељка, посетитељка, светитељка, управитељка, уређитељка, утешитељка, читатељка;

б) у западним крајевима: тјешитељка, пријатељка, осветитељка;

в) са целог језичког подручја: градитељка, гајитељка (гојитељка), добротинитељка, надзиратељка, родитељка, спаситељка, старатељка, учитељка, хранитељка.

3. Примери из помоћног материјала: тешитељка, прародитељка, срцеломитељка (98); светитељка, родитељка (88).

Највише примера потврђено је само у речницима, око 43. Нарочито је у Матичином речнику потврђен велики број примера без наведених извора, или се као извори наводе Речник Р—К, или Правопис.

Примери са суфиксом -ка јављају се на целој језичкој територији, како показују књижевне потврде, али са израженијом тенденцијом учесталости у централном и источном подручју него у западном. Тако смо у изворима нашли око 26 изведеница потврђених само у тим крајевима, а око десетак примера потврђених на целом подручју. Највише потврда имају именице: *учитељка, родитељка, надзиратељка, градитељка, управитељка, извршитељка, домоуправитељка, васпитатељка, измиритељка.*

Сви примери углавном означавају вршиоца радње или носиоца занимања, а неки у реализацији имају и друга значења. Тако именице нпр. *равнатељка, учитељка, управитељка* и сл. могу означавати и жену, супругу онога ко врши радњу, ко се бави одређеним занимањем. Фемининални облик не мора да означава само жену него и животиње женског рода, па смо тако уз пример *хранитељка* у Матичином речнику поред значења *жена која храни*, нашли и народну употребу те именице у хипокористичном значењу за *краву која даје млеко*. Именица *родитељка* означава и жену *родитеља* (онда је то моционни облик према облику мушког рода *родитељ*), а када значи жену која је родила онда је та именица женског рода постала од глагола *родити* и суфикса *-тељка*.

Број примера именица са суфиксом *-тељка* није велики, али је овај моционни тип продуктиван, јер се према њему могу увек од нових именица мушког рода на *-тељ* суфиксом *-ка* мовирати именице женског рода са истим значењем. И М. Стевановић у својој Граматици истиче: „Наставак *-тељ* знатно савременије звучи сложен са *-ка*, у наставку *-тељка*, који . . . постаје додавањем моционог наставка за женски род *-ка* на облик именица м. р. с наставком *-тељ*, као у примерима; *молитељка* (поред *мдлиља*) облик је за ж. р. (према *мдлилац* и према неупоредиво ребем и данас углавном застарелом *мдлитељ*), *тужитељка* . . . (према *тужи-*

лац), *спаситѣлка* (према *спасилац*). А осим ових и од других наведених именица м. рода могу да се наставком *-ка* направе именице ж. рода истог значења.“ (71, 514). Видимо да се изведенице са суфиксом *-тељка* наводе према именицама мушког рода на *-лац* и честе су у савременом језику, а поготову у источном и централном подручју. Невелики број потврда за именице са суфиксом *-тељка* условљен је традиционалном склоношћу да се облицима имена за мушки род именују и жене као вршиоци радње (о чему се говорило и код именица на *-тељица*).

Изведенице са суфиксом *-тељка* углавном су синонимичне са именицама на *-тељица*: *молитељица*, *спаситељица*, *родитељица*, *измиритељица*, *хранитељица*, *учитељица* и сл., само што је значење супруге вршиоца радње ипак нешто више својствено суфиксу *-тељка* него суфиксу *-тељица*. По значењу су им синонимичне и именице женског рода са суфиксом *-ља* (добијене од глаголских основа): *родиља*, *молиља*, *тужиља*, *водиља*, *пазиља*, *гајиља* итд. Акценат скоро свих изведеница је уједначен: краткоузлазни на другом слогу испред суфикса *-тељка* са дужином на првом слогу испред суфикса *-ка*: *покрдвитѣлка*, *посѣтитѣлка*, *свѣтитѣлка*, *спѣсатѣлка*, *читатѣлка*, *утѣшигѣлка*, *равнатѣлка*, *хрднитѣлка*, *васпитатѣлка*, *извршитѣлка*, *љубитѣлка* итд. Друкчији акценат имају ови примери: *пријатѣлка*, *прѣродитѣлка*, *житѣлка* и *жѣтѣлка*, *пѣзитѣлка* и *пѣзитѣлка*.

Морфема -тељ у суфиксу -тељство

Изведенице са суфиксом *-ство* у науци о творби речи означене су као апстрактне именице мада имају и конкретна значења. Формант *-ство* је словенског порекла (18), везује се за придевске и именичке основе и веома је продуктиван у савременом језику.

Именице на *-тељ* са којима се везује овај суфикс могу бити различите структуре: без префикса, са префиксом и сложене. У образовањима овога типа суфикс *-ство* има творбену функцију која се реализује у два семантичка подтипа:

1. апстрактне именице које означавају различите појмове у вези са делатношћу и занимањем што значи именица у основи;
2. именице са конкретним значењем различите лексичке реализације.

Већина именица има апстрактно значење, а пошто су различити садржаји ових појмова, ми ћемо их класификовати према могућим значењима. Граница између појединих значења није увек јасна.

1. Апстрактне именице:

а) именице које означавају појам положаја, дужности и достојанства: *предводитељство, равнатељство, домоустројитељство, кућно старешинство, светитељство, управитељство, правитељство, надзиратељство;*

б) именице које означавају област људске делатности и занимања: *служитељство, послужитељство, просветитељство, учитељство, списатељство, градитељство, попечитељство, угоститељство, пазитељство, одгојитељство, писатељство, бродоградитељство;*

в) именице које означавају појам својства, стања, процеса, ситуације: *списатељство, љубитељство, опстојатељство (окољност, прилика), родитељство, пријатељство, старатељство, покровитељство, непријатељство, замешатељство (збрка, компликација, пометња, неред, гужва).*

2. Конкретне именице:

а) именице са значењем колектива: *учитељство, равнатељство, житељство, читатељство, слушатељство;*

б) именице које означавају установе или цео систем установа заједно са људством: *равнатељство, угоститељство, надзиратељство, попечитељство, управитељство, правитељство.*

Наведена подела показује да неке именице могу имати више значења. Тако нпр. именице *учитељство* и *равнатељство* могу имати апстрактно значење и конкретно са значењем колектива. Слично је и код именица *надзиратељство, управитељство, правитељство*. Именице *житељство* и *читатељство* у речницима су означене као застарели облици, прва упућена на именицу *жители*, а друга на именицу *читалаштво*. Именица *читатељство* има само једну књижевну потврду из 1917, а *житељство* има пет књижевних потврда, углавном од краја 19. века до четрдесетих година нашег века. За именице *опстојатељство* и *правитељство* (управа, влада) означено је да су узете из руског, а обе имају потврде из 19. века код старијих писаца: Обрадовића, Вука, С. Матавуља.

У нашем материјалу смо нашли 31 изведеницу са деривационим суфиксом *-тељство*. Само речничке потврде имају: *љубитељство, писатељство, послужитељство, предводитељство, служитељство, бродоградитељство, списатељство*. Остале имају књижевне потврде са целог језичког подручја, а највише су потврђене: *градитељство, надзиратељство, непријатељство, пријатељство, замешатељство, покровитељство, попечитељство, правитељство, старатељство, угоститељство, равнатељство*.

У ексцерпираној грађи нашли смо ове примере: *непријатељство, угоститељство (91), равнатељство, покровитељство (98), пријатељство (96), пријатељство, угоститељство (92), пријатељство (89), пријатељство (87).*

Примери са суфиксом *-тељство* нису многобројни ни чести, али је овај творбени тип продуктиван у савременом језику, јер се према њему од нових именица на *-тељ* могу образовати суфиксом *-ство* именице са наведеним значењем. Њихова нераспрострањеност је последица чешћег везивања суфикса *-ство* за номина агентис са суфиксом *-лац*, тако да се у истом значењу код различитих аутора уместо именица на *-тељство* употребљавају именице на *-лаштво*: *градилаштво*, *читалаштво*, *гужилаштво*, *стваралаштво*, *спасилаштво*, *издавалаштво*, *бранилаштво*, *васпиталаштво* и сл. Најпродуктивнија образовања суфикса *-ство* у везивању са номина агентис су од именица са суфиксом *-ар*, који није синонимичан са суфиксом *-тељ*, па га у овом односу не можемо ни разматрати.

Акцент већине именица у речницима је једнак акценту основне речи, краткоузлазни на трећем слогу испред суфикса *-ство*: *списатељство*, *просветитељство*, *послужитељство*, *учитељство*, *надзиратељство*, *светитељство*, *домоустрдјитељство*, *преводитељство*, *служитељство*, *бродоградитељство*, *одјодјитељство*, *спаситељство*, *љубитељство*, *родитељство*, *попечитељство*. Известан број изведеница уопштава дугоузлазни акценат на крајњем слогу општег дела именице: *слушатељство*, *писатељство*, *пријатељство*, *непријатељство*, *замешатељство*, *опстојатељство*, *правитељство*. Двојак акценат имају именице: *читатељство* и *читатељство*, *покрвитељство*, и *покровитељство*, *градигељство* и *градитељство*, *позитељство* и *позитељство*, *равнатељство*, и *равнатељство*, *управитељство* и *управитељство*, *угоститељство* и *угоститељство*. Другачији акценат имају *житељство* и *стђратељство*.

Остала именичка образовања са морфемом *-тељ* у саставу нису продуктивна. Нашли смо појединачне примере које ћемо, ради потпунијег увида о месту морфеме *-тељ* у савременом језику, навести. То су глаголске именице *учитељевање* (*учитељовање*), *пријатељевање*. Прва се јавља у Вуковом Рјечнику у облику *учитељевање*, а у другом облику има једну књижевну потврду. Именица *пријатељевање* потврђена је само у Матичином речнику.

Апстрактна именица *доброжељатељност* (пријатељска намера према некоме, добронамерност) јавља се са једном потврдом, и то код П. П. Његоша. Именица са значењем места где се врши радња *учитељиште* — *учитељска школа* јавља се у два извора код хрватских писаца. Значење колектива има изведена именица *пријатељштина* — *сви пријатељи што их неко има*, а јавља се више пута код В. Врчевића. Деминутивно значење имају именице *пријатељић* (*пријатељић*) а јавља се код Стјепана Крањчевића; *учитељић* (*Добрица Ђосић*). Именица *учитељац* — *ћак учитељске школе* јавља се код В. Петровића, а има подругливо значење. Перјоративно значење има изведеница *учитељетина* (И. Г. Ковачић).

Морфема -тељ- у придевским изведницама

У савременом српскохрватском језику морфему *-тељ-* налазимо и у саставу придевских изведеница са различитим суфиксима, у чијим се основама налазе или именице мушког рода на *-тељ* или именице женског рода на *-тељица* и *-тељка*. Најпродуктивнија образовања овога типа јављају се код присвојних придева са суфиксима: *-ски*, *-ев*, *-ин*, а ређе са суфиксом *-ан/-ни*. Придевски суфикси се додају на основну реч која по структури може бити без префикса, са префиксом и сложена. Функција суфикса је творбена, јер се од једне врсте речи — именица — добија друга врста речи — придеви. Изведене речи означавају однос према ономе што основна именица значи, који се остварује као однос припадања у ширем и ужем смислу.

Морфема -тељ- у суфиксу -тељски

Придевски суфикс *-ски* је веома продуктиван у савременом језику, а његово творбено значење *припадања* често се и даље развија, постајући у неким случајевима блиско описним придевима.

У нашем случају суфикс *-ски* се везује са именицама мушког рода на *-тељ*, а нашли смо 55 примера. Класификоваћемо их према изворима:

1. Примери потврђени само у речницима: *уставобранитељски*, *управитељски*, *угоститељски*, *старатељски*, *слушатељски*, *проценитељски*, *препородитељски*, *послужитељски*, *породитељски*, *покровитељски*, *победитељски*, *обновитељски*, *натјецатељски*, *љубитељски*, *мучитељски*, *кућепазитељски*, *кротитељски*, *истробицељски*, *издаватељски*, *изградитељски*, *изгонитељски*, *васпитатељски*, *будитељски*, *бродоградитељски*.

2. Примери потврђени у књижевним текстовима: *учитељски*, *утешитељски*, *усрећитељски*, *тужитељски*, *гладитељски*, *створитељски*, *писатељски*, *служитељски*, *редитељски* (*редатељски*), *равнитељски*, *просветитељски*, *прародитељски*, *правитељски*, *надзиратељски*, *искупитељски*, *изумитељски*, *измиритељски*, *доброжелатељски*, *губитељски*, *гонитељски*, *вероучитељски*, *бранитељски*, *светитељски*, *родитељски*, *пријатељски*, *непријатељски*, *извршитељски*, *гоститељски*, *градитељски*.

3. Примери из ексцерпираних грађе: *непријатељски*, *градитељски*, *пријатељски* (91), *родитељски*, *прародитељски*, *градитељски*, *искушитељски*, *спаситељски*, *светитељски*, *исцелитељски* (98), *спаситељски* (95), *учитељски*, *непријатељски*, *пријатељски* (96), *пријатељски*, *просветитељски*, *родитељски* (94), *пријатељски*, *уго-*

ститељски, градитељски (92), пријатељски, угоститељски (93), пријатељски (89), градитељски (87), редатељски (90).

Велики број примера потврђен је само у речницима. Остали су потврђени и у књижевним текстовима, а у ексцерпираној граби се јављају они примери који су најучесталији и у основном материјалу. Овај творбени тип је продуктиван у савременом језику, јер се од сваке именице на *-тељ* суфиксом *-ски* може добити придевска изведеница. Овим изведеницама су конкурентне изведенице са именицама на *-лац* у основи. Наш материјал нам не показује да су изведенице на *-лачки* распрострањеније и многобројније, јер смо нашли само 46 примера, а у ексцерпираној граби три изведенице: *стваралачки, читалачки и прегалачки*, тако да не можемо доносити закључке о већој или мањој распрострањености или о територијалној распоређености ова два творбена типа, али ћемо навести стручна мишљења о овом питању. М. Стевановић, поредећи образовања од изведенице на *-тељ* и *-лац*, за придеве ово каже: „Придеви *читалачки* и *владачачки* . . . су . . . образовани од народних речи *читалац* и *владалац*, док су придеви *читатељски* и *владатељски* још мање обични од словенских именица у њихову корену, које су се некад употребљавале, али се данас више скоро не употребљавају“ (70, 4). С. Бабић, одређујући суфикс *-тељ* у целокупном саставу савременог језика, имао је у виду и изведенице од именица са овим суфиксом, па износи следеће: „Наиме неке именице изведене суфиксом *-ство* и придјиви изведени суфиксом *-ски* чешћи су од именица на *-лац*, него од *-тељ*: *бранилаштво, правобранилаштво, тушилаштво, ослободилачки, народноослободилачки, спасилачки* . . . Али како такве појаве нису честе нити спречавају друге могућности (бранительство. . .), не могу битно утјецати на расподјелу основних рјечи“ (6, 95).

Значења изведеница са суфиксом *-тељски* у речницима одређена су као: *који се односи на оно што именица у основи значи*. Сам појам одношења може бити у језику реализован као *својствен ономе што именица у основи значи*, или *сличан томе, а ређе који припада ономе што именица у основи значи*. Тако смо код неких примера нашли дефиниције *који се односи, који припада ономе што значи именица у основи*. На пример: *непријатељски* — *који се односи на непријатеље, који припада непријатељима*. Овако су дефинисане и изведенице: *пријатељски, родитељски, светитељски, уставобранитељски, издаватељски*.

Поједине изведенице су мотивисане двома именицама: *бродоградитељски* именицама *бродоградитељ* и *бродоградња*, *крититељски* — *крититељ* и *кроћење*, *обновитељски* — *обновитељ* и *обнова*, *покровитељски* — *покровитељ* и *покровительство*, *старатељски* — *старатељ* и *старатељство*, *угоститељски* — *угоститељ* и

угоститељство, списатељски — списатељ и списатељица, просветитељски — просветитељ и просветитељство.

Придевске изведенице са суфиксом *-тељски* имају краткоулазни акценат на трећем слогу пред суфиксом *-ски*, као код именице у основи: *измиритељски, -ā, -ō, надзиратељски, -ā, -ō, равнатељски, -ā, -ō, служитељски, -ā, -ō, ствдритељски, -ā, -ō, гужитељски, -ā, -ō, учитељски, -ā, -ō, управитељски, -ā, -ō* итд. Друкчије акценте имају изведенице: *непријатељски, пријатељски, правитељски, прѣродитељски, мучитељски и мѹчитељски.*

Морфема -тељ у суфиксу -тељев

Творбена функција форманта *-ев* је да означава припадање, а са алтернативним *-ов* везује се за именице мушког рода на сугласник и именице мушког и средњег рода на *-о* и *-е*. Придевске изведенице са овим суфиксом означавају припадање појединцу (ако се именица у основи односи на особе), или припадање врсти (ако се именица у основи односи на животиње или биљке). Формант *-ов* се везује за основе на ненепчани сугласник, а *-ев* за основе на непчани сугласник.

Наставком *-ев* се од номина агентис на *-тељ* образују присвојни придеви. Број примера са суфиксом *-тељев* није велик, само 28: *пријатељев (пријатељов), послужитељев, градитељев, бројитељев, гонитељев, родитељев, сведржитељев, служитељев, спаситељев, старатељев, створитељев, столоравнатељев, учитељев, равнатељев, редитељев (редатељев), поверитељев, победитељев, непријатељев, надзидатељев, крститељев, кротитељев, истражитељев, издаватељев, извршитељев, закладатељев, делитељев, вероучитељев.*

У ексцерпираној грађи нисмо нашли ни један пример присвојног придева на *-ев* изведеног од именице на *-тељ*.

Творбени тип придевског образовања са суфиксима *-ов / -ев* продуктиван је у савременом језику од именица мушког рода на сугласник, па се по овом творбеном типу и од сваке именице на *-тељ* однос припадности може изразити посесивним придевом са наведеним суфиксом.

Основно значење свих примера које смо нашли у материјалу јесте значење припадања. За неке примере у речницима смо нашли и овакву дефиницију *који припада, који се односи на оно што именица у основи значи*. Нпр. *гонитељев — који припада гонитељу, који се односи на гонитеља*. Тако су дефинисани и придеви: *издаватељев, извршитељев, закладатељев и делитељев.*

Овим придевским изведеницама синонимичне су изведенице са истим суфиксом од именица мушког рода на *-лац*. У материја-

лу су оне још малобројније, али су и оне продуктиван тип образовања у савременом језику: *завештаочев, слушаочев, гледаочев, повериочев, спасиочев, стараочев, тужиочев, читаочев* итд.

Придевске изведенице од именица на *-тељ* имају суфикс *-ев* због завршног непчаног сугласника *љ* из основе, који условљава вокал предњег реда *е* у наставку. Једино придевски облик од именице *пријатељ* има два лика: *пријатељев* и *пријатељов*.

Акцент придевских изведеница са суфиксом *-тељев* једнак је акценту основне речи: *учитељев, истражитељев, крститељев, крститељев, надзиратељев, победитељев, повјеритељев, редитељев, ствдритељев, пријатељев* и сл. Са два акценатска облика јавља се изведеница *непријатељев* и *непријатељев*.

Морфема -тељ- у суфиксима -тељичин и -тељкин

Морфему *-тељ-* налазимо и у саставу придевских образовања од именица женског рода на *-тељица* и *-тељка*. Од њих се, као и од других именица женског и мушког рода на *-а*, придевским суфиксом *-ин* образују присвојни придеви. Функција придевског наставка је да означава припадање јединки што је именица у основи означава.

У нашем материјалу смо нашли 7 изведеница са суфиксом *-тељичин*: *учитељичин, тужитељичин, стваратељичин, списатељичин, равнатељичин, пријатељичин, непријатељичин*. У ексцерпираној грађи нисмо нашли ни један пример.

На саставу основне речи и суфикса извршена је палатализација, па тако имамо *пријатељичин* од *пријатељица*, *списатељичин* од *списатељица*, *старатељичин* од *старатељица* итд.

Изведенице чувају акценат основне речи: *учитељичин* и *учитељичин*, *спдситељичин* и *спаситељичин*, *тужитељичин* и *тужитељичин*, *рдвнатељичин* и *равнатељичин* и сл.

Придевске изведенице са суфиксом *-тељкин* имају у основи именице женског рода на *-тељка*, а значење им је исто као у претходних. У нашем материјалу смо нашли 9 примера: *управитељкин, тужитељкин, старатељкин, спдситељкин, светитељкин, редитељкин, завештатељкин* и *учитељкин*.

Као што се из наведених примера види, ове придевске изведенице чувају акценат основне речи заједно са дужином на слогу испред придевског наставка *-ин*.

У нашем материјалу нашли смо морфему *-тељ-* и у саставу придевских изведеница са суфиксом *-ан / -ни*. Овај придевски суфикс је продуктиван у савременом језику, а везује се за именичке, придевске и глаголске основе. Међутим, образовања од именица са морфемом *-тељ-* у саставу су непродуктивна и необична. Од именице на *-тељ* пронашли смо у материјалу ове примере: *добрд-*

детѣлан, доброжелатѣлан, служитѣлан, помиритѣлан, миритѣлан, изумитѣлан, извршитѣлан, имѣнитѣлан и примиритѣлан. Примери су углавном са потврдама из 19. века и остављају утисак архаичности. Функција придевског наставка је да означава онога који је као именица у основи или који је сличан с именицом у основи.

Овим изведеницама су синонимичне и конкурентне придевске изведенице од истих именица са суфиксом *-ски*: *служитељски, извршитељски, примиритељски, помиритељски*.

Од именице на *-тељство* у материјалу смо нашли два придева: *правитѣлствені* и *градитѣлствені*, који су упућени на придеве *правитѣлски* и *градитѣлски*, што значи да су и образовања овога типа обичнија са придевским суфиксом *-ски*.

Морфема -тељ- у глаголским изведеницама

Глаголске изведенице са морфемом *-тељ-* у саставу нису продуктивне ни распрострањене у савременом језику. У нашем материјалу нашли смо неколико таквих изведеница са именичком осномом на *-тељ* и *-тељство* а са глаголским суфиксима *-а-*, *-и-*, *-ова-* / *-ева-*.

Глаголске изведенице са суфиксом -а-. Глаголи који се од именица образују суфиксом *-а-* продуктивна су категорија у савременом језику, а означавају глаголску радњу која је на различите начине у вези са оним што именица у основи значи. Са морфемом *-тељ-* у саставу нашли смо само један глагол овог типа *пријатељати се*, а напоредо са њим и облик *пријатељашити се* са значењем *говорити један другом „пријатељ“*. Јавља се у Вуковом Рјечнику и у још једном извору из друге половине 19. века.

Глаголске изведенице са суфиксом -и-. Деноминативна образовања са суфиксом *-и-* означавају радњу која је на различите начине везана са оним што именица у основи значи. Од других именица ова образовања су продуктивна, а од именице на *-тељ* нису. Нашли смо само један пример *пријатељити се* који је у речнику дефинисан: 1. *ступати с ким у пријатељске односе* и 2. *орођавати, постајати својта с ким*. Глаголска изведеница има више потврда из 19. века и из савремених извора.

Глаголске изведенице са суфиксом -ева- / -ова-. Кад су у питању друге основе глаголска образовања са овим суфиксом продуктивна су у савременом језику, али смо од именице са морфемом *-тељ-* нашли смо неколико примера. У основи ових примера су именице на *-тељ* или на *-тељство*. Ми ћемо их класификовати према значењу:

1. Глаголи који значе бити оно или као оно што основна именица значи: *учитељевати и учитељовати, учитељствовати, свѣтитељствовати и покрдвитељствовати.*

2. Глаголи који означавају радњу која је на било који начин у вези са оним што именица у основи значи: *пријатељѣвати и пријатељдвати, непријатељѣвати и непријатељдвати и житељѣвати.* У ексцерпираној грађи нашли смо само глагол *пријатељевати.*

Од примера из прве групе само први има у основи именицу на *-тељ*, а остали именице на *-тељство*. Све оне имају и књижевне потврде. Глагол *пријатељевати* је у речнику дефинисан: а) *живети с ким у пријатељству*, б) *поступати с ким пријатељски*, в) *старати се око кога или чега*. Глаголска изведеница *житељевати* значи *боравити, пребивати, становати.*

Из примера смо видели да се глаголски суфикс јавља у два лика *-ева-* и *-ова-*. У нашим граматицама и другој литератури говори се углавном о глаголском суфиксу *-ова(ти)* који се додаје на именичке основе. У примерима са морфемом *-тељ-* у саставу јавља се и варијанта *-ева(ти)* као последица асимилације вокала из наставка завршном непчаном сугласнику *љ* из основе, па зато имамо: *учитељевати, пријатељевати, непријатељевати* (поред облика са суфиксом *-ова-*) и *житељевати* (само са *-ева-*).

Као што примери показују, глаголска образовања са морфемом *-тељ-* у саставу нису продуктивна и распрострањена у савременом језику.

Морфема -тељ- у прилошким изведеницама

У нашем материјалу смо нашли и неколико прилога који у свом саставу имају морфему *-тељ-*. То су углавном прилози са суфиксом *-ски*, који су истог порекла као и придеви са аналогним суфиксом. Основно значење свих прилога је да исказују начин вршења радње карактеристичан за лице са именицом у основи: *крдтитељски, љубитељски, непријатељски, покрдвитељски и покровитељски, пријатељски, родитељски, свѣтитељски, старатељски и учитељски.*

Од других прилошких образовања са морфемом *-тељ-* у саставу нашли смо само један примар *добрдетљно* у значењу *племенито, честито*, са потврдама из 19. века и са напоменом да је застарели облик. И ово је прилог за начин једнак облику *придева* средњег рода.

З а к љ у ч а к

Морфема *-тељ-* се јавља у саставу око 690 изведеница у нашем материјалу. Највећи број тих изведеница смо систематизовали у одребене категорије, типове и подтипове (око 620), а мањи број (око 70) остао је ван система, али је наведен на одговарајућим местима и посебно објашњен.

Образовања са морфемом *-тељ-* су *примарна* и *секундарна*. Примарне су именице мушког рода са значењем вршиоца радње, а настале су у творбеном процесу везивања глаголске основе и суфикса *-тељ*. Оне су и најмногобројније у нашем материјалу (278 изведеница).

Секундарне изведенице су различите категорије и типови, настали од примарних, у творбеним процесима везивања различитих суфикса за основе на суфикс *-тељ*. Творбене категорије и типови су одређени функцијом суфикса која се реализовала као *моциона* или *творбена*. Моциону функцију имају суфикси *-ица* и *-ка*, јер у везивању за маскулинске основе на *-тељ* образују фемининалне именице са истим значењем. Творбену функцију имају сви други суфикси. У категорији именичких образовања такву функцију има суфикс *-ство*, у категорији придевских образовања имају је присвојни суфикси: *-ски*, *-ев*, и *-ин*, а у глаголској категорији суфикси *-а(ти)*, *-и(ти)*, *-ова(ти)* / *-ева(ти)*. У прилошкој категорији јавља се суфикс *-ски* са творбеном функцијом.

Појединачно, секундарна образовања са морфемом *-тељ-* су малобројнија од примарних са суфиксом *-тељ*. Тако смо за изведенице са суфиксом *-тељица* нашли 112 примера, за *-тељка* 81, за *-тељство* 31, за *-тељски* 55, за *-тељев* 28, за *-тељичин*, 7, за *-тељкин* 9. Укупан број глаголских изведеница је 9, а прилошких 10.

Продуктивна образовања су све категорије именичких и придевских изведеница, а глаголских и прилошких нису. Најраспрострањенија у језику је употреба именица мушког рода на *-тељ* и именица женског рода на *-тељица* и *-тељка*. Велики број потврда дат је само у речницима, али је грађа из речника у знатној мери сагласна са књижевним па и народним језиком. Књижевне потврде су, такође, бројне, а ако су извори књижевна дела, јављају се имена познатих писаца из свих раздобља књижевности: романтизма, реализма и савремене књижевности.

Суфикс *-тељ* синонимичан је, шире или делимично, с неким другим суфиксима којима се образују именице са значењем вршиоца радње: *-лац*, *-ач*, *-ник*, *-ац*, *-ич* и *-ар*. Најпотпунија синонимичност, творбена и лексичка, постоји између суфикса *-тељ* и *-лац*, јер оба суфикса имају само једно творбено значење. Изведенице са суфиксом *-тељ* су синонимичне са изведеницама на *-лац* у 149 примера, са изведеницама на *-ач* у 57 примера, са изведени-

цама на *-ник* у 33 примера, са изведеницама на *-ац* у 14 примера, а незнатан је број синонимичних примера са изведеницама на *-ич* и *-ар*.

Однос конкурентности јавља се између изведеница на *-тељ* и *-лац* и на *-тељица* и *-тељка*, а изражен је у неједнакој територијалној распоређености.

Изведенице на *-тељица* и *-тељка* немају синонимичних образовања од именица на *-лац*, јер се ове нису везивале за моционе суфиксе у истом значењу. Суфикс *-тељица* је творбено и лексички синонимичан са суфиксом *-тељка*, а само лексички синонимичан са неким фемининалним изведеница од маскулинама на *-ач* и *-ник* и са именицама женског рода на творбени суфикс *-ља* (са којима је синонимичан и суфикс *-тељка*).

Придевске изведенице са морфемом *-тељ-* су синонимичне са придевским образовањима од именица на *-лац*, али су образовања од именица на *-лац* обичнија и чешћа у савременом језику.*

Стана Ристић

* Ова обрада суфикса *-тељ* представља у нешто измењеном облику магистарски рад, одбрањен на Филолошком факултету у Београду дана 24. 6. 1980. године, пред комисијом у саставу: проф. др Живојин Станојчић, проф. др Радоје Симић и доц. др Љубомир Поповић.

ЈОШ ЈЕДНОМ О АНАЛИТИЧКОМ КОМПАРАТИВУ У СРПСКОХРВАТСКОМ

Прошле године је у *Нашем језику* (књига XXV, свеска 3, 1981, стр. 158—161) колега В. Гудков објавио кратак чланак са насловом „О сложеном начину компарације у српскохрватском“ у којем се третира проблем аналитичког (парафрастичког, сложеног, описног) компаратива. Наводећи један број примера из језика савремених српских писаца, Гудков се нада да ће ти примери „запети за око“ граматичара и лингвиста како би се ова појава у савременом стандардном језику шире и дубље проучила. По свим изгледима Гудкову је био непознат или недоступан наш рад о аналитичком компаративу у српскохрватском који је објављен на енглеском језику у једном америчком славистичком часопису под насловом „The analytical comparative i Serbo-Croatian“ (*The Slavic and East European Journal* XIV, no. 1, 1970, стр. 36—46). У том нашем раду покушали смо још пре дванаест година да мало детаљније уђемо у проблематику аналитичког компаратива, па смо закључили да се овакав компаратив довољно често јавља и у говорном и у писаном српскохрватском, да је аналитички компаратив неопходни саставни део структуре српскохрватског језика и да зато тај компаратив треба увек описивати у морфологији српскохрватског (као што се тамо, рецимо, описују и сва сложена глаголска времена).

Колега Гудков у својој белешци од три странице стиже само да спомене Т. Маретића и Јосипа Хама, који се делимично додирују перифрастичне компарације у својим граматицама.¹ Међутим, то су чинили и други граматичари и лингвисти. Пре него што наведемо радове и мишљења неких других језичких стручњака, нека нам се дозволи да овде дамо дефиницију аналитичког компаратива насупрот синтетичком компаративу који се изводи од позитива придева наставцима *-j(u)*, *-ij(u)*, и *-ш(u)* и дру-

¹ Т Маретић: *Грамматика хрватскога или српскога књижевног језика*, треће, непромијењено издање, Загреб, 1963, стр. 220. Јосип Хам: *Кратка граматика хрватско-српског књижевног језика за странце*, Загреб, 1967, стр. 89.

гим наставцима за све могуће облике (за остала два рода и множину). Аналитички компаратив се прави од простог компаратива *више* или *већа* (од прилога *много*) или (у такозваној силазној компарацији) од простог компаратива *мање* (од прилога *мало*) и позитива неког придева или прилога. Нпр. *више српски* (уместо *српскији*) и *мање српски* (којем нема еквивалента у синтетичкој компарацији). Разуме се, наша се дефиниција односи и на суперлатив у којем се употребљавају суперлативи *највише* или *највећа* и *најмање* + позитив придева, иако суперлативни префикс *нај-* представља мало сложенији проблем.² Нагласимо овде још једном да српскохрватски нема синтетичке силазне компарације. Силазна компарација је могућа једино са аналитичким компаративом и суперлативом (нпр. *мање српски*, *најмање српски*). Најзад, потребно је подвући и чињеницу да се аналитички компаратив јавља и у другим словенским језицима, штавише на словенском југу он је сасвим нормалан у словеначком језику и у

² За аналитички компаратив, дакле, ми не сматрамо позитив са префиксом *по-*. Такав компаратив се јавља у бугарском, македонском и неким српскохрватским поддијалектима. Комбинацију *нај* + позитив такође не сматрамо аналитичким суперлативом, иако *нај* није једноставан префикс. Лингвисти третирају *нај* као посебну фонемску реч (ур. С. Т. Hodge: «Serbo-Croatian phonemes», *Language* XXII, 1946, стр. 112—120) или као независну реч (ур. А. Meillet и А. Vaillant: *Grammaire de la langue serbo-croate*, Paris, 1924, стр. 25 и 113) или као полузависну реч (А. Шимчик: „Нај- растављено од компаратива“, *Хрватски језик* I, 1938—39, стр. 23). Прва индиција независности речи *нај* јесте растављеност од синтетичког компаратива. Шимчик цитира пример из Рјечника ЈАЗУ (*Нај* ми је *већа* мука, што се право не исповидих.), а затим наводи свој пример: *Нај* би *боље* било да ... и *Нај* сам *боља* за друге, а за себе ... Ми смо запазили у говору једног исељеника у Торонту следећи пример: Каже баба-Милка, *нај* јој је *горе* кад мушкарци обују црвене чарапе. Другом индицијом може се сматрати употреба *нај* као префикса именица у следећим примерима: Слично је нехуман поступак бирања нај-девојке. (*НИН* 708, 2. VIII 1964, стр. 5) Најзад ево наше традиционалне табеле најфилмова. (*Илустрована Политика* 444, 9. V 1967., стр. 17) Отворено говоре да је најважније да се публика смеје. Уради то, Чкаља, и бићеш најлаф. (*Илустрована Политика* 211, 20. XI 1962., стр. 20). Трећа индиција је независна употреба *нај* као речи са посебним суперлативним значењем, као у примерима: Срећом нисмо провели анкету за избор телевизијског лика који је прошле године у нечем био „нај“... (*Студио ТВ* 148, 4. II 1967., стр. 26) Њене колегице су је сматрале за „нај“... међу њима. (В. Колар, *Америка иза снова*, Загреб, 1964, стр. 48.) Ови примери учиниће се још необичнијим кад се помене заједнички утисак готово свих страних писаца, да су најпредуретљивији, најбољи, најприступачнији и уопште најјугословенски издавачи. (*Свет* 389, 7. IV 1964, стр. 6) Толико се некима допало да бира[ју] разне „нај“ да су почели бирање најлепшег детета. (*НИН* 708, 2. VIII 1964., стр. 5). Најзад, независност речи *нај* огледа се и у могућности њене редупликације. Тако налазимо *најнајпре* (Т. Маретић, *Граматика*, треће издање, Загреб, 1963, стр. 499), *најнајпрви* (Рјечник ЈАЗУ, том 7, Загреб 1911, стр. 364), *најнај* у примеру *Он је у свему најнај* (из говора једног исељеника у Торонту).

кајкавском дијалекту.³ Нема ништа чуднога, дакле, што се такав компаратив јавља и у српскохрватском.

Вајан је већ 1958. сасвим јасно и експлицитно утврдио да „у случају потребе, језик [српскохрватски] може да се послужи перифрастичким обртом са *више*...“,⁴ али, на жалост, не наводи никакве примере. Заједно са Мејеом он се враћа овом проблему, наводећи пример [Он је] *више срећан него паметан*.⁵ Овакав аналитички компаратив назива се често *унутрашњи компаратив*, који многи југословенски језички стручњаци сматрају исправним. Навешћемо овде само неке примере оваквог компаратива: 1. Он је *више стар* но млад. 2. *Више прљав* (него чист). 3. Набу дјевојку *више мртву* него живу. 4. Сремац је *више сензитиван* но рефлексиван. 5. Крањчевић је свакако *више репрезентативан* но оригиналан. 6. ... здјелу, у којој бјеху око двије прегршти кукурузова брашна, *већма црна* него жута. 7. ... трже се Цвета *преплашено* кад чу онај други, *више женски* но мушки глас. 8. ... из *више климатски* неко фудбалски жарке Тиране...⁶

Неки граматицари спомињу проблем аналитичког компаратива у вези са тврђњом да извесни придеви из морфолошких или семантичких разлога не могу имати синтетички компаратив са наставцима *-ји*, *-ији*, *-ши*. Као што и Гудков наводи, Маретић се одлучује у вези са присвојним придевима на *-ски* за аналитички компаратив *више српски* (супротно Вуковом *супскији*) и тиме имплицитно саветује да се такав компаратив употребљава кад год је у питању придев на *-ски*.⁷ Иначе, с обзиром на продуктивност наставка *-ски* и трансформације многих придева са тим наставком у обичне описне или фигуративно описне придеве, примери синтетичког компаратива тих придева нису ретки. Тако

³ За словеначки уп. Ј. Јуранчић: *Словеначки језик*, Љубљана, 1965, стр. 112—113, и А. Бајец, Р. Коларич, М. Рупел: *Slovenska slovnica*, Љубљана, 1964, стр. 164.

За кајкавски дијалекат уп., нпр., Т. F. Magner: *A Zagreb Kajkavian Dialect*, University Park, Pennsylvania, 1966, стр. 30.

⁴ A. Vaillant: *Grammaire comparée des langues slaves*, vol. 2 (Morphologie), 2-ième partie: *Flexion pronominale*, Lyon—Paris, 1958, стр. 583.

⁵ A. Meillet i A. Vaillant: *Grammaire de la langue serbo-croate*, Paris, 1924, стр. 113.

⁶ Наведени примери су из следећих радова: 1. М. С. Лалевић: *Категорије речи српскохрватског језика*, друго издање, Београд, 1957, стр. 49. 2. Д. Игњатовић: „Још о компаративу и компарацији“, *Наш језик* XII (1962), стр. 125. 3. Ј. Јуранчић, оп. цит., стр. 112. 4. А. Г. Матош: *Сабрана дјела*, св. III, Загреб, 1955, стр. 259. 5. Ибид., стр. 375. 6. С. Матавуљ: *Приповетке — Из књижевности*, Београд — Нови Сад, 1962, стр. 232. 7. Б. Станковић: *Приповетке*, Београд — Нови Сад, 1959, стр. 45. 8. *НИН* 855 (21. V 1967), стр. 9.

⁷ Т. Маретић: *ГраMATИКА*, стр. 220.

се јављају *српскији*,⁸ *херојскији*, *патриотскији*, *кукавичкији*,⁹ *хрватскији*,¹⁰ *мушкији*, *непријатељскији*,¹¹ *поетскији*, *најпесничкији*,¹² *фонетскији*,¹³ *најмађарскији*,¹⁴ *суштинскији*,¹⁵ *најуметничкији*, *најфилозофскији*,¹⁶ и други. С друге стране, пак, нису ретки ни примери са аналитичким компаративом таквих придева: *Највише је поетски* кад исписује трагику судбине Срба.¹⁷ Седим код куће и обављам кореспонденцију док не накупим снаге за неки *више стваралачки посао*.¹⁸ ... И наш превод Јеванђеља *већма је хајдучки*.¹⁹ А оваква племенитост ... *више је људска*, има границу коју могу да сагледам.²⁰

Компаратив других посесивних придева јавља се ређе иако је теоретски у случају потребе и могућ и остварљив, а јавља се увек у аналитичком облику: Ово је *више Милошево* него моје.²¹ ... него је *највише наш* и енергијом, титанским акцентима свог хрватског просвједа.²² ... дијете због тога не постаје још *више њезино*.²³ Међутим, по мишљењу неких југословенских језичких стручњака, компаратив посесивних придева уопште није могућ из семантичких разлога. Тако М. С. Лалевих пише: „Што је женино, човеково, Миланово, шумадијско, српско, турско и сл. не може бити више или мање са значењем које се казује тим самим придевима“, а Стевановић тврди да се придеви на *-ји* и *-ни*, као *вучји*, *мачји*, *човечји*, *телећи*, *државни*, *народни* и сл. никада не пореде.²⁴

Придеви са наставком *-ћи*, било да су попридевљени облици садашњег глаголског прилога, било да су неке друге провенијенције, такође представљају проблем у оквиру компарације. Ла-

⁸ A. Vaillant: *Grammaire comparée* стр. 583, и П. Ивић, *Наш језик* IV (1953), стр. 360.

⁹ М. Стевановић: *Савремени српскохрватски језик*, I, Београд, 1964, стр. 261.

¹⁰ И. Брабец, М. Храсте, С. Живковић: *Грамматика хрватско-српскога језика*, четврто издање, Загреб, 1961, стр. 92.

¹¹ А. Белић: *Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 1: *Речи са деklinацијом*, друго издање, Београд, 1962, стр. 172.

¹² М. И. Бандић: *Иво Андрић: загонетка ведрине*, Нови Сад, 1963, стр. 13 и 87.

¹³ Д. Брозовић: „О писању страних имена“, *Језик* VII (1959), стр. 88.

¹⁴ Вук Вучо, *Илустрована Политика* 257 (8. X 1963), стр. 13.

¹⁵ *Борба* XXXI, бр. 299 (30. X 1966), стр. 5.

¹⁶ А. Г. Матош, оп. цит., стр. 255.

¹⁷ В. Глигорић: *Огледи и студије*, Београд, 1963, стр. 184.

¹⁸ Из приватног писма једног проминентног југословенског лингвиста.

¹⁹ Ст. Винавер: *Језик наш насушни*, Нови Сад, 1952, стр. 16.

²⁰ М. Селгмовић: *Дервиш и смрт*, Сарајево, 1966, стр. 65.

²¹ Д. Игњатовић, оп. цит., стр. 128.

²² А. Г. Матош, оп. цит., стр. 367.

²³ *Вјесник у сриједу* 762 (7. XII 1966), стр. 14.

²⁴ М. С. Лалевих: *Српскохрватски у мом цепу III — Наша колебања*, Београд, 1963, стр. 1011. М. Стевановић: *Савремени српскохрватски*, стр. 261.

левић саветује својим читаоцима да су синтетички суперлативи *најзаслепљујућији*, *најпонижавајућији*, *најуништавајућији*, па чак и *најнемогућији* неисправни и залаже се за неку „бољу везу која је у духу нашег језика“. Лалевић не наводи (као што је саветовао *боље* или *лепше* или *успешније пронађен* уместо *пронађенији*) никакво решење за компаратив придева на *-ћи*, па нам се чини да он хотимице избегава аналитичке конструкције *највише заслепљујући*, *највише понижавачући*, *највише уништавачући*, *највише немогући(и)*.²⁵ Стевановић, пак, дозвољава синтетичке компаративе од неких попридевљених прилога времена садашњег (*врући*, *држећији*, *болећији*, *срамећији*), али констатује и „да придевизираним глаголским прилозима од свих придевских својстава најчешће недостаје могућност поредбе.“ Зато међу његовим примерима „нема ни једног јединог компаратива и суперлатива“.²⁶ Интересантно је, међутим, да Стевановић наводи један пример аналитичког компаратива са *мање* од придева *звечећи*: „у *мање звечећој*, али исто тако доброј валути“,²⁷ али не додаје никакав свој коментар. Ми смо забележили *више вредећи* и *мање вредећи*,²⁸ али и *најдомаћији*.²⁹

Придеви који су пореклом глаголски партиципи активни и пасивни најлакше и најчешће творе компаратив конструкцијом *више* или *мање* + позитив. Дobar део примера у белешци Гудкова јесу трпни глаголски придеви. Чињеница да се веза таквих придева са глаголом није изгубила вероватно је разлог зашто су аналитички компаративи и суперлативи од њих далеко чешћи: прилози *више* и *мање* једноставно се осећају као ближе одредбе глагола. Лалевић ипак дозвољава синтетички компаратив неких партиципа који су употребљени фигуративно или који су постали општни придеви: *отворенији*, *увелији*, *затворенији*, *зрелији*, *убијенији*, *опалији*. Насупрот Маретићевом *већма поремећен*, Лалевић је, међутим, како смо то већ споменули против компаратива *пронађенији* и суперлатива *најчитанији* и *најтраженији*.³⁰ Игњатовић дозвољава синтетички компаратив *окорелији*, али јој се такав компаратив од *оболео* не свиђа па предлаже употребу релативне реченице као боље решење („орган који је *више оболео*“). Очигледно је да она избегава конструкцију *више оболео орган*, јер сматра да „особина са већим степеном изражена аналитички тј. конструкцијом прилога *више* + позитив ...

²⁵ М. С. Лалевић: *Српскохрватски у мом џепу*, стр. 1011.

²⁶ М. Стевановић: „Попридевљивање глаголског прилога на *-ћи*“, *Јужнословенски филолог* XVIII (1949—50), стр. 83, фуснота 1.

²⁷ М. Стевановић, „Попридевљивање“, стр. 63.

²⁸ *Дела Растка Петровића*, III, Београд, 1963, стр. 63.

²⁹ *Илустрована Политика* 257 (8. X 1967), стр. 13.

³⁰ М. С. Лалевић: *Српскохрватски у мом џепу*, стр. 1012. За Маретићев пример види његову *Граматiku*, стр. 499.

не убраја се у компаратив, иако семантички значи такође придевску особину у већем степену.“ Игњатовић констатује да је у неким језицима (француском и италијанском) аналитички компаратив једини начин за изражавање компаративности, али да се у српскохрватском компаративом сматра само синтетички компаратив изведен наставцима.³¹ По нашем мишљењу, пак, српскохрватски спада међу оне језике у којима се компаративност изражава на оба начина тј. и синтетички и аналитички (нпр. енглески, словеначки, руски), што јасно произлази из употребе компаратива и у говорном и у писаном језику. Стога би и аналитички компаратив требало признати и озаконити као стандард.

Ради показивања фреквенције аналитичког компаратива навешћемо овде један број таквих примера (само са *више* или *већма*, пошто распрострањеност компаратива са *мање* не треба доказивати) од правих описних придева тј. од оних придева који се често употребљавају и у синтетичкој компарацији. Хам наводи *више зао, више сед (сијед), више смећ, више тућ*,³² а Гудков *више мучаљив и подозрив, више жељан, више пијан, више горд, више миришљав, више гневан, више склон*. Ми смо забележили следеће примере, које наводимо у реченицама: 1. Стране речи врве у језику науке, и треба да је тако, јер је наука све *више интернационална*. 2. То је утолико *више тешко* што је Андрић у свом стваралаштву прошао кроз више мисаоних фаза. 3. И они су данас некако „тренутници“, *већма наговештајни*, а мање потпуни. 4. Јесу ли жене *више љубоморне* од мушкараца? 5. ... Да ли су неки језици *више склони* да се одупру горе изнесеним олћим принципима ... 6. ... Безбројне теорије зажалиле су за певајућим говором античких народа, као *већма преливним*, уметничким и тананим. 7. У вијеку филма... кудикамо *више довољан* за муњевиту славу ... 8. Он је *више стар*. 9. Из *Дубровачких поема највећма* је познат *Дубровачки мадригал*. 10. Доиста, *већма* је *пријатна* боја на његовим платнима него што је присутан јак доживљај ... 11. Сувише би ми било горко и гадно ... и тим *више горко и гадно* што ми је тај песник био пријатељ ... 12. ... Побјегне из дворане — *више биједан* него игда у своме вијеку. 13. ... Кад је био *највише уморан*, убијао би ону коју је највише желео ... 14. Мање невини и *више зли* неће умрети заскором нити сами.³³ Кад би се примерима са *више* додали и далеко мно-

³¹ Д. Игњатовић, оп. цит., стр. 124—125.

³² Ј. Хам, оп. цит., стр. 89.

³³ Наведени примери су из следећих извора: 1. М. Ивић: „Данашњи аспекти проучавања српскохрватског језика“, *Зборник за филологију и лингвистику* IV—V (1961—62), стр. 113. 2. Д. Јеремић: „Филозофија Ива Андрића“ у зборнику *Иво Андрић*, Институт за теорију књижевности и уметности, Посебна издања књ. 1, Београд, 1962, стр. 10. 3. Ст. Винавер, оп. цит., стр. 6. 4. *НИН* 666 (13. X 1963), стр. 21. 5. Р. Филиповић: „Принципи лингвистичког посуђивања, II“, *Филолошки преглед* IV (1966), стр. 2. 6.

гобројнији примери силазне компарације са *мање*, распрострањеност аналитичког компаратива у српскохрватском била би још очигледнија.

С друге стране није тешко уочити ни примере аналитичког компаратива у свакодневном говору (ево неколико примера које смо ми забележили: Ја сам била још *више болесна* и тек сам пре шест недеља вратила се из болнице. Од тога сам ја *више уморан* него од мноштва података које морам знати. Ја сам то препустио мами пошто је она *мање сенилна* од мене). Та чињеница нас је подстакла да извршимо један прост експеримент. Саставили смо 40 реченица са позитивом неких придева које је требало због саме конструкције реченице заменити компаративом. Од 18 релативно образованих и скородошних наших исељеника тражили смо да прочитају те реченице и употребе по њиховом мишљењу исправан облик придева. Највећи број придева били су они на *-ски*, а остали су били придеви за које се обично тврди да немају компаратива или да им је тај облик у реткој употреби. Укратко, резултати експеримента су следећи: Од 720 компаратива, 415 или 58% јесу аналитички, 192 или 27% синтетички, а 113 или 15% неодребени. Постоји дефинитивна тенденција да се од придева на *-ски*, од придева на *-ћи* и од непроменљивих придева (типа *фер*, *тегет*, *тазе*) употребљава скоро искључиво аналитички компаратив.^{33а} Прид. *бистроок* јавља се и као *више бистроок* и *бистроокији*; *брзоплет* — једном као *више брзоплет*, а иначе као *брзоплетији*; *дивљи* — *више дивљи* и *дивљији*; *лепорек* — најчешће као *више лепорек*, а само по једном као *лепорекији* и *лепоречији*; *самоук* — *више самоук* и *самоукији*; *фер* — увек *више фер*, а само једном *ферији*; *заузет* — *више заузет* и *заузетији*, *безвучан* — *више безвучан* и *безвучнији*, *убог* — *више убог* и *убогији* или *убожији*. Придев *претећи* јавља се једном као *претећији*. Иако се описани експеримент може подврћи критици (говорна ситуација створена је вештачки; ми смо саставили реченице са одређеном сврхом и дали их информаторима на читање; избор придева и конструкција реченица имају своје недостатке; сви информатори су исељеници, па се утицај енглеског језика не може сасвим занемарити; број придева и број инфор-

Ст. Винавер, оп. цит., стр. 5. 7. В. Колар, оп. цит., стр. 133. 8. Српска академија наука и уметности. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. 2, Београд, 1962, стр. 682. 9. Б. Булатовић: *Јован Дучић*, Београд, 1962, стр. 25. 10. Ибид., стр. 32—33. 11. Марко Ристић, *Присуства*, Београд, 1966, стр. 275. 12. К. Ш. Балски: *Јанко Бориславић — Приповијести илирске — Минијатуре*, Загреб, 1964, стр. 16. 13. Д. Ђосић: *Деобе I*, Београд, 1966, стр. 305. 14. М. Димић: *Максим Српски из дома старца*, Београд, 1971, стр. 64.

^{33а} То исто констатује за позајмљене енглеске придеве Р. Филиповић: „Остали придјеви ове скућине праве компаратив описно помоћу *више*: *више фер* (фит, гроги)“. В. Р. Филиповић, оп. цит., стр. 14.

матора произвољни су), ни резултати се не могу сасвим игнорисати у циљу проналажења које облике компаратива употребљавају појединци којима је српскохрватски матерњи језик.

На крају, ради потпуније објективности, потребно је указати овде и на извесне индиције које говоре против схватања да је ве-за *више* + позитив аналитички компаратив. Као што смо већ споменули, *више* (а и *мање*) може се често сматрати ближком одредбом глагола а не придева (Нпр. Зато и литературе нису *више* само *националне*, него су и европске . . .³⁴ Лични губитак постаје *мање важан*.³⁵ Нико ми *више* није *опасан*.³⁶ Рекосмо, пројект је *више* него *добар*.³⁷ *Више* је него *чудно* . . . кад наши ногометни форуми допуштају „извоз“ . . .³⁸). То је сасвим јасно кад се у сличној реченици, у именском предикату, јавља именица а не придев. Нема сумње да у таквом случају не можемо говорити о аналитичком компаративу именице, иако ни та појава није чудна за јужнословенске језике.³⁹ Уп. следеће примере: Ја сам *мање херој* него *ви*.⁴⁰ У другом периоду свог стварања, Андрић је *мање метафизичар*, а *више моралист*.⁴¹ . . . Истина је да човек пати, да је патио одувек, али је не *мање истина* и *то* . . . да је одолевао патњи . . .⁴² Песма „У сумрак“ је стога *мање поезија*, а *више потреба* за изразом.⁴³ Његов песимизам је *више песимизам* срца но мозга.⁴⁴ Може се рећи да је он *више* најзначајнији уметнички *закључак* наше поезије прошлог века, него овог.⁴⁵ . . . Али је моја жеља да будем *мање лепа*, а *више глумица*.⁴⁶ Још је јасније кад се *више* нађе пред неким другим речима са којима не може никако *ућн* у конструкцију аналитичког компаратива, као што је то случај у следећим примерима: Можда је тако донекле и још с неким ријечима и изразима, али је с многима *мање*

³⁴ А. Г. Матош, оп. цит., стр. 400.

³⁵ М. Селимовић, оп. цит., стр. 114.

³⁶ Ибид., стр. 243.

³⁷ *Вјесник у сриједу* 763 (14. XII 1966), стр. 9.

³⁸ *Вјесник у сриједу* 777 (22. III 1967), стр. 16.

³⁹ П. Ивић констатује, пишући о призренско-тимочкој дијалекатској зони, да „овакав принцип компарације [аналитички са префиксом *по-*] омогућује да се у извесним случајевима пореде и именице и глаголи: *по ајдук* (= већи хајдук), *нај знају* (= знају најбоље)“ *Дијалектологија српскохрватског језика — Увод и штокавско наречје*, Нови Сад, 1956, стр. 111.

Уп. Б. Конески: *Граматика на македонскиот литературен јазик*, Скопље, 1966, стр. 196, за компаратив именица и глагола у македонском.

⁴⁰ Р. Маринковић: *Киклоп*, Београд, 1965, стр. 223.

⁴¹ Д. Јерemiћ, оп. цит., стр. 18.

⁴² М. И. Бандић, оп. цит., стр. 10.

⁴³ Ибид., стр. 50.

⁴⁴ А. Г. Матош, оп. цит., стр. 368.

⁴⁵ Б. Михајловић: Предговор књизи Ј. Дучић: *Песме, путописи, есеји*, Београд — Нови Сад, 1957, стр. 17.

⁴⁶ *Илустрована Политика* 425 (27. XII 1966), стр. 48.

„донекле“, као с глаголом „просути“.⁴⁷ Јесам ли ја само четири инче виша од тебе? Ја сам *више виша* од тебе.⁴⁸ Још једна индиција изазива сумњу да се у конструкцијама са *више* или *мање* увек ради о аналитичком компаративу. Забележили смо прилично велик број примера (неке од њих смо навели и овде) у којима се *више* јавља као део извесне прилошке одредбе. Такви су изрази: *још више, све више, тим више, утолико више, све више и више, мање-више (мање или више, више или мање)* и сл. (ту спадају можда и *одвише, сувише, исувише, превише* итд.). Разуме се, нема суштинске разлике између *све више интернационалан* и *све интернационалнији* или између *још више скучен* и *још скученији*, па и даље остаје загонетка зашто се неки писци одлучују за конструкцију са *више* (Гудков наводи да Андрић има и *више склон* и *склонији*). Остаје, дакле, да се још детаљније испита има ли некакве разлике између аналитичке конструкције као што је *више склон* и синтетичког компаратива *склонији*.

У међувремену, пак, конструкцију *више (већма)* + позитив треба признати за алтернативни компаратив у српскохрватском, а опис те конструкције треба унети у граматике српскохрватског језика, јер се од придева без синтетичког компаратива може творити само аналитички компаратив. Можда није ни потребно констатовати да је још важније и логичније описати у граматицама аналитички компаратив силазне компарације (*мање* + позитив), пошто је то једини начин за изражавање силазне компарације у српскохрватском.

Милан Сурдучки
Универзитет у Торонту

⁴⁷ М. Селаковић: „Жалосни докази о нарави правописа и језика многих наших сувремених књижевних издања“, *Језик VIII* (1959), стр. 48.

⁴⁸ Из говора једног југословенског исељеника у Торонту.

О ЛЕКСИЧКИМ СИНОНИМИМА

1. О лексичким синонимима, и уопште о синонимији, код нас није довољно писано, али у другим срединама објављено је много радова о тој теми. Постоје различита мишљења почев од оних да правих, потпуно истозначних синонима нема, па све до мишљења која синониме схватају врло широко, често прешироко. Синонимија је појава која се односи на различите језичке нивое (ријечи, морфеме, синтаксичке јединице — отуда лексички, граматички, стилистички синоними), а може да се прошири и на невербалне знакове (покрети главом који изражавају сагласност значе исто што и потврдна рјечца *да*). Овдје ће бити ријечи о лексичким синонимима.

2. Под синонимима би ваљало подразумевати ријечи које имају бар једино значење једнако: *извор—врело, врло—веома—јачко, красан—диван*, без обзира на стилске разлике: *вјештина—кунст* (варваризам), *размишљати—констати* (покрајинско), *природа—јестаство* (застарјело), *јести—ждерати* (пејоративно) — *клопати* (шатровачки). Синоними су, уз то, ријечи различитог гласовног састава и обично различитог поријекла (*извор* и *врело* су истог поријекла — у вези су са глаголом *врети*), а припадају истој врсти ријечи. Мало је ријечи које су потпуно једнаке семантички и стилистички (апсолутни, потпуни синоними), најчешћа је непотпуна, дјелимична синонимија.

Посебну категорију представљају придјиви типа *добар—изврстан* и глаголи типа *ићи—вући се—јурити*. Они показују различите степене интензитета особине односно радње и не би их требало убрајати у синониме него у *семантички блиске ријечи*.

И фразеологизми могу да се налазе у синонимном односу: *кад на врби роди грожђе — на куково лето*, као и народне пословице које представљају засебне лексичке јединице: *обрадовала се рђа гвозђу — нашла врећа закргу*.

3. Неке особине српскохрватских синонима најбоље ћемо показати ако анализирамо неколико примјера из *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (издање Српске ака-

демије наука и уметности). Осврнућемо се на значењске односе, али и на лексикографску обраду.

Најприје синонимски низ *гњев — јед — љутина — бијес — јарост*:

гњѐв и **гњѐв** ијек. **гњѐв** и **гњѐв** м... 1. велика љутина, срџба, бес, разјареност. — Он с рукама прекрштеним гледи Гнев ужасни срдитог божанства (Јакш. Б. 9, 125)...

2. фиг. покр. (често са придевом бож(н)ји а. погрд. богаљ, жгоља, јадник. — ... Мучи, гњијеву један, нијеси кадар пушку да носиш, а камоли да идеш у бој! (Пипери, Стеф. Н.)...

јѐд ... 1. жућкастозеленкаст сок горког укуса који лучи је-тра, жучни сок, жуч. — Караборђе, дошавши на сусрет кнезу Сими... сјашивши с коња, одмах на земљу стропоштао се и силни јед бљувати почео (Бат. 1. 779)...

2. љутина, гнев, бес, огорчење, озлојеђеност; мржња. — . . . Оставља виљушку, просто од једа не може да руча (Макс. Д. 1, 125)... Његова сестра, зелена од једа... сиктала је отровно против Траових (Франгеш И. 2, 10)...

љутина ж 1. а. љут, оштар укус или мирис нечега. — Оштрина или љутина рена, роткве... белог и црног лука долази отуда, што се у том биљу налази доста сумпора (Матић Г. 1, 102)...

2. стање онога који је љут, гнев, срдитост, бес. — ... Све се у мени преврће од љутине (Чол. 4, 192).

3. покр. а. време веома ниских температура, велика студен, чича. — ... Зимус нас је љутина гонила, па смо истрошили огрјев (Требиње, Радул. Ј. 5)...

бѐс¹ ј. **бијес** м (ребе ж)... 1. празн. злодух, нечастива сила, враг, ђаво. — А по тмини витлају се беси (Змај 1, 63)...

2. а. мед. и вет. в. беснило (1 а). — Бијес (помама). Истуци сјемена од чичка великога или рипња, пак колик два попрашаја бурмута метни у једну чашу и с водом попиј. Ако је животиња, залиј (Дувно, Нујић А., ЗНЖ 21, 116)...

4. љутина, гнев, јарост. — Не надајући се таквој дивљој ерупцији бијеса, скочио је на ноге (Крл. 3, 80)...

јѐрбџ и **јѐрбџ**, -ости ж 1. велика љутина, гнев, бес, срџба, разјареност. — ... Марко, видевши да удари кћер, уместо зликовца, пада у још већу јарост (Ранк. С. 1, 123)...

2. велика топлота, врелина, врућина, јара, жар, жаркост. — Башга је пуста као усред ноћи, иако већ попушта јарост сунца (Вучо 1, 294).

Све су ово полисемичне ријечи, које се разликују по броју значења: највише их има *бес¹* (13 значења, 19 израза), знатно мање *јед* (3 значења, 2 израза и 3 народне пословице) и *љутина* (7 значења) и на крају *гнев* (3 значења) и *јарост* (2 значења). Разлика није само у броју значења него и у њиховом редослиједу

(синонимна значења наведених именица некада стоје на првом мјесту, основна су (*гнев, јарост*), али могу да буду и на другом или неком даљем мјесту), у употреби (синонимна значења припадају књижевном језику, али већина поменутих именица има покрајинских, понекад и погрдних значења) и у природи самих значења (разлике иду чак дотле да је једно значење супротно другом: *љутина* (3) је „велика студен“, а *јарост* (2) је „велика топлота“).

Занимљиво је упоредити дефиниције синонима. Природно је што се један синоним објашњава другим: *гнев* помоћу *бес*, а *јарост*, *јед* и *љутина* помоћу *гнев* и *бес*, док уз *бес* стоји *гнев* и *јарост*. Међутим, именица *љутина* различито се јавља у дефиницијама: уз *јед* и *бес* је *љутина*, а уз *гнев* и *јарост* је *велика љутина*. Да би ствар била још замршенија, *љутина* је дефинисана помоћу *гнев*, а *гнев* помоћу *велика љутина*. Пошто је *велика љутина* виши степен стања, прави синоним је само *љутина*. Значи да је *љутина*, према дефиницијама, директни синоним са *јед*, *бес* и *гнев*, док је индиректни синоним са *јарост* (преко *гнев* и *бес*, који се у дефиницији за *јарост* налазе наредо са *велика љутина*).

Потребно је размотрити и дефиницију именице *јед*, која гласи „љутина, гнев, бес, огорчење, озлојебеност; мржња“. Првих пет именица чине синонимски низ, све су везане за именицу *јед*. Именица *мржња* такође објашњава *јед*, с њом је синоним, али није синоним са осталим именицама из дефиниције, јер представља посебну нијансу значења, виши степен интензитета стања. Зато би се могло рећи да је *мржња* само семантички блиска претходним именицама из дефиниције. Овдје морамо да укажемо и на питање дужине синонимског низа. Иако је дефинисање помоћу већег броја синонима потпуније, ипак и ту треба имати мјере, због економичности у рјечнику (можда би мјесто пет синонима довољна била три).

4. Погледајмо синонимски пар *гвожђе—жељезо*:

гвџџѣ и **гвџџѣ** . . . , -а (ретко -ета) с 1. *хемијски елемент (Fe), тврд метал сиве боје од кога се израђују многи предмети за потребе индустрије и широкe потрошње; син. жељезо. — Сваки је ковач на пр. био дужан разумети све што се гвожђем ради (Лаз. Л. 2, 211) . . . Брусе котачи цесту од гвожђа (Батуш. 3, 9) . . .*

4. (мн. обично гвџџа, гвџџа) а. (обично мн.) *направа за хватање дивљачи, клопка, кљуса, ступица; врста мишоловке. — Обилази као лисица око гвожђа (НПосл Вук) . . . Пошао да види, да се није пацов ухватио у гвџџа (Срем. 11, 35) . . . Куповао је хрте и загаре, градио гвожђа (Назор 18, 16) . . . б. (и мн.) *букагије и лисице, окови; букагије за сапињање коња. — Ту хиљаде бјеху невољниках! / Сви у љута гвожђа попутани (Њег. 7, 162).**

Што ће момци, што оружје свиетло ... | тешка гвожђа и фалаке грозне? (Маж. И. 1, 28) ... Узму се железа (гвожђа) којим се сапињу коњи кад пасу (Стан. М. 2, 37) ...

жељезо ијек. (и ек.) **жељезо** с 1. в. *гвожђе*. — ... Дијабаз ... са нешто апатита, магнетског или титанског жељеза (Цвиј. 10, 23). Сунце [је] грађено од истих елемената од којих ... и Земља ... од хелија, водика ... жељеза (Калм. Р. 1, 18) ... Дивље се мачке лове ... у жељезо, ступице и процијепе (Ненад. 1, 107) ... Неки поп Недељко скриви нешто субаши, те га овај окује у жељеза (Стан. М. 2, 138) ...

2. покр. еуф. *змија*. — Кад види неко први пут змију, не помиње јој име, него каже: „Ја видо жељезо“ (Пирот, Стан. Мил.).

Данас су синоними *гвожђе* и *жељезо* варијантно обиљежени. Међутим, РСАНУ има потврда за обје именице и у источном и у западном дијелу српскохрватске територије. Развоју варијантног карактера ових синонима доста је допринијело прво, основно значење (хемијски елеменат), које функционише и као термин (а познато је да су термини подложнији од осталих ријечи нормирању, свјесном регулисању).

У РСАНУ се уз прво значење именице *гвожђе* помиње синоним *жељезо*, што би могло да се схвати да у осталим значењима *гвожђе* и *жељезо* нису синоними. Поређењем ове двије именице долазимо до закључка, на основу грађе дате у РСАНУ, да се оне слажу и у неким другим значењима. Прво значење именице *жељезо* упућено је на *гвожђе*, што значи да *жељезо* може имати сва значења која има *гвожђе* (иако то наведена грађа не потврђује у потпуности), и, наравно, једно посебно, покрајинско и еуфемистичко.

Слагања има и у изразима: *сирово гвожђе* — *сирово жељезо*, *старо гвожђе* — *старо жељезо*. Изрази уз *гвожђе* веома су бројни и вјероватно се у њима не може увијек *гвожђе* замијенити својим еквивалентом *жељезо*, а то ни грађа не показује (нпр. у изразима који су везани за одребене регионе: *носити гвожђе на пазар* у значењу „врста мушке друштвене игре с много погрдних речи, ларме и кикотања (ЦГ, Добр.)“).

5. На реду је синонимски пар *јадан*—*жалостан*:

јадан, -дна, -дно 1. а. који пати, који је у тешком стању, који изазива жаљење, несрећан, невољан. — ... Да се, јадан, за зелен бор ватим, / И он би се зелен осушио (НП Вук 2, 319) ... б. *тужан*, *жалостан*; који изражава жалост, пун туге. — ... Па се опет поврати за крух, али не могући нигђе ни откле добавити, врати се јадан и жалостан дома (НПр Вук, 136) ... О, јадан ли се тамо исплаках! (Горан 1, 58) ... Аничин глас далек и јадан ... А сад ... Све је прошло ... све (Војн. И. 10, 35). Са другијем растанак ту-

жан, јадан и горак (Кап. 1, 153). *в. са избледелим значењем, у емоционалном говору при обраћању некоме или при спомињању некога; болан (5).* — ... 'Оће, јадна, да буде попадија! (Весел. 4, 73). Ајде, јадан, док је Дрина Дрина и ћуприја би била ћуприја (Андрић 7, 229).

2. *а. који је у бедном стању (о човеку), немоћан, жалостан, кујаван; сиромашан, убог.* — ... Али, осим безбојних људи у кризи, има и јадна шачица пјесника (Уј. Т. 5, 214) ... Чиновнику осване плаћа сваког јутра под узглављем ... А што је јадни рибар? Рибару је непријатељ бура, сунце и мјесец и сваки камен на морском дну (Новак Вј. 2, 16). *б. бедан, запуштен (о предметима, о њиховом стању, изгледу).* — ... Свака реч [би се] могла разабрати пред вратима њене јадне собице (Мат. 9, 6) ... *в. недовољан, ништаван; који је мале вредности, безвредан.* — ... Вечера је била јаднија но ручак (Мат. 13, 397) ... Ми се сећамо јадних предавања на Сорбони из руске модерне књижевности ... Узрок: незнање језика ... и неразумевање духа (Сек. 9, 26).

3. *несрећен, неповољан; непријатан, тешко подношљив (о каквим приликама, стању и сл.).* — Кад су унутрашње прилике у Црној Гори биле тако јадне, да су собом донеле погибију код Вртијељке (Томић Ј., ЛМС 217—222, 81) ... Сви ови људи ... баш су се трудили, баш су гинули и јадне и жалосне муке подносили за ову земљицу (Мил. М. Б. 29, 55).

Изра. бити јадан (на некога) бити увређен, љут. — Ти знаш да ће отац твој бити јадан на те због браће (НПр Чајк., 68) ... јадан (не) био, јадна (не) била (не) желим да те снађе неко зло (често као узречица у емоционалном говору). — ... Та, јадан не био, окренуло низа стране (Бож. Г. 1, 80) ... јадан (јадна) ти сам, јадан (јадна) ти си и сл., јадна ти мене пропао (пропала) сам, пропао (пропала) си и сл., снашло ме, те и сл. неко зло, нека несрећа. — Чим ово угледа ... пљесну се по челу ... па јаукну: „Их, их, јадан ти сам!“ (Лаз. Ј. 2, 137) ... Ех, јадна ти мене! (Ђор. С. 12, 626). јадна ми моја мајка, јадна ти мајка (мати, мајчица) и сл., јадна твоја мајка и сл. тешко мени, теби и сл., снаћи ће ме, снашла ме је и сл. нека невоља (често са избледелим значењем при прекоревану). — ... Ех, јадна му мајка, што дочека! (Хорв. Ј. 1, 51) ... јадно вам, јадно ти, јадно му и сл. (уз какву именицу) шта вам вреди, шта ти вреди и сл. (оно што означава именица уз коју стоји ова синтагма). — ... Па стиже ли, питаћеш ... Јадно му стиже! (Наст. 4, 118). пасти на јадне гране доћи у тежак, незавидан положај; јако ослабити. — Нису пали на тако јадне гране као тај наш савременик? (Крешћ С. 2, 339). у јадно (зло) доба, у јадна доба после дужег времена, врло касно, на крају. — ... У јадна доба се намјери [Ера] на неког постара агу (НПр, БВ 1893, 243).

жало́стан, -сна, -сно ... 1. а. *обузет жалошћу, сетан, тужан, утучен, ожалошћен*. — Опет [се] поврати за крух, али не могући ниђе ни откле добавити врати се јадан и жалостан дома (НПр Вук, 136)... б. *испуњен жалошћу, тежак, суморан*. — О мајко, мајко, свет је пакостан — | Живот је мајко врло жалостан (Јакш. Б. 1, 82). в. *који изражава жалост; који садржи нешто жалосно, тужно*. — Жалосни и радосни звуци мијењају се према околностима (Игњ. Ј. 3, 31)... Би јој, разуме се, жао њега, само тако некако као кад се читају жалосне књиге (Макс. Д. 1, 80). г. *који је у жалости за покојником*. — Ако је кућа жалосна (у жалости) о слави се у кући неће пјевати (Босна, Фил. М., ЗНЖ 26/II, 331).

2. *тешко подношљив, непријатан, болан*. — ... Сви ови људи... баш су се трудили, баш су гинули, и јадне и жалосне муке подносили за ову земљицу (Мил. М. Б. 29, 55).

3. а. *који је у бедном стању (о човеку), кукаван*. — Све је то једнако и једнако биједно и жалосно — био то Влах, био Турчин (Ђоп. 2, 12). б. *бедан, јадан, запуштен (о предметима, о њиховом изгледу, стању)*. — ... Дође ми један београђанин, врло жалосне спољашности (Мил. М. Б. 33, 124)... в. *који изазива презир, неповољан, мучан (о догађајима одн. утисцима)*. — Турски посланик се извинио и дао обећање да се жалосни догађај неће поновити (Уск., Дела, Бгд. 1932, стр. 9)...

4. *који је врло мале вредности, безвредан; ништаван*. — ... То су тако жалосни аргументи, да ја кад би био члан либералне партије... одмах би се исписао из те партије (Н. Скуп. 1, 43)... Од сухе јеловине весели пламенак, ал' жалосни угљенак (Лика, Арс.).

5. *узречица у емоционалном говору, при спомињању, некога или при обраћању*. — Свака је [мајка] добру рада за своју кћер; а јао жалосна, а како и не би; ако мати неће, а да ко ће? (Срем. 11, 149).

Изр. бити ∞ (на некога) покр. бити уверећен, разочаран. — Даду јон који избодак земље с краја, или лаптић вртла близу јон куће, толико да запознају за сестру, нека није жалосна на браћу (Пољица, Иван. Ф., ЗНЖ 9, 306), до жалосне мајке до уништења, до пропасти, страшно, ужасно. — Један другом гвожђем душу гули, | па се крве до жалостне мајке (Мартић Г. 2, 66), жалосна ти (ми, му и сл.) мајка (нана) тешко теби (мени, њему и сл.) (често и са избледелим значењем, као узречица). — ... А онда, жалосна им мајка, кад их закупе — неће се Шваба ни у Берлину зауставити (Чол. 2, 194)...

Придјевни јадан и жалостан слажу се у већини значења: 1. б од јадан и 1. а и в од жалостан, 1. в од првог придјева и 5. од другог, затим 2.а и 3.а, 2.б и 3.б, 2.в и 4., 3. и 2; изрази: бити ја-

дан (на некога) и бити жалостан (на некога), јадна ми моја мајка, јадна ти мајка (мати, мајчица) и сл., јадна твоја мајка и сл. и жалосна ти (ми, му и сл.) мајка (нана). Не подударају се: код јадан значење 1.а и изрази јадан (не) био, јадан (јадна) ти сам, јадно вам, пасти на јадне гране, у јадно (зло) доба, а код жалостан значења 1.б и г., 3.в и израз до жалосне мајке. Ни израз жалосна врба, који није поменут под жалостан него под врба (као израз: жалосна, жалостива, жална, вавилонска врба), нема еквивалента код придјева јадан.

Слагање одређених значења није увијек потпуно, јер се под једним бројем или словом понекад јавља и нијанса значења које нема код одговарајућег синонима (нпр. код јадан 2.а и код жалостан 3.а, код јадан 3. и код жалостан 2). У оваквим случајевима синонимија се остварује само у оним дијеловима значења који се потпуно слажу.

Ако упоредимо поменуће двије одреднице, уочићемо сљедеће разлике: редослијед значења није исти, подзначање код једног придјева је посебно значење код другог, оно што је код једног дато под једним словом са двије нијансе код другог је наведено под два различита слова истог броја, дефиниције истих значења су сличне али никад у потпуности једнаке (ни онда кад се уз њих дају исти примјери). Разлике су разумљиве, јер различити редактори различито прилазе семантичкој обради појединих рјечи. Овдје је много важније нешто друго, а то је начин означавања синонимског односа. Једна од могућности је помињање синонима у дефиницији: у РСАНУ је уз јадан поменуто у дефиницији жалостан у значењима 1.б, 2.а, а уз жалостан јавља се јадан у значењу 3.б Како да се повежу остала једнака значења? Иако РСАНУ није рјечник синонима, ипак би требало на неки начин повезати иста значења општепознатих синонима (јадан—жалостан, вук—курјак, јако—веома—врло итд.) — помињањем у дефиницији, испоребивањем, употребом скраћенице за синоним, одређеним груписањем значења и сл. Тако би читалац могао лакше да дође до података о степену синонимности појединих парова и низова.

Придјеви јадан и жалостан иду понекад заједно, јављају се у истом контексту. То се обично догађа у народном језику: Па се опет поврати за крух, али не могући ништа ни откле добавити, врати се јадан и жалостан дома (НПр Вук, 136) (јадан — 1.б, жалостан — 1.а). Сви ови људи... баш су се трудили, баш су гинули и јадне и жалосне муке подносили за ову земљицу (Мил. М. Б. 29, 55) (јадан — 3, жалостан — 2). Сличне, устаљене парове налазимо и у Енциклопедијском рјечнику лингвистичких назива Рикарда Симеона: И кад видје згоду и прилику. Чувај нама образ и поштење. Тужна и жалосна уза ме сјдила. Залуду ти сретно и честито. Приди дојди млад јунак (под синонимија). У истом рје-

чнику овако се објашњавају стални синонимски парови: „У нар. пјесмама (додајмо томе: и осталим народним умотворинама) то је поетско-стилистичко средство које служи као украс и за појачавање изражајности говора, док им у умјетничкој књижевности и поезији, као таутологији, а још више због њихове стереотипности нема мјеста“ (под *синониман*). Наведени примјери из РСАНУ, у којима заједно стоје *јадан* и *жалостан*, заиста се могу протумачити као доказ тежње за појачавањем основног значења. Само, и у неким новијим књижевним дјелима могу да се јаве синоними у истом контексту. Удвајањем именица *крај* и *конац* такође се постиже појачавање у изразима: *без краја и конца* (значи: *без временског или просторног ограничења, непрестано, непрекидно* — Готове реченице, готове слике, одмотавале су се без краја и конца испод његовог пера (Гос. Б. 3, 409)), *нема (није било и сл.) (ни) краја ни конца* (значи: *нема (није било) краја, свршетка, не види се (није се видео) крај (о нечему што веома дуго траје)* — Његовим причањима . . . није било краја ни конца (Десн. 5, 76) (РСАНУ под *кднац?*). Напоредну употребу именица *конац* и *крај* налазимо и у дјелу *Башта, пенео* од Данила Киша (Београдски издавачко-графички завод, 1972): „Прави крај свега није представљен на гравури. Кажем прави крај, јер то је знаста неопозиви и језиви конац, нагла, изненадна катаклизма свега живог“ (85). „А крајем називам једноставно своје есхатолошко уверење да је мој крај конац свега, јер ја сада додељујем себи последњу улогу, улогу прворођенчета . . . кога ће убити божји анђео-убица“ (86). У овим примјерима *крај* и *конац* употријебљени су у непосредној близини са циљем да се избјегне претјерано понављање синонима *крај*.

6. У закључку можемо о синонимима рећи сљедеће:

— лексичку синонимију треба повезивати са лексичком полисемијом, јер се једино тако може утврдити степен синонимности двију или више ријечи;

— српскохрватски синоними могу да буду варијантно обиљежени и да функционишу као термини;

— до појаве синонима у истом контексту долази из стилских разлога;

— у рјечницима би требало водити рачуна о економичности при навођењу синонима у дефиницијама, као и о повезивању истих значења синонима, нарочито оних општепознатих.

Милорад Дешић

О РЕЧНИКУ НОВИХ РЕЧИ

1. Речник нових речи — Речи, изрази и значења настали у српскохрватском језику после другог светског рата — Јована Ђирилова (у издању Народне књиге, Београд 1983) садржи 1173 лексичке јединице. Број је речи по словима (уз могуће грешке настале при једном бројању) следећи: А — 62, Б — 68, Ц — 18, Ч — 6, Ђ — 1, Д — 70, Џ — 16, Ѓ — 2, Е — 35, Ф — 52, Г — 29, Х — 52, И — 36, Ј — 7, К — 88, Л — 28, Љ — 1, М — 71, Н — 35, Њ — 3, О — 23, П — 136, Р — 53, С — 116, Ш — 15, Т — 68, У — 16, В — 41, З — 17, Ж — 8¹.

Рећи ћемо неколико речи: о обухваћеном лексичком фонду, о начину идентификовања и дефинисања и о својствима овога речника са становишта типологије лексикографских дела.

2. *О обухваћеном лексичком фонду.* Већина је нових речи које овај речник бележи страног порекла². Једне су од њих део интернационалне лексике, као *астрофизика, астронаут, аутизам, кибернетика, монитор, синопсис* (и, по правилу, грчке или латинске етимологије), друге су позајмљене из живих језика. И њих је више. То су пре свега енглеске речи, као *допинг, дракстор³, драјв-ин⁴, дред-локне, дрил, гегмен, гламор, лид, локомушн* и др.,

¹ Речник је штампан латиницом и речи су организоване по абecedном реду.

Једна напомена. Све речи дате у овом речнику нису нове, нису први пут код нас забележене и лексикографски протумачене. Нпр. у речнику је 62 одреднице на *а*, а од њих је двадесетак већ дефинисано у Великом рјечнику страних ријечи Б. Клаића (1972).

² То констатује и сам аутор у Уводним напоменама, стр. 5—7.

³ Ј. Ђирилов ову одредницу даје у облику *драгстор*, дакле, без регистравања асимилације по звучности. И ту није у праву — ова реч у нашем језику није сложеница (нити имамо реч у облику првог дела, нити имамо других речи са првим таквим делом), и према нашим правописним нормама треба је писати у облику *дракстор* (без обзира на то што је могуће да у пракси срећемо и облик *драгстор*).

⁴ Ово у нашем језику није полусложеница, и за писање са пртицом није било разлога.

Посебно је питање да ли је ова реч и требало уносити односно да ли је она уопште ушла у наш језик.

мада има, додуше много мање, и оних које су другога порекла нпр. француског, као *дефенетрација*, *дегажман*, *деодоранс*⁵, *филаж*, или италијанског, као *еспreso*, *урлатор*, или немачког као *фау-ефект*, *гастарбајтер*, или руског, као *актовка*, *дача*, *кружок*, *уравниловка* итд.

3. Степен адаптираности ових туђица различит је. Фонетско-фонолошки и графемски оне су готово све дате у систему нашега језика (изузев *драгстор*, *екшн пејтинг* и још по која). Морфемски су неке више, неке мање прилагођене. Неке од ових позајмљеница подложне су морфемској анализи, и самим тим њихови делови имају способност учествовања у даљој морфемској комбинаторици, продуктивни су — и у композицији, и у деривацији; то су најчешће речи грчког или латинског порекла, као *деколонизација*, *деметрополитизација*, *дијапозитив*, *дискотека* и сл. Неке су, пак, морфемски нерашчлањиве, и непродуктивне, као *бец*, *деск*, *џанки*. Морфолошки се већина ових страних речи уклапа у систем нашега језика, тј. њихови основни облици указују на категорију којој припадају, мада има и оних чија форма не пружа ни основне елементе потребне за такву оријентацију, као *фанки*, *ћути-фри*.

И систем употребне вредности ових речи различит је. Мало је њих на путу ка општем лексичком фонду, као *бојлер*, *комбајн*; више је оних чија је употреба ограничена (социјално и просторно), као *ајлајнер*, *буклет*, *дегажман*, *депилатор*; највише је оних које се везују за термилошке и номенклатурне системе различитих научних и стручних дисциплина, као *екологија*, *економетрија*, *екранизација*, *електрокардиограф*, *ембарго*.

4. И нове домаће речи различите су употребне вредности. Мањи број њих припада општем лексичком фонду, као *замрзивач*, *усисивач*, већи број — различитим специјалним лексичким системима, термилошким, као *доходован*, *самоуправљање*, или експресивним, као *цртаћ*, *кафић*, *љубић*.

5. У Речнику нових речи дате су и вишечлане речи односно лексички везане синтагме, било домаће, било стране, било комбиноване од различитих елемената; нпр. *апстрактни експресионизам*, *атомска бомба*, *аутономна покрајина*, *бамбусова завеса*, *целовечерња драма*, *црна јама*, *црна кутија*, *црвена гарда*, *црвени кутић*, *четворочлана банда*⁶, *ћорава кутија*, *даљински управљач*, *даваоци услуга*, *дечији додатак* и др. И ове су лексичке јединице најчешће чланови каквих термилошких система.

⁵ *Дезодоранс* није дат — могуће стога што је већ забележен у Великом рјечнику страних ријечи Братољуба Кланђа.

⁶ Ову одредницу, као још понеку — нпр. „ћорава кутија“, „црвени телефон“ Ј. Бирилов даје под наводницама (што није уобичајен лексикографски поступак за обележавање стилске маркираности речи).

6. У Речнику су забележена и нова значења лексикографски већ засведочених речи, нпр. *албум* — омот са више грамофонских плоча, *помак* — термин из есејистике, *кола* — аутомобил.

7. У Речник су ушле и неке скраћенице, као *СИЗ*, *УФО* и још по која (нема ОУР-а, ЗУР-а, и сл.).

И на крају, једна општа карактеристика. Обухваћени лексички фонд углавном чине именице или именичке вишечлане речи (уз по који глагол, као *проблематизовати*). Ово је последица ограничене употребне вредности дате лексике, односно њене везаности за термилошке, а самим тим и појмовне системе појединих наука и струка.

8. *О начину идентификовања и дефинисања*. У овоме речнику речи-одреднице нису акцензоване. Уз њих нису дате ни граматичке информације. Нпр. за реч *децибао* индиректно из дефиниције (зидне новине у Кини за време културне револуције) закључујемо да је именица, али изостаје могућност информисања о њеном роду (не знамо да ли је мушког, женског или средњег рода, а то значи да јој не можемо одредити ни парадигму)⁷; или за реч *фанки* не можемо утврдити ни категорију којој припада — именичку или придевску, и поред датог објашњења уз њу: „(енгл. сленг *funky* савремен, у току) реч настала међу цез-музичарима. Означава одређен стил свирања. Карактерише се експресивним ефектима и ритмом који опонаша ритам валцера. Настао као реакција на „cool“ („кул“) и значи обнову традиције блуза“.

9. Уз речи страног порекла дат је податак о етимологији; по правилу се наводи језик из кога је реч посуђена, а за интернационалне речи — грчки или латински (ако се на те језике оне могу свести, без обзира на језик посредник)⁸. За речи које су настале превођењем (или којима је превођење било подстицајни модел) дата је страна реч или синтагма која је послужила као узорак; нпр. *кошарка* (енгл. *basket-ball*; *baskett* корпа, *ball* лопта), *испирње мозга* (енгл. *brainwashing*; *brain* мозак, *to wash* прати), *нова левица* (енгл. *new left*, франц. *nouvelle gauche*). Посебно напомињемо да тачност датих етимологија нисмо проверавали.

10. Дефиниције су у овоме речнику двојачке: енциклопедијске и речничке, лексикографске; првих је више, других је мање, баш као што је и више речи које припадају специјалним лексичким системима него оних које припадају општем фонду. Дефиницијом енциклопедијског типа објашњавају се појмови и догађаји, као и све оно што је у вези са њима. Исп. нпр. дефиницију дату уз реч *плејбој*: „(енгл. *playboy* веселјак) реч је позна-

⁷ Овакав је начин давања одредница (без граматичких информација) уобичајен у енциклопедијама и сл. приручницима.

⁸ Овај је поступак уобичајен у модерној описној лексикографији.

тија по драмском делу ирског драматичара Џ. М. Синга (J. M. Synge) „A Playboy of the Western World“, у преводу Боривоја Недића „Виловњак од западних страна“; ветропир, забављач, младић који лакоумно живи, удварајући се имућним и славним женама. Часопис за мушкарце „Playboy“, основан 1953. Познат, осим по женским актoвима снимљеним најбољом фото-техником, и по опширним интервјуима са значајним личностима, као што су, нпр.: Џими Картер (Jimmy Carter), Жан-Пол Сартр (Jean-Paul Sartre), Марлон Брандо, Џон Ленон (John Lennon), Оријана Фалачи (Oriana Fallaci) и др.⁹ Дефиницијом лексикографског типа идентификује се семантички садржај речи у лексичком систему коме реч припада.¹⁰ Таква је нпр., дефиниција дата уз *пластикер* — „терорист који у својим акцијама употребљава пластичне бомбе“, или уз реч *хајцек* — „отмица авиона, ваздушно пиратство“.¹¹

У дефиницији, обично на почетку, дата је област којој термин припада. Нпр. *самоуправне интересне заједнице* (скраћено СИЗ) један од основних термина југословенске самоуправне праксе. Заједнице које оснивају радни људи ради задовољавања личних и заједничких потреба и интереса и њиховог усклађивања са општим друштвеним потребама. Постоје СИЗ-ови друштвених служби (наука, култура, здравство, образовање), социјално осигурања, становања, комуналних делатности, запошљавања итд.“

На крају дефиниције уз речи чија је маркираност уочена дају се подаци о томе. Нпр. *састанчење* „пречесто одржавање састанака или присуствовање великом броју састанака. Глаголска именица од глагола *састанчити* која има критичан призив“¹². Оваквих је података, морамо рећи, могло бити и више, посебно оних који одређују уобичајеност односно неуобичајеност употребе дате речи. Нпр. из дефиниције дате уз реч *каст* (енгл. *cast* подела) подела улога глумцима у позоришту, на филму или теле-

⁹ Навешћемо и дефиницију дату уз реч *драгстор* због симпатичног, а неуобичајеног укључивања једне шале у објашњење: „(енгл. *drug* лек, *store* радња) радња у којој се продају све врсте робе, веома често до дубоко у ноћ или нон-стоп. Порекло води од старих америчких апотека (*drugstores*), у којима се постепено почела продавати свакаква роба. Класична је следећа анегдота: У драгстор улази купац и пита: „Да ли прегледате мокраћу?“ „Како да не“, одговара продавац. „Онда, молим вас, оперите руке и дајте ми килограм јабука“.

¹⁰ Исп. Д. Г. Премк, О семантичком садржају лексикографске дефиниције, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Београд 1982, 49—51.

¹¹ Чини нам се да је у ваздухопловству уобичајен термин *хајцекинг*.

¹² У речнику су обрађени готово искључиво именички појмови; нпр. дат је *депилятор*, али је изостало *депилирати*; глагол *састанчити* упућен је на глаголску именицу *састанчење* (што лексикографски није коректно).

визији. Погрешна подела — мискаст“ не можемо закључити да ли је то уобичајен термин или није (а биће да није).

11. Уз дублетне или синонимске лексеме у Речнику је спроведен поступак упућивања на одредницу која је обичнија у овој средини, нпр. *мигавац* в. *жмигавац*, или на ону која се аутору чинила обичнијом, нпр. *самопослуга* в. *самоуслуга*, или *привезак* в. *привесак* (код речи којој је дата предност упућена реч се не помиње). Ако су, пак, ове одреднице по абecedном реду једна до друге даване су равноправно, као *хулахоп*, *хулахуп*.

12. Речи су у овом речнику семантички идентификоване односно дефинисане само у једној семантичкој реализацији, у једном значењу (изузевши неколико речи као *замрзивач*, *меморандум*, *солитер*, које су дате са по два значења — а) и б) — што је и нормално у идентификацији појмовног система, у терминолошким и енциклопедијским приручницима; речи само као елементи лексичког система имају развијену полисемантичку структуру.

13. Примери употребе речи односно потврде, извори из којих су забележене у овоме речнику изостају. Ово је уобичајен поступак у речницима страних речи, у терминологијама и енциклопедијама. Међутим, у модерним филолошким речницима, у описним речницима примери се увек наводе; они су део опште информације о речи-одредници И управо је овај недостатак онемогућно и проверу тачности дефиниција¹³ и проверу оправданости уношења неких речи у овај речник (наиме, за неке нам се одреднице чини да се пре може рећи да представљају просту, ситуациону употребу речи из страног језика — као када бисмо наместо *хвала* у некој прилици рекли еквивалентну енглеску, француску или др. реч — него страну реч која је ушла, или улази, у наш језик).

14. *О својствима овога речника са становишта типологије лексикографских дела.* Речник нових речи у основи је мали енциклопедијски лексикон, са елементима речника страних и новијих речи уопште. За енциклопедијски тип лексикографских дела овај речник везује пре свега избор лексичког фонда, затим начин његовог идентификовања у заглављу (без граматичких и др. података) и, на крају, садржај датих дефиниција.

15. *Наместо закључка — предлог израде филолошког рачника нових речи.* Наши описни речници савременог језика, и довршени Речник српскохрватскога књижевног језика МС (у шест томова) и Речник српскохрватскога књижевног и народног језика

¹³ Ипак смо запазили и по коју омашку. Нпр. *плава зона* није „градска зона у којој је забрањено паркирање приватних аутомобила“, већ зона са специјалним режимом паркирања (паркирање је дозвољено само на означеним местима итд.).

САНУ, чија је израда у току (досад је објављено 11 томова, од 30—35 колико ће их укупно бити) обрађују лексику од Вуковог времена до, углавном педесетих-шездесетих година овога века. Недостатак савремене грађе управо се почео отклањати интензивним ексцерпиранијем најновијих извора. На овај начин прикупљене речи биће укључене у грађу ових речника и обрађене у Речнику САНУ заједно са другима, а у Речнику МС, вероватно у трећем или у додатку другом издању (уколико не дође до израде новог речника мањег обима). У сваком од ових случајева — обрада ове лексике сачекаће дуже или краће време.

Речник нових речи могли бисмо имати и брже (уколико бисмо смогли филолошких снага и уколико би било финансијских могућности). Такав би речник могао обухватити грађу из најновије литературе, из часописа, новина и др., као и из говорног језика или, што је ограниченије, али са више изгледа за реализацију, само нову лексику из новина и часописа (ону која није обухваћена постојећим речницима). Прикупљање и обрада ових речи био би посао који би текао паралелно са др. лексикографским пословима. Начин лексикографске обраде требало би да буде филолошки, као у два поменута речника, само сажетији. Резултати овога рада дати у облику малог речника¹⁴ могли би бити објављивани нпр., сваких пет година, и, нпр., као посебна свеска часописа Наш језик.

Д. Г. Премк

¹⁴ Исп. метод израде речника нових речи у уводним напоменама датим уз Новое в русской лексике, Словарные материалы — 79, Москва 1982.

МОЈА ПОСЛЕДЊА О *мљину*

У броју XXV/4—5. часописа *Наш језик* објавио сам чланак под насловом *О основама мљин- и мљин-* (стр. 248—254). На тај је чланак одговорио проф. Асим Пецо у истом броју часописа с „неколико напомена“ које су дуже од мога чланка (стр. 254—264). Волио бих заиста да колега Пецо није аутор тих „неколико напомена“, и то из ових разлога:

1. Проф. Пецо сматра да је добро „и корисно за нашу науку када се о стручним проблемима воде расправе . . . али, по могућности, без икаквих пратилачких одредаба“ (стр. 254—255). Мислим да сам у свим досадашњим дискусијама, па и у овој, држао се у потпуности наведенога начела, али и начела да субесједнику не приписујем ријечи које он није написао. То спомињем због тога што у моме чланку нема реченице: „Који иоле озбиљан дијалектолог још сматра да су типично чакавске особине оне што их је навео А. Пецо?“, реченице коју А. Пецо наводи као моју и онда о њој расправља (в. стр. 258). Зашто ми колега Пецо ту реченицу-питање приписује, не знам.*

2. Облик *мљин* сматрам и данас чакавском специфичношћу. Неки словенски (словеначки) дијалекти, крањски првенствено, развили су само дуго *шва* (ə) у *а*, па говоре *мљин*. Зато *мљин* припада једном систему, а *мљин* другом. Међутим, у словенском се књижевном језику за појам 'малин' не говори *мљин* него — *млин*, што је проф. Пецо пропустио рећи.

3. Словенске су потврде за *мљин* = млин из 17. стољећа, како наводи и проф. Пецо цитирајући словенске рјечнике. Чакавске су потврде за *мљин* = млин из 13. стољећа, како пише у *Рјечнику хрватског или српског језика* што га је издала Југославенска академија знаности и умјетности у Загребу. У дија-

* Спорна реченица је постојала у првој верзији текста М. Могуша, али је он, после приговора А. Пеце и разговора са уредником НЈ, заменио тај део текста, испуштајући наведену реченицу. А. Пецо је, међутим, свој одговор писао на основу прве верзије Могушевог текста, не саобразивши га касније поменутој измени. — Ово објашњење додајемо како бисмо овим закључили полемику. *Уредништво.*

лектологији је познато, као и у дијакронијској лингвистици уопће, да се за доказивање генетичке сродности морају узимати у обзир само истовремене потврде.

4. Топониме типа *Малин* и *Малинишће* на подручју западне Босне нашао сам у *Index Gazetteer, Showing Place-names on 1:100,000 Map Series. Yugoslavia* (Cairo 1944, Vol IV, s. 156—157). Та је збирка карата иначе добро позната нашим ономастичарима.

Тиме је, уз оно што сам написао у претходно наведеном чланку, расправа о облику *мѣлин* и топонимима од њега изведеним за мене завршена.

Милан Могуш

О РЕЧИМА РАЗБЛУДАН, ЗАБЛУДАН И БЛЕШТАТИ, БЉЕШТАТИ

Реч *разблудан* према *Речнику српскохрватског књижевног језика*, књига пета (Нови Сад, 1973) има ова значења: 1. а. који се одликује путеним склоностима, чулан, путен; који изражава похотљивост, који је испуњен појудом, појудан, страстан. б. који подстиче страсти, који заноси, опојан. в. сувише слободан, раскалашан; непристојан. 2. који се предао путеном животу, распустан, неваљао. У истом *Речнику* за реч *заблудан* наведена су два значења: 1. заблудео 2. блудан. И у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика* (Београд, 1968) забележена су два значења речи *заблудан*: 1. који се односи на заблуду, погрешан. 2. разблудан, грешан, блудан, развратан.

Из изложеног произилази да је друго наведено значење речи *заблудан* у оба речника синоним речи *разблудан*.

У *Рјечнику хрватског или српског језика* Југославенске академије знаности и умјетности (Загреб, 1974) реч *заблудан* овако је објашњена: а) који чини заблуде, гријешке, погрешке; б) који је заблуђен, забленут чиме у кога; ц) исто што и погрешан; д) у којем се заблуђује. Ово је у суштини шире објашњење првог значења речи *заблудан*, док се друго значење ове речи, које се наводи у *Речнику српскохрватског књижевног језика* и *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика*, овде не бележи, и то с разлогом.

У књизи *Синоними и сродне речи српскохрватског језика* (аутор Миодраг С. Лалевић), Београд, 1972, као синоним речи *разблудан* налази се реч *похотан*; у овом речнику нема речи *заблудан*, што значи да аутору није познат синоним те речи. За реч *заблуда* синоним је: *лаж, обмана*, а за реч *заблудети* назначен је синоним: *залутати*.

У оба речника у којима је реч *заблудан* објашњена и као: блудан, разблудан, развратан, цитиран је, као потврда овог значења, следећи стих Милутина Бојића из песме *Петровданска визија*:

Чух врисак жена на заблудном пиру.

У Речнику српскохрватског књижевног језика овај стих је цитиран према књизи Милутина Бојића: *Песме и драме*, која је објављена 1927. године у издању Српске књижевне задруге и која је до недавно била најпотпуније издање Бојићевих књижевних радова. У Речнику српскохрватског књижевног и народног језика овај стих је наведен према другом издању Бојићеве познате збирке *Песме бола и поноса*, која је објављена 1920. године у Београду, у издању књижаре С. Б. Цвијановића. У овом другом речнику, као потврда да реч *заблудан* значи исто што и *разблудан*, цитирани су и текстови Јосипа Драженовића и Меда Пуцића. На ове текстове се нећу освртати, већ ћу се задржати на цитираном Бојићевом стиху.

Бојићева песма *Петровданска визија* први пут је штампана у „Српским новинама“, у броју 35 од 29. јуна 1916. године у Крфу. Ту је цитирани стих гласио:

Чух врисак жена на разблудном пиру.

Према томе, Бојић је употребио уз реч *пир* атрибут *разблудан*, а не атрибут *заблудан*.

У првом издању збирке *Песме бола и поноса*, објављене у Солуну 1917. године у наведеном стиху поткрала се штампарска грешка: у речи *разблудан* изостављено је слово *з*, тако да је та реч овде гласила *раблудан*. Приликом прештампавања ове збирке 1920. године, после песникове смрти, уочена је ова грешка, али је погрешно исправљена. Уместо да се реч *раблудан* исправи у реч *разблудан*, та реч је исправљена у реч *заблудан*.

Очигледно је да Бојић у наведеном стиху није употребио реч *заблудан* и да није ставио знак једнакости између речи *заблудан пир* и речи *разблудан пир*. Видимо како је дошло до погрешне исправке штампарске грешке првог издања ове збирке приликом објављивања другог издања *Песма бола и поноса*. Редактору другог издања ове збирке вероватно није било познато где је поменути стих први пут штампан. Ова грешка појављује се и код свих даљих прештампавања наведене песме, па и у *Сабраним делима* Милутина Бојића, објављеним 1978. године у Београду, у издању „Народне књиге“. Да се приликом рада на овим речницима у принципу ишло не само на поновљена издања дела писаца, већ и на њихова прва издања, нарочито кад је реч о писцима који нису доживели друга и даља издања својих дела, највероватније је да штампарска погрешка *раблудан* у првом издању збирке не би била „исправљена“ у реч *заблудан*, већ би се ишло на проверу стиха код првог објављивања песме. Овај пример указује на могућност да има грешака сличне врсте у овим речницима које су проистекле због занемаривања једног од прин-

ципа: држати се ауторових текстова, а не текстова које су касније пролазили кроз редактуру и „осавремењавања“.

У *Речнику српскохрватског књижевног језика*, књига прва (Нови Сад — Загреб, 1967) реч *блештати* (*се*) објашњена је речима: јако сијати, блистати (*се*), одбијати светлост, одсјајивати. Указује се да ова реч у ијекавском изговору гласи: блијештати (*се*). У истом речнику забележено је код речи *блијештати* (*се*) ек. *блештати* (*се*).

Ни у *Речнику српскохрватског књижевног језика*, ни у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика* не постоји реч *блештати*.

Уз реч *блештати* (ијекавски *блијештати*) у *Речнику српскохрватског књижевног језика* дат је и пример из Ујевичевог текста: Звијезде блеште у бојама као сијалице транспарента.

Реч *блеште* (3. лице миојине презента) у наведеном примеру је од глагола *блијештати*, а могло би бити и од глагола *блештати*. Реч *блештати* постоји у речнику М. С. Лалевића *Синоними и сродне речи српскохрватског језика*. Ево како је Лалевић поменуће речи забележио:

968. *блештати*, → блистати (*се*), светлети (*се*).

975. *блијештати*, → белети *се*, блистати (*се*), светлети (*се*).

1008. *блештати*, → светлети (*се*).

Иако ни *Рјечник хрватског или српског језика* Југославенске академије знаности и умјетности не бележи реч *блештати*, М. С. Лалевић је с правом ову реч унео (наравно, јер има свој синоним односно сродну реч), пошто она постоји у српскохрватском књижевном језику. Ево и за ову реч примера из Бојићеве поезије. У познатој песми *Заљубљени Давид*, објављеној у „Српском књижевном гласнику“, књ. 27, бр. 11, године 1911. први стих 18. строфе гласи:

Блештала је светлост и била је јара,

Реч *блештала* задржао је у истом стиху Бојић објављујући ову песму у збирци „*Песме*“ 1914. године у Београду. Овај стих није мењан ни у чему ни у другом издању наведене збирке (Београд, 1923), ни у Бојићевој књизи „*Песме и драме*“ (Београд, 1927), ни код других прештампавања ове песме, све до објављивања Бојићевих *Сабраних дела* 1978. године. Тек је у њима реч *блештала* замењена речју *блештала*, вероватно зато што у наведеним речницима не постоји реч *блештати*.

И у песми *Туђој крви*, III, објављеној у збирци *Песме бола и поноса* (Солун, 1917) Бојић је употребио глагол *блештати* у стиху:

Као бели мермер низ лубања блешти,

Реч *блешти* у овој песми Бојић је употребио и приликом првог објављивања ове песме у „Српском гласнику“, бр. 508 од 12. јуна 1917, а стих није измењен ни у другом издању збирке *Песме бола и поноса*. Међутим, у књизи М. Бојића „Песме и драме“ (Београд, 1927) реч *блешти* замењена је речју *блешти*, што је могла бити и штампарска омашка. Наиме, видели смо да реч *блештала* у песми *Заљубљени Давид* није претрпела измене у истој збирци из 1927. године. Приликом свих каснијих штампања песме *Туђој крви*, III уместо речи *блешти* налази се реч *блешти*.

Из набројаних извора за израду *Речника српскохрватског књижевног језика* види се да је *Српски књижевни гласник* најпознатији и најзначајнији српски књижевни часопис веома мало коришћен. Употребљена је само св. 1—8 из 1937. године, иако је „Српски књижевни гласник“ излазио око 35 година, објављујући 24 свеске годишње. Кад имамо у виду да су овај часопис уређивали врсни познаваоци језика (Богдан Поповић, Јован Скерлић и др.), неспорно је да је штета што за израду наведеног речника нису коришћени и остали бројеви овог часописа. Тада би биле не само избегнуте грешке код уношења или неуношења појединих речи, већ би речник у целини био богатији за многе књижевне речи које се налазе у текстовима овог часописа. Не треба подвлачити да су речници које сам овде помињао од непроцењивог значења на нашу културу и науку, а ова указивања само су подсећање да на овом подручју може и треба још штошта да се уради.

Др Мирослав М. Николић

О ИМЕНИЦИ СТОПАЛО/СТОПАЛА

На основу неких примера на које се наилази у литератури могло би се закључити да се именица *стопало* јавља искључиво у овом облику, као именица средњег рода, и да се као таква мења по I врсти именичке промене. Али, то није увек тако. Наиме, поред једне потврде у којој се изузетно јавља у облику *стопал* и у мушком роду,¹ када се, дакле, као именица мушког рода на сугласник мења по I Белићевој врсти промене (*стопал*, мн. *стопали*), поменута именица се налази и у облику *стопала*, женског рода. Дакле, могло би се рећи да се ова именица јавља у два облика *стопало/стопала* и два рода, уз изузетак који смо поменули, по чему не представља никакав изузетак; уп. *жвало/жвала*, *порез(а)*, *основ(а)*, *квалитет(а)*, *систем(а)*, *бол—бола* и *бол—боли*, *глад—глади* и *глад—града* и сл.

У Речнику српскохрватског књижевног језика, Нови Сад 1973, на стр. 1037. наводи се у оба облика:

стопала и *стопала* (ж. р.): Њему је куршум све кости у левој *стопали* размрсао (Јакш. Б.); Поред Јоке пробе Лепа газећи *целим стопалама* (Пист.);

стопало и *стопало* (ср. р.): а) доњи део ноге човека којим се тело у ходу и стајању ослања о тло: Андрија је узео мјеру *Јеличина стопала* (за прављење ципеле) (Михољ.); Не може (Гина) да откине *стопала* од паркета (Каш.);

б) фигуративно у значењу површина чега: Попео се... на пространу зараван, *горње стопало* планине (Божић); Трепери кроз снег... ред плесачица јела на *стопалу* од леда (Макс.);

в) у изразима — *равно стопало* (медицински): деформација која настаје спуштањем сводова табана и проузрокује брзо замарање и болове, *дустабан*.

У примерима који следе, а који су узети из наше литературе и дневне штампе, ова именица се наводи искључиво у облику

¹ Рјечник југославенске Академије знаности и умјетности, Загреб, 1956. стр. 628: „*стопал*, м — исто што *стопало*; дио ноге којим се у ходу дотиче тло. Само у једном примјеру: Не *стопал* слидећи. Муралић 94.“

стопало у средњем роду: Живот целог непомичног тела те жене био је, изгледа, у ногама; управо, у *стопалима* (Иво Андрић, Јелена жена које нема, Сабрана дела, Београд, 1981, стр. 228—229); Наглом променом, њена *стопала* губила би своју лепоту и свежину и одједном изгледала као да су стара и јадна, збрчкана, чак помало нечиста, са нечим животињским, мајмунским у себи (исто); Одмах затим, та *стопала* су се мењала даље и у непрестаним покретима прелазила цео природни развитак, од најнижих врста до човека (исто); Она су била пераја, па неразвијени удови изумрлих врста гмизаваца, па незграпне шапе, па су опет постајала *стопала* смело исправљеног двоношца (исто); На њеним девојачким *стопалима*, која су сад мирно почивала једно уз друго, табани би се изравнали и стајали непомични, снажни и глатки, као вајани (исто); На трећој фресци васкрсли Христос голим, библијским *стопалима* гази... (В. Ивановић, „Злочинац на иконостасу“, Политика, Бгд. 23. 9. 1981); За то време појавили су се покрети у *стопалима* и прстима (В. Малишић, Дуга, Бгд. 9. 4. 1983); Пре тога, посматрала сам док је вежбала са терапеутом како помера *стопало* (исто); *Стопала*, сада у грчким сандалама (Борна Бебек, путопис „Сантхана“, Загреб, 1979).

У Вуковом Српском рјечнику потврђен је само облик средњег рода, а тако је (са изузетком поменутог примера *стопал*) и у РЈАЗУ, где налазимо:

стопало . . . : Одмах се утврдише његова *стопала* (Вук дј. ап.); Свако мјесто, на које ступи *стопало* ноге наше, ваше ће бити (Даничић, 5 мојс. 11, 24); Удариће те господ приштем злим од *стопала* ноге твоје (5 мојс. 28, 35); Не набоше од ње ништа до лубање, и *стопала*, и шаке (2 Цар, 9, 35); И нога има три дела, а то су: бедро (бутина), голеница и *стопало* (ступало) (Црногорац зоол.); Десном (т. ј. руком) штипиље прсте на *стопалу* (Матавуљ ново ор, 84); Чорапе имају *стопало* и грлић (Краље у Турској Хрватској, Зборн. за нар. жив. 6, 109); Нога има: кук, стегно, кољено са чашицом, голин, лист, глижањ, пету и *стопало* (Варош код Слав. Брода, 24, 40)

У Речнику српскохрватскога књижевног и народног језика САНУ, Београд (грађа), налазимо доста примера за ову именицу, такође у оба облика и рода:

стопала (ж. р.): У *стопали* има пуно ножје... (Др. Вл. Борбевић, болн. служб. стр. 100); Имам дрвену *стопалу* на десној нози (И. Секулић, Из прошлости, 1919, стр. 276); Исечене пантљичке од блата (за прављење земљаног посуђа) бацају се у кугле, а кугле се носе на велико гумно, те се тамо сецају десном страном десне *стопале* (Ст. Мијатов, Занати, 1928, 62); Волим твоје усне и косе и . . . врх *стопале* мале . . . (М. Бојић, Урошева женидба, 1927, 175); Војник искорачи левом ногом потпун корак, окрене се на *стопали* леве ноге на десно или полудесно... (Пешад. егз. пра-

вила, 22); *Стопале* мушке ал не опанка (Б. Јакшић, Дела X, 189); ... и још од прашине непрочишћене утиснуте очеве *стопале* по Ђилиму (Б. Станковић, Нечиста крв, 89); Ал сад је он лежао крај ње мирно и равнодушно и гледао расејано у њену малу *стопалу* (Р. Бојић, Змије, 1937, 169); Затим би ... бос, обилазно ... око писаћег стола безбројно пута, док га не би реума у *стопалама* подсетила на одмор (Р. Младеновић, XX век, 1939, књ. I, 533); Ал да ми је суза ових крвавих ... незнатих крви, незнатних срца, створених, билих зато да их згази сурово тешка *стопала* смрти (Св. Стефановић, Границе, 1928, 15); Зоркина *стопала*, стегнута у плитку лаковану ципелу (М. Ускоковић, Дошљаци, 1910, 254) (примера има много, али задржимо се за ову прилику само на овима);

стопало (ср. р.): Али *стопала* су му прикована уз земљу (С. Батушић „На драгом трагу“, стр. 220); Вукли су *стопала* по крвавом плочнику (исто, стр. 40); Он први пут осјети јачи бол ... у *стопалу* (Јов. Радуловић, Греси отаца, стр. 52); ... вукући папуче на босим *стопалима* (С. Матавуљ, Живот, 62); ... дај ми да газим чврстим *стопалима* по жетви што је злати жега многа (Тин Ујевич, Колајна 1926, стр. 24); На највишој тачки тог врха издубен је у стени отисак дивовског неког *стопала*, како се чини, то је *стопало* од неког човека (Б. Матијашевић, Планина, 178); Ако ми згазиш на *стопало*, на срећу не можеш (Цариградски гласник, 1901. год. VII, бр. 9, ст. 4) (има доста примера за употребу ове именице у средњем роду у дијагностици, медицини, етнологији, пчеларству итд.).

Само у средњем роду потврђена је ова именица у Правопису српскохрватскога књижевног језика (под придевом *стопални*), у Скоковом Етимологијском рјечнику, као и у речницима Л. Бакотића и Броза-Ивековића.

Како пробно читање дневне штампе и литературе, тако и стање у речницима потврђује да је ова именица обичнија у облику средњег рода него женског. Међутим, у Речнику МС и у грађи Речника САНУ нађено је доста потврда и за облик женског рода: у РМС две (према четири за ср. род), а у грађи РСАНУ 18 примера (према 29 у ср. роду). Према томе, као стандардни облик може се узети *стопало* (ср. род), али је и облик *стопала* (ж. род) довољно заступљен да га не можемо сматрати језичком грешком, него обликом који се може употребити, нпр. из стилских или метричких разлога.

Селена Сеферовић-Арсеновић

Питања и одговори

БУРИЧИН ИЛИ БУРИЦИН

Од друга Бориса О. Бурице добили смо ово писмо:

„Искрсло ми је питање присвојних придева изведених од презимена која се јављају и као женска и као мушка. То су презимена: *Бурица, Славица, Радица, Мијаљица, Грујица* итд. Презиме *Бурица* имају Срби из Херцеговине, Далмације, Србије, на Косову, Срби и Словенци у Војводини, а има га још и у Италијана, Чехословака, па чак и Тунижана. Присвојни придев од *Бурица* гласи *Буричин*. Међутим, постоји и презиме *Буричин*. Како диференцирати, нарочито кад се има у виду да се оба облика, и *Бурицин* и *Буричин* широко употребљавају? У завичајној ми Далмацији од презимена увек настаје форма *Буричин*, а од имена *Бурицин*.

У Херцеговини и Далмацији за неудату Раду Бурица веле: *Рада Буричина*, а за удату *Буричинка*. Да ли је то правилно? Да ли важи закон да се презимена мењају само уз мушка имена: *Бориса Бурицу*, или *Ирину Бурицу*? Како ваља писати и говорити када се неко зове *Бурица Бурица*, а с обзиром на то да име *Бурица* могу поседовати и жене и мушкарци?

Постоји ли одговор зашто се „и“ губи у народном далматинском изговору презимена *Бурица*? Изговара се: *Бурца*.

Било би ми драго да ми одговорите“.

Од имена као *Бурица, Радица, Славица, Мијаљица, Милица, Новица, Станица* итд., било да су мушка или женска, присвојни придев је увек на *-чин*: *Буричин, Миличин, Новичин* итд. Презимена су иста и за мушкарце и за жене: *Николић, Петровић, Бурица, Радица* итд. Има крајева и градова у нас у којима се употребљавају аналошки присвојни придеви: *Милицин, Бурицин* итд. Међутим ваља знати да ти облици нису, не бар досад, признати за књижевне.

Све то важи и за таква презимена.

Ако су таква имена, хипокористичке (па и нехипокористичке) природе, под дугоузлазним акцентом, и двосложна, онда

остаје глас *ц* у присвојном придеву: *Маца* — *Маџин*, *Неца* — *Неџин*, *Даца* — *Даџин*. Дакле, имена (мушка и женска) и презимена (мушко-женска) на *-ица* имају присвојни придев на *-чин* у књижевном језику.

Правилно је и стандардно: *Рада Бурица*, а облици *Рада Буричина* и *Рада Буричинка* спадају у слободније народно и разговорно изражавање, слично односу *Мара Илић* — *Мара Илићева* (девојка) и *Мара Илићка* (удата), што је доста уобичајено, иако није искључено да се било облик *Илићева* било *Илићка* употреби и за једну и за другу. Ово углавном све остаје у сфери разговорног језика, само што и у стандардни израз продире тип *Илићева* ако се женска особа именује самим презименом, без личног имена; ово се, међутим, не протеже и на презимена на *-ица*, па ће се рећи нпр.: Такмичиле су се *Илић(ева)* и *Меденица*, а не „*Меденичина*“ (што значи ни „*Буричина*“).

Правилно је: Видео сам *Николу Перића* и *Јованку Перић* (презиме се уз женско име није променило), али се презимена на *-а* мењају и уз женско име: Школа носи име *Драгице Правице*, па гако и: Видео сам *Раду Бурицу* (за женску особу).

Скраћивање од *Бурица* на *Бурца* обична је дијалекатска појава (непостојаност гласа *и* у неким говорима), али то не иде у књижевни језик осим ако је негде у званичној комуникацији прихваћен и други облик, што би значило да постоје два имена (тј. да се неко зове *Бурица* а неко *Бурца*) и да се то мора уважавати.

Милија Станић

Јубилеји

УЗ ОСАМДЕСЕТОГОДИШЊИЦУ РОБЕЊА МИХАИЛА СТЕВАНОВИЋА

Ових је дана академик Михаило Стевановић навршио осамдесет година. То нам је прилика да кажемо неколико речи о животу и раду великог научника и професора.

Михаило Стевановић рођен је 3. априла 1903. године у Пиперима, Црна Гора. Основну је школу учио у Белији Пиперској, а гимназију у Титограду (тадашњој Подгорици), Никшићу и Пећи. Лингвистичке је студије завршио на Београдском универзитету 1927. године у школи професора Александра Белића. Од 1928. до 1941. године радио је прво као професор средње школе, а затим као доцент на Универзитету у Скопљу; за време рата није учествовао у јавном животу, а од другог светског рата радио је на Филозофском (касније Филолошком) факултету Београдског универзитета, као доцент, па као ванредни, и од 1951. године као редовни професор савременог српскохрватског језика; од 1953. до пензионисања 1973. био је шеф Катедре за јужнословенске језике и општу лингвистику. 1958. године изабран је за дописног, а 1963. за редовног члана Српске академије наука и уметности. 1960. именован је за директора Института за српскохрватски језик, у коме је сарадник још од 1947, од оснивања, и на тој дужности остаје до 1974. За рад у науци и култури одликован је Орденом са црвеном заставом и Орденом заслуга за народ са златном звездом, а седмојулском наградом награђен је 1973. године.

Проблематика која је привлачила пажњу професора Стевановића од 1929. године, када је први пут запаженим радом ушао у нашу науку о језику, до данас разнолика је: од дијалектолошке до акцентолошке, од синтаксичке до општелингвистичке, од нормативистичке до лексикографске. У овоме изузетно дугом живљењу у науци и са науком настао је импресиван број радова, студија и монографија — преко три стотине, међу којима и оних чији обим досеже и до неколико стотина страница, а гдекад се приближава и хиљади. Ту су, да поменемо само неке, моно-

графије Источнопрногорски дијалекат (1934) и Баковачки говор (1950), у којима се даје целовита синхрона дескрипција ових специфичних језичких система; ту је затим мноштво синтаксичких радова и студија о облицима субјекта и предиката, о типовима реченица, о различитим предлошко-падежним везама, о одредбама самосталних речи, о синтаксичкој синонимији, о семантичким и синтаксичким особинама глаголских система — Глаголски род и питања у вези с њим (1961) и Функције и значења глаголских времена (1967), који су, уз друге расправе из готово свих области науке о језику, добили своју синтезу у два обимна тома дескриптивне и нормативне граматике — Савремени српскохрватски језик — Граматички системи и књижевнојезичка норма (књ. I 1964. и књ. II 1969).

Посебно поменимо поводом педесетогодишњице покретања Нашег језика да је професор Стевановић, уз Александра Белића, највреднији сарадник овога часописа; од прве његове књиге, од 1933. године до данас у њему је објавио 107 чланака, расправа и научних студија.

За све је ово време Михаило Стевановић неуморни стваралац, руководилац и организатор свих основних дела и пројеката у нашој науци о језику у овој средини. То је пре свега — да се не задржавамо на значајном за нашу културу дугогодишњем раду Михаила Стевановића као главног уредника лингвистичких часописа: Српски дијалектолошки зборник, Јужнословенски филолог, Библиотека Јужнословенског филолога и Наш језик (1960—1974) — велики описни Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, у коме је од првога до десетог тома један од уредника. Затим то је Речник српскохрватског књижевног језика Матице српске (у прва три тома и Матице хрватске), у којему је Михаило Стевановић учествовао, опет као један од уредника, од самога почетка, од стварања концепције — дате у великом Правопису српскохрватскога књижевног језика МС и МХ (1960), чији је и један од твораца — до изласка из штампе и првога и другог издања (1982). И, засад, још и — монографија Језичка тумачења у коментарима Његошева Горског вијенца (1976) и Речник језика Петра Петровића Његоша (који ће ускоро изићи пред јавност), чији је главни уредник и један од вредних аутора Михаило Стевановић.

Дугогодишња и плодна активност Михаила Стевановића није завршена, и ми, његови многобројни ученици и сарадници, упућујемо му једнодушне жеље да у нашој науци о језику и даље ради као истраживач и учитељ.

Даринка Гортан-Премк

Библиографски прилог

ПОПИС РАСПРАВА И ЧЛАНАКА — НАШ ЈЕЗИК ХХI—ХХV

АДАМОВИЋ МИЛАН

1. Турске позајмице неосманског порекла, књ. ХХII, н. с., св. 1—2 (1976), стр. 24—34.

АЈАНОВИЋ МУСТАФА

1. Језичка култура: Потреба даљег рада на правописним питањима, књ. ХХIII, н. с., св. 1—2(1977), стр. 65—69.

АНВЕЛИЋ ТАТОМИР

1. Из живота речи: Порекло термина орт у векторском рачуну, књ. ХХIII, н. с., св. 1—2(1978), стр. 45—46.

АРАНБЕЛОВИЋ-ЖИВКОВИЋ БРАНИСЛАВА

1. Хроника: Тридесет година Института за српскохрватски језик, књ. ХХII, н. с., св. 3—4(1978), стр. 150—165.

БАБИЋ СТЕПАН

1. Творба именица суфиксима на -(а)ц, књ. ХХIII, н. с., св. 5(1978), стр. 175—186

БАТИСТИЋ ТАТЈАНА

1. О аспектима семантичке анализе, књ. ХХIV, н. с., св. 4—5(1980), стр. 183—216.

БОРИШ ВЈЕСЛАВ

1. Звоно и комоњити се — реликти архаичне словенске лексике у штокавским говорима, књ. ХХV, н. с., св. 1—2(1981), ст. 68—73.

БОШКОВ СЛОБОДАНКА

1. О једној појави дисимилације у речима страног порекла (контингент-контингент и сл.), ХХI, н. с., св. 3(1975), стр. 167—171.

2. Језичка култура: О неким питањима из области норме књижевног језика (уз прилог Ј. Моловића), књ. ХХIV, н. с., св. 3(1980), стр. 173—177.

3. Придевска негација префиксима (не-, а-, дис-, без-), књ. ХХV, н. с., св. 1—2(1981), стр. 63—67.

БОШКОВИЋ РАДОСАВ

1. Око неких старосрпских личних хипокористика, књ. XXI, н. с., св. 3(1975), стр. 151—157.
2. Три старе именице које нису то, књ. XXI, н. с., св. 4—5(1975), стр. 215—222.
3. Један половично објашњен суфикс српскохрватски, књ. XXII, н. с., св. 1—2(1976), стр. 15—17.
4. О босанско-херцеговачкој деклинацији *Sálko*, *Sálkē* (неколико речи), књ. XXII, н. с., св. 3(1976), стр. 98—100.

ВАСИЋ СМИЉКА

1. О језику убеника: Прилог разради опште концепције убеника, књ. XXIII, н. с., св. 5(1978), стр. 216—224.
2. Језичка култура: Употребна вредност језика, књ. XXIV, н. с., св. 1—2(1979), стр. 66—68.

ВУЈАНИЋ МИЛИЦА

1. Род именице мито, књ. XXI, н. с., св. 4—5(1975), стр. 269—270.
2. О упрошћавању сугласничких скупова стн, здн, штн, ждн у придевским облицима, књ. XXII, н. с., св. 1—2 (1976), стр. 35—42.
3. Текућа питања језичке културе: Глаголи уснити и уснути, књ. XXII, св. 3(1976), стр. 150—152.
4. Текућа питања језичке културе: Питања и одговори (Индивидуалне речи, Писање великог слова у називима с двоструком одредбом, књ. XXII, н. с., св. 1—2(1976), стр. 76—78.

ГОЛУБОВИЋ-СТАНОЈЧИЋ ЗОРИЦА

1. Хроника: Девета књига Речника САНУ, књ. XXII, н. с., св. 1—2 (1976) стр. 80.

ГОРТАН-ПРЕМК ДАРИНКА

1. Приступ обради падежних синтагми у средњој школи (свршетак), књ. XXI, н. с. св. 4—5(1975), стр. 233—239.
2. Текућа питања језичке културе: О употреби двају глагола: 1. користити (се); 2. захвалити (се), књ. XXI, н. с., св. 4—5(1975), стр. 270—274.
3. Белић о „Нашем језику“ и нашим задацима (Уз стогодишњицу рођења Александра Белића, оснивача и првог уредника часописа „Наш језик“) (приредила Даринка Гортан-Премк), књ. XXII, н. с., св. 1—2 (1976), стр. 3—7.
4. Хроника: О једном корисном терминолошком приручнику, књ. XXII, н. с., св. 3(1976), стр. 160—161.
5. Хроника: Уз Речник жаргона, књ. XXII, н. с., св. 3(1976), стр. 161—162.
6. Уз Речник српскохрватског књижевног језика (неколико података и неколико речи), књ. XXIII, н. с., 1—2(1977), стр. 3—5.
7. Из живота речи: О значењу речи лила, књ. XXIII, н. с., св. 1—2 (1977), стр. 47—49.
8. О језику убеника: О терминолошким задацима писаца убеника, књ. XXIII, н. с., св. 5(1978), стр. 224—225.
9. О граматичкој информацији и семантичкој идентификацији у великом описном речнику, књ. XXIV, н. с., св. 3(1980), стр. 107—114.
10. Питања и одговори, књ. XXV, н. с., св. 1—2(1981), стр. 106.

ГРИЦКАТ ИРЕНА

1. Јован Суботић као граматичар, књ. XXIV, н. с., св. 3(1980), стр. 95—106.

2. Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ — приказан на глаголима с префиксом за-, књ. XXV, н. с., св. 1—2(1981), стр. 3—23.

ГУДКОВ ВЛАДИМИР

1. О појави термина речник и његовој афирмацији у српској лексикографији, књ. XXIV, н. с., св. 1—2(1979), стр. 34—39.

2. О множинским облицима неких именица са варијабилном (неједнакосложном) основом, књ. XXV, н. с., св. 3(1981), стр. 129—135.

3. О сложеном начину компарације у српскохрватском, књ. XXV, н. с., св. 3(1981), стр. 159—161.

ДЕШИЋ МИЛОРАД

1. О дефиницијама у Речнику САНУ, књ. XXIV, н. с., 3(1980), стр. 115—128.

2. Језик у школи: Улога локалног говора у развијању говорне културе ученика, књ. XXV, н. с., св. 3(1981), стр. 162—166.

3. Полисемија и хомонимија у рјечницима савременог српскохрватског језика, књ. XXV, н. с., св. 4—5(1982), стр. 231—241.

БУКАНОВИЋ ПЕТАР

1. Типични случајеви колебања конгруенције у приповеткама Исака Самоковлије, књ. XXIII, н. с., св. 5(1978), стр. 210—215.

2. О једном глаголу на -ати са двојаким основом презента, књ. XXIV, н. с., св. 3(1980), стр. 261—265.

ЈОВАНОВИЋ ГОРДАНА

1. Текућа питања језичке културе: Питања и одговори (Герек или Гјерек, Улица Тадеуша Кошћушког или Тадеуша Кошћушка, Транскрипција пољског дз, Како транскрибовати руска презимена на -ин, књ. XXII, н. с., св. 1—2(1976), стр. 78—79.

ЈОВИЋ ДУШАН

1. Основе књижевног језика Проте Матије Ненадовића, књ. XXIII, н. с., св. 5(1978), стр. 169—174.

ЈУ-ГИУ-ЛИ

1. Транскрипција јапанских и кинеских имена: Особености кинеских властитих имена, књ. XXII, н. с., св. 3(1976), стр. 143—146.

ЈУХАС ЉИЉАНА

1. Хроника: Четврти међународни састанак слависта у Вукове дане, књ. XXI, н. с., св. 3(1975), стр. 194—195.

2. Хроника: Пети међународни састанак слависта у Вукове дане, књ. XXI, н. с., св. 4—5(1975), стр. 276—278.

3. Хроника: VI међународни научни састанак слависта у Вукове дане, књ. XXII, н. с., 3(1976), стр. 158—160.

КАМЕНАРОВИЋ ДАНИЛО

1. Питања стручне терминологије: О језичком благу у вези са употребом речи „тежина“, књ. XXIII, н. с., св. 3—4(1978), стр. 147—149.

КАРАЦА-ГАРИЋ МЕВЛИДА

1. Хроника: Савјетовање у Сарајеву о раду на пројекту „Школска терминологија, књ. XXI, н. с., св. 4—5(1975), стр. 275—276.

КАШИЋ ЗОРКА

1. Гласовне промене у проклзи у српскохрватском језику на основу експерименталних истраживања, књ. XXIV, н. с., св. 4—5(1980), стр. 217—246.

КИРШОВА МАРИЈАНА

1. Хроника: Дисертације са сербокroatистичком тематиком у СССР-у књ. XXII, н. с., св. 1—2(1976), стр. 82—85.

2. Наш језик у страним факултетским програмима: Нека питања методике рада на творби речи, књ. XXIV, н. с., св. 1—2(1979), стр. 82—91.

КЛАЈН ИВАН

1. О префиксцима у српскохрватском језику, књ. XXIII, н. с., св. 5(1978), стр. 187—198.

КОВАЧЕВИЋ МИЛОШ

1. Употреба приједлога преко у српскохрватском стандардном језику, књ. XXV, н. с., св. 3(1981), стр. 136—158.

КОВАЧЕВИЋ РАДМИЛА

1. Транскрипција јапанских и кинеских имена: Кинеска географска имена у нашој картографији, књ. XXII, н. с., св. 3(1976), стр. 137—143.

КРАЉЕВИЋ ГОЈКО

1. О промени и непроменљивости бројева: Деклинабилност и индеклинабилност бројева два, три, четири, књ. XXII, н. с., св. 1—2(1976), стр. 43—52.

2. Језичка култура: Против двосмислености и нејасноћа, књ. XXIII, н. с., св. 3—4(1978), стр. 129—132.

МАЛИЋ ДРАГИЦА

1. Рјечник ЈАЗУ као показатељ јединствености хрватскосрпског дијалекта и посебности варијаната стандардног језика, књ. XXV, н. с., св. 1—2(1981), стр. 24—62.

МАРЕШ ВЕЉЕСЛАВ ФРАЊО

1. Жива (hydgarugum) у јужнословенским језицима, књ. XXIII, н. с., св. 3—4(1978), стр. 93—94.

МАРОЈЕВИЋ РАДМИЛО

1. Однос граматичких и лексичких средстава за диференцирање значења у српскохрватском и руском језику, књ. XXIII, н. с., св. 1—2(1978), стр. 37—44.

МИЛАНОВИЋ БРАНИСЛАВ

1. Глаголи на -ати са двојаким основом (наставак), књ. XXI, н. с., св. 1—2(1979), стр. 27—124; књ. XXII, н. с., св. 4—5(1977), стр. 163—306.

2. О етимолошком и секундарном X и о једном глаголском дублету, књ. XXIII, н. с., св. 1—2(1978), стр. 6—20.

3. Два „неправилна“ глагола VIII (Белићеве) врсте, књ. XXIV, н. с., св. 1—2(1979), стр. 21—33.

4. О варијантама једне речи, књ. XXIV, н. с., св. 4—5(1980), стр. 247—260.

МИГОВИЋ ДРАГУТИН

1. Текућа питања језичке културе: О српскохрватским и албанским именицама на -ар (Поводом облика Косовар), књ. XXII, н. с., св. 3(1976), стр. 155—157.

МОГУШ МИЛАН

1. О основама маљин- и маљин- (одговор Асиму Пеци), књ. XXV, н. с., св. 4—5(1982), стр. 248—254.

МОЛОВИЋ ЈОРДАН

1. Језичка култура: Ораховчанџин и Ораховичанин, ораховачки и ораховички, књ. XXIII, н. с., св. 1—2(1978), стр. 69—71.

2. Језичка култура: Русоов, а не Русовљев, књ. XXIV, н. с., св. 1—2(1979), стр. 81.

3. Језичка култура: Језик песника, књ. XXIV, н. с., св. 3(1980), стр. 172—173.

4. Језичка култура: О „правилном“ и уобичајеном у књижевном језику, књ. XXV, н. с., св. 4—5(1982), стр. 273—279.

МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ ДРАГАНА

1. Текућа питања језичке културе: Старање француског радија и телевизије о језичкој култури, књ. XXII, н. с., св. 1—2(1976), стр. 68—69.

2. Језичка култура: Неке фразеолошке особености спортског језика, књ. XXIII, н. с., св. 3—4(1978), стр. 121—129.

НИКОЛИЋ М. БЕРИСЛАВ

1. Основни типови фразеолошког обрта у савременом српскохрватском књижевном језику, књ. XXI, н. с., св. 1—2(1975), стр. 7—13.

2. Стилистичка схватања Александра Белића (вз петнаестогодишњицу смрти нашег великог научника), књ. XXI, св. 4—5(1975), стр. 203—214.

3. Прилог проучавања Бура Даничића као акцентолога, књ. XXI, н. с., св. 4—5(1975), стр. 230—232.

НИКОЛИЋ МИРОСЛАВ

1. Фреквенција сажетих и несажетих облика у зависним падежима заменица мој, твој, свој и који, књ. XXI, н. с., св. 3(1975), стр. 158—166.

2. Хроника: Награда Радио-телевизије Београд Речнику САНУ, књ. XXI, н. с., св. 3(1975), стр. 195—196

3. Оснивање комисије за српскохрватски језик у Радио-телевизији Београд, књ. XXI, н. с., св. 3(1975), стр. 196—197.

4. О промени и непроменљивости бројева: Променљивост бројева 2—4 у штокавским говорима, књ. XXII, н. с., св. 1—2(1976), стр. 52—56.

5. О изведеницама типа усисивач, књ. XXIII, н. с., св. 1—2(1978), стр. 30—36.

6. Именице с наставцима -у/-ију у генитиву множине, књ. XXV, н. с., св. 1—2(1981), стр. 82—99.

ПАВКОВИЋ ВАСА

1. О дистрибуцији фонема уз иницијално г у српскохрватском језику, књ. XXV, н. с., св. 4—5(1982), стр. 242—247.

ПАВЛОВИЋ ЗВЕЗДАНА

1. Хроника: Прва југословенска ономастичка конференција, књ. XXI, н. с., св. 4—5(1975), стр. 278—279.

2. Текућа питања језичке културе: Потреба сарадње ономастичара и географа, књ. XXII, н. с., св. 3(1976), стр. 153—155.

ПЕЦО АСИМ

1. Граница слога и неке појаве у вези са њом, књ. XXI, н. с., св. 4—5(1975), стр. 223—229.

2. Прилог нормирању ријечи оријенталног поријекла у нашем језику, књ. XXII, н. с., св. 1—2(1976), стр. 18—23.

3. Хроника (са Митром Пешиканом): Савјетовање о правописној проблематици у Босни и Херцеговини, књ. XXIII, н. с., св. 1—2(1978), стр. 83—84.

4. Језичка култура: Неки проблеми савремене језичке културе, књ. XXIV, н. с., св. 1—2(1979), стр. 63—66.

5. Језичка култура: Нека размишљања о стандардизацији нашег језика, књ. XXIV, н. с., св. 3(1980), стр. 147—152.

6. Језичка култура: О значењу придева писмен, књ. XXIV н. с., св. 3(1980), стр. 161—163.

7. Стилистичке вриједности личног имена у прози Хасана Кикића, књ. XXIV, н. с., св. 4—5(1980), стр. 266—271.

8. Штокавско-чакавска размеђа, књ. XXV, н. с., св. 1—2(1981), стр. 74—81.

9. Функционалност турцизама у роману „Дервиш и смрт“ Меше Селимовића, књ. XXV, н. с., св. 3(1981), стр. 118—128.

10. Неколико напомена уз претходни чланак проф. М. Мугоша, књ. XXV, н. с., св. 4—5(1982), стр. 254—264.

ПЕШИКАН МИТАР

1. Један категоријски случај глаголске хомонимије и формалне двојности, књ. XXI, н. с., св. 1—2(1975), стр. 14—25.

2. Дискусија: Још о акценту презимена на -овић (-евић), књ. XXI, н. с., св. 3(1975), стр. 183—186.

3. Прилози и дискусија: Транскрипција арапских имена у светлу наше правописне и језичке норме, књ. XXI, н. с., св. 4—5(1975), стр. 261—266.

4. Спомени: Трајни лингвистички значај Симоновићеве термиолошке грађе (in memoriam аутору „Ботаничког речника“), књ. XXI, н. с., св. 4—5(1975), стр. 280—281.

5. Текућа питања језичке културе: Утицај радија, телевизије и других новинарских служби на језичку културу, књ. XXII, н. с., св. 1—2(1976), стр. 69—76.

6. Транскрипција јапанских и кинеских имена: Начелна и конкретна питања транскрипције имена из далекоисточних језика, књ. XXII, н. с., св. 3(1976), стр. 126—137.

7. Језичка култура: Напомене о неким нормативним питањима, књ. XXIII, н. с., св. 1—2(1978), стр. 71—82.

8. Хроника (са Асимом Пецом): Савјетовање о правописној проблематици у Босни и Херцеговини, књ. XXIII, н. с., св. 1—2(1978), стр. 83—84.

9. Десет томова Речника САНУ, књ. XXIII, н. с., св. 3—4(1978), стр. 87—92.

10. Питања и одговори; књ. XXIII, н. с., св. 5(1978), стр. 226—228.

11. Језичка култура: Путеви и услови сређивања наше језичке норме, књ. XXIV, н. с., св. 1—2(1979), стр. 68—80.

12. Још о класификацији српскохрватских глагола, књ. XXIV, н. с., св. 3(1980), стр. 139—146.

13. Двојаки облици глагола мрети/мријети, књ. XXIV, н. с., св. 4—5 (1980), стр. 272—275.

14. Одговор на једно питање, књ. XXIV, н. с., св. 4—5(1980), стр. 276—277.

15. Језичка култура: Напредак у стручној обради писања арапских имена код нас, књ. XXV, н. с., св. 3(1981), стр. 169—180.

16. Питања и одговори, књ. XXV, н. с., св. 4—5(1982), стр. 100—105.

17. Поводом неких спорних језичких питања у Енциклопедији Југославије, књ. XXV, н. с., св. 4—5(1982), стр. 265—268.

18. Језичка култура: О обради транскрипције кинеских имена у оквиру нормативистичких пројеката у БиХ, књ. XXV, н. с., св. 4—5(1982), стр. 280—292.

ПОПОВА П. ТАТЈАНА

1. Нека размишљања о класификацији и о промени глагола у савременом српскохрватском језику, књ. XXIV, н. с., св. 3(1980), стр. 129—138.

ПОПОВИЋ ЉУБОМИР

1. Зависносложене реченице за исказивање ексцесивности, књ. XXIII, н. с., св. 1—2(1978), стр. 21—29.

2. О двозначним конструкцијама. књ. XXIII, н. с., св. 3—4(1978), стр. 95—103.

3. О неким појавама амбигвитета у вези са комбиновањем детерминације и координације, књ. XXIV, н. с., св. 1—2(1979), стр. 3—20.

ПУЉИЋ САВО

1. Из терминологије народних радности: Номинација цвјетног праха у стручној и народној пчеларској терминологији, књ. XXIV, н. с., св. 1—2(1979), стр. 52—62.

РАДИЋ СТАМЕНКА

1. Питања стручне терминологије: Карактеристике српскохрватске терминологије металургије праха у поређењу са руском, књ. XXIII, н. с., св. 3—4(1978), стр. 133—146.

РАДОВИЋ-ТЕШИЋ МИЛИЦА

1. О промени и непроменљивости бројева: Неки подаци и ставови о променљивости бројева (припремила Милица Радовић-Теших), књ. XXII, св. 1—2(1976), стр. 56—63.

2. Предлог код с генитивом неправих (конкретизованих) глаголских именица, књ. XXII, н. с., св. 3(1976), стр. 101—115.

3. Функција и значење присвојне заменице мој, књ. XXIII, н. с., св. 3—4(1978), стр. 104—113.

4. Дистрибуција наставака генитива множине именица женског рода с основом на групу сугласника, књ. XXIV, н. с., св. 1—2(1979), стр. 40—55.

РЕГИСТАР

1. књ. XXI, н. с., св. 4—5(1975), стр. 282—287.
2. књ. XXII, н. с., св. 4—5(1977), стр. 307—316.
3. књ. XXIII, н. с., св. 5(1978), стр. 229—242.
4. књ. XXIV, н. с., св. 4—5(1980), стр. 279—291.
5. књ. XXV, н. с., св. 4—5(1982), стр. 293—309.

РИСТИЋ СТАНА

1. Морфема -тељ- у савременом српскохрватском језику, књ. XXV, н. с., св. 4—5(1982), стр. 189—230.

РОГИЋ ПАВЛЕ

1. Рјечник хрватскога или српскога језика ЈАЗУ и његов први уредник Буро Даничић, књ. XXI, н. с., св. 3(1975), стр. 141—150.

РОДИЋ НИКОЛА

1. Прилози и дискусија: Замена арапских гласова у традиционалним српскохрватским арабизмима, књ. XXI, н. с., св. 4—5(1975), стр. 254—261.
2. Текућа питања језичке културе: О етнику Косовац и Косовар, књ. XXI, св. 4—5(1975), стр. 268—269.
3. Транскрипција јапанских и кинеских имена: Правила и примери транскрипције јапанских географских имена, књ. XXII, н. с., св. 3(1976), стр. 146—149.

СИМИЋ МИЛОРАД

1. Хроника: Научни скуп посвећен Даничићевом јубилеју у организацији САНУ и ЈАЗУ, књ. XXII, н. с., св. 1—2(1976), стр. 81—82.
2. Језичка култура: Незнање које се јавно препоручује, књ. XXIV, н. с., св. 1—2(1979), стр. 80—81.

СПОМЕНИ

1. (Уредништво): Уз годишњицу смрти проф. Миливоја Павловића, књ. XXI, н. с., св. 3(1975), стр. 198—199.
2. (Уредништво): Берислав Николић, књ. XXII, н. с., 1—2(1976). стр. 86—91.

СТАНИЋ МИЛИЈА

1. Научници и књижевници о Даничићу (припремио Милија Станић), књ. XXI, н. с., св. 3(1975), стр. 137—140.
2. Из ортоепије: Акцент презимена на -овић (-евић) са двосложном и вишесложном основом, књ. XXI, н. с., св. 3(1975), стр. 172—183.
3. Још о промени именица типа Раде, књ. XXII, н. с., св. 3(1976), стр. 123—125.
4. Језик у школи: Милан Шипка: Занимљива граматика, изд. Школска књига, Загреб, 1981, 151 стр., књ. XXV, н. с., св. 4—5(1982), стр. 167—168.

СТАНОЈЧИЋ ЖИВОЈИН

1. Речник и језичка култура (Поводом изласка из штампе последње књиге Рјечника ЈАЗУ), књ. XXII, н. с., св. 3(1976), стр. 95—97.
2. За континуитет у књижевном језику и његовом усавршавању, књ. XXV, н. с., св. 4—5(1982), стр. 183—188.

СТЕВАНОВИЋ МИХАИЛО

1. „Језички неспоразуми“, књ. ХХI, н. с., св. 1—2(1975), стр. 1—6.
2. Језичке поуке, књ. ХХI, н. с., св. 1—2(1975), стр. 125—131.
3. Иако неопходна, ревизија норме књижевног језика треба да се врши опрезно, књ. ХХII, н. с., св. 1—2(1976), стр. 8—14.
4. Поводом неких предлога за допуњу правила о знацима интерпункција, књ. ХХII, н. с., 3(1976), стр. 116—122.
5. Језичка култура: Оглед о неким недостацима језика дневне штампе, књ. ХХIII, н. с., св. 1—2(1978), стр. 54—64.
6. Језичка култура: Поводом чланка: о скраћеницама и „нефонетичности“ нашег правописа, књ. ХХIII, н. с., св. 3—4(1978), стр. 114—121.
7. Свака истоветност или сличност у два језика није позајмица, одн. утицај једног од њих на други, књ. ХХV, н. с., св. 3(1981), стр. 111—117.

ТАНАСКОВИЋ ДАРКО

1. Писање арапских речи у српскохрватском језику, књ. ХХI, н. с., св. 4—5(1975), стр. 240—254.
2. Прилози и дискусије: Неколико примера транскрипције арапских имена, књ. ХХI, н. с., св. 4—5(1975), стр. 266—267.

ТЕШИЋ МИЛОСАВ

1. Дискусија: Подаци анкете о акценту презимена на -овић (-евић), (средно Милосав Тешић), књ. ХХI, н. с., св. 3(1975), стр. 186—193.
2. Текућа питања језичке културе: Речник САНУ као путоказ за правилан однос према туђицама, књ. ХХII, н. с., св. 1—2(1976), стр. 64—67.
3. Из живота речи: Латинско fundamentum у једном народном говору књ. ХХIII, н. с., св. 1—2(1978), стр. 53.

БУПИЋ ДРАГО

1. Из живота речи: Употреба и семантичка вриједност глагола умријети и преминути, књ. ХХIII, н. с., св. 1—2(1978), стр. 49—52.
2. Језичка култура: Бринемо ли се довољно о језику, књ. ХХIV, н. с., св. 3(1980), стр. 152—161.
3. Језичка култура: Једна непотпуна синтагматска детерминација, књ. ХХIV, н. с., св. 3(1980), стр. 169—172.

ФЕКЕТЕ ЕГОН

1. Семантичке разлике и употребне вредности придева српски и србијански, књ. ХХIII, н. с., св. 5(1978), стр. 199—209.
2. Језичка култура: Дистинктивна вредност придевских облика писан, писани и писмен, писмени, књ. ХХIV, н. с., св. 3(1980), стр. 163—169.

ЦВИЈЕТИЋ РАТОМИР

1. Језичка култура: О једном случају употребе предлога с(а), књ. ХХV, н. с., св. 4—5(1982), 269—272.

*Јованка Миловановић
библиотекар*

Штампа: ГРО „Просвета“, Београд, Буре Баковића 21

7306072

DM 6-

153325

YU ISSN 0027-8084
UDK 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

PG
1201.
.N24

Nash jezik.
НАШ ЈЕЗИК

XXVI/2—3

UNIV. of MICH.

IV 9154

Current Series

**БЕОГРАД
1984.**

УРЕБИВАЧКИ ОДБОР:

мр Милица ВУЈАНИЋ, др Даринка ГОРТАН-ПРЕМК, др Бранислав МИ-
ЛАНОВИЋ, др Драгана МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, мр Мирослав НИКОЛИЋ,
др Асим ПЕЏО, др Митар ПЕШИКАН, др Љубомир ПОПОВИЋ, др Жи-
војин СТАНОЈЧИЋ, др Егон ФЕКЕТЕ, др Олга ЦВИЈИЋ

Ужа редакција:

Секретари др ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК и др ЉУБОМИР ПОПОВИЋ

Уредник др МИТАР ПЕШИКАН

НАШ ЈЕЗИК је покренуло 1933. године Лингвистичко друштво у Београду, на челу са Александром Белићем, који је уредио седам књига предратне серије, као и девет књига и први двоброј десете књиге у новој, послератној серији часописа. Од књ. X/3—4 до XXI/1—2 уредник часописа је био Михаило Стевановић. — *НАШ ЈЕЗИК* излази у свескама, које се обједињују у књиге. Издаје га и прима рукописе и претплату Институт за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михаилова 35. Претплату од 125 динара слати на текући рачун Института 60806-603-864.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXVI (нова серија)

Св. 2—3

САДРЖАЈ

Радосав Бошковић (1907—1983) (МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ)	73
Допринос српских писаца стварању књижевног језика у другој половини XIX века (ЕГОН ФЕКЕТЕ)	83
О неким појмовима и њиховој примјени у језичкој анализи (ТАТЈАНА БАТИСТИЋ)	94
Српскохрватска лексикографија XIX века (преглед лексикографских концепција) (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК)	139
Именице <i>орак</i> и <i>орао</i> , глаголи <i>ићи</i> и <i>јести</i> (из моје дијалектолошке биљежнице) (АСИМ ПЕЦО)	147
Етник, ктегик и норма (поводом облика <i>Козарчанин</i> и <i>козарачки</i>) (БОЖО БОРИЋ)	152
С п о м е н и	
Предавање Александра Белића у Москви 1898. године (БОРБЕ ЖИВАНОВИЋ)	160

РАДОСАВ БОШКОВИЋ
1907—1983.

Др Радосав Бошковић, редовни професор Београдског универзитета у пензији, рођен је 28. децембра 1907. г. у Орјој Луци крај Данилова Града у Црној Гори. Основну школу учио је у родном месту, а гимназију у Данилову Граду и Подгорици (садашњем Титограду). По завршетку средње школе 1926. г. уписао се на Филозофски факултет Универзитета у Београду и на њему је студирао српскохрватски језик и упоредну граматiku индоевропских језика с упоредном граматиком словенских језика и старословенским језиком. Дипломирао је јуна месеца 1930. с одличним успехом на велико задовољство својих професора, по препоруци којих је после дипломског испита, ради проширења славистичких студија, провео једну (1930/31) школску годину на Јагеловском универзитету у Кракову у Пољској, а неколико година касније, опет једну (1934/35) школску годину на Универзитету у Прагу. За све то време он је још усавршавао руски језик, који је у току редовних студија учио као помоћни предмет, те је на коначном завршетку студија био један од ретких познавалаца свих словенских језика код нас. А напоредо је озбиљно проучавао и друге јужнословенске језике поред српскохрватског, на шта га је обавезивало припремање за израду докторске дисертације *Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници*, коју је одбранио на Филозофском факултету у Београду г. 1934.

Бошковић је служио у просветној и просветно-научној струци од 1931. г. све до одласка у пензију 1977. Прво је 1931—1936. био суплент II мушке гимназије у Београду, а ове последње године изабран је за асистента упоредне граматике словенских језика са старословенским на Филозофском факултету у Београду; године 1938. изабран је, а 1939. постављен за доцента тих предмета на истом факултету. Време окупације провео је у Београду, а после ослобођења 1945. преузет је у звању које је раније имао на Филозофском факултету; 1947. је изабран, 1948. именован за ванредног, а 1956. године за редовног про-

фесора упоредне граматике словенских језика са старословенским.

Проф. Р. Бошковић је одмах по завршетку студија отпочео рад на науци врло запаженим радовима, али је он, на велико жаљење свих с којима је на науци сарађивао и на велику штету науке на којој је радио, био дуже (близу 10 година), и то за научни рад најбоље, време сасвим прекинут озбиљном болешћу. За то време често није био у могућности ни да изводи наставу, која је тим такође много изгубила. Ипак се на срећу и наставе коју је изводио и науке којом се бавио, после неколике године, иако потпуно не излечен, вратио своме наставном и научном раду. Излишно је наравно говорити о томе шта би Бошковић у науци створио да није било овог тешког прекида. Зато ћемо се ми осврнути на оно што је он урадио и покушати да дамо приказ његове научне делатности и резултата које је њом остварио.

Бошковић се, како рекосмо, наскоро после завршетка четворогодишњих универзитетских студија почео јављати у науци с озбиљним научним радовима, и одмах је на себе скренуо пажњу као талентован научни радник.

Већ његов први рад *L'imperatif-optatif slave* објављен у једној од најпознатијих славистичких језичких ревија (у *Roczniku slawistycznym X*) као критика расправе с означеним насловом знаменитог француског слависте А. Вајана, није само приказ и оцена тога рада већ уз то садржи и самостална Бошковићева разлагања и врло зреле судове о овоме колико занимљивом толико сложеном проблему општесловенске науке о језику.

Исто је тако и други Бошковићев рад из истог времена, а из друге научне области, из српскохрватске дијалектологије: *L'examen des dialectes du Vieus Montenegro* (рађен у заједници са пољским славистом Мј. Малецким) ... поред врло уочљиве ерудиције, сведочанство Бошковићеве у науци потребне интуиције. Иако је то кратак преглед наших говора једне дијалекатски доста разнолике, а свакако врло занимљиве, области, он је не само у општим потезима него и у најзанимљивијим појединостима тачна слика коју ћемо тек наредних година добити из низа дијалекатских монографија. А за Бошковићев рад: *О природи, развиту и заменицима гласа х у говорима Црне Горе* без претеривања се може рећи да је то једна од најсолиднијих расправа о овоме сугласнику у било којем словенском језику. Посебно у науци о српскохрватском језику, она је много допринела расветљењу сложене природе артикулације овога гласа и дала објашњења откуда многобројне вредности у највећем броју народних говора изгубљеног гласа *х* преко сродних сугласника *г* и *к*, до прелазних звукова *ј* и *в*, који се јављају у одређеним позицијама из којих је фрикативно *х* ишчезло.

Као један од оснивача, првих сарадника и првих стварних уредника часописа Наш језик, Бошковић је у овој научно-популарној публикацији првих година њеног излагања објавио низ чланака, са свагда добро уоченим и свагда научно потпуно расправљеним проблемима, у којима му је излагање увек живо, занимљиво и правлачно за читаоца.

Од Бошковићевих радова значајем својим посебну пажњу привлачи и његова расправа *Метатеза и промена дл и тл у л* источнословенских и јужнословенских језика, у којој он, први у науци о словенским језицима, на основу материјала из јужнословенских и изумрлог полапског словенског језика, доказује да је упрошћавање секвенци са праскавим денталом л свакако старије од метатезе.

А несумњиво најзначајнија и доиста врло значајна Бошковићева студија из првога периода његова рада на науци јесте докторска дисертација *Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници* (Јужнословенски филолог, 1—155), коју смо ми и раније и сада најпозитивније оцењивали, али ћемо место своје оцене овде дати мишљења других лингвиста, наших и страних, из којих се врло јасно види да је она, чим се појавила, привукла изузетан интерес у словенској лингвистици и означена као првокласан прилог у њој.

О Бошковићевој су дисертацији, чим се појавила, три реномиране славистичке публикације донеле рецензије из пера врло познатих својих сарадника. Прва од њих је, с најдубљим уверењем тврдимо, била нешто шкрта, мада и у њој налазимо доста похвала научној зрелости и обавештености аутора „Развитка суфикса“. Рецензент проф. А. Вајан (у *Revue des etudes slaves* XVIII, стр. 136—139) полемише с Бошковићем о појединим питањима и замера му на прибегавању логичкој аргуменацији, али му одаје признање на минуциозности, поузданости у изношењу факата, утврђивању односа међу словенским језицима и значају који ће Бошковићев рад имати за науку о грађењу речи и за упоредну граматику словенских језика уопште.

Друге две рецензије су у целини позитивне и врло похвалне. Тако у закључку једне од њих читамо: „О ономе што је био непосредни задатак његов (мисли се на Бошковића у његовој тези): да се покаже узајамност јужнословенских језика, не само на основу употребе истих наставака за грађење извесних категорија речи него и према њихову морфолошком и семантичком развтку, Бошковић је по моме мишљењу, дао излагање са несумњивим резултатима који чине част једном младом стручњаку. Тако је он овим радом дао питању о узајамности јужнословенских језика и о основним особинама језичке заједнице свих јужнословенских језика значајне и корисне прилоге“. (А. Белић, Јужнословенски филолог XV, стр. 245/246).

А друга, односно трећа рецензија завршава се речима:

„Бошковић је овом расправом са великим успехом ушао у једну од најтежих и најмање обрађених грана упоредне граматике словенских језика и упоредне граматике уопште, тј. у науку о суфиксима. Он је показао и апсолутну сигурност у владању упоредним и историјским методом, критичан дух и свестрану ерудицију у словенској и индоевропској лингвистици, и — што је главно, — необичну оригиналност концепција и велико богатство идеја, којима је цела расправа проткана, а која се огледа у самосталном постављању проблема, којима су многа питања упоредне граматике умерена са тачке устајалости, на којој су се досада находила. Бошковић је потпуно формиран научник. Његова расправа чини част и њему и универзитету на којем ради.“ (Х. Барић, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XVII₂, стр. 327).

Ми нисмо наравно поменули све Бошковићеве радове из предратног периода, али не зато што и они немају своје значајне вредности, него што то није ни потребно, а није ни могуће у оваквој прилици учинити.

Од послератних Бошковићевих радова споменућемо јубиларни чланак уз стогодишњицу „Рата за српски језик и правопис“ Буро Даничић и књижевни језик наш, где он износи Даничићев значај за науку о језику, посебно за учвршћивање научне подлоге Вуковој реформи књижевног језика, за популаризацију Вукових идеја о народној основи тога језика и за њихово практично спровођење у живот.

Када би се и други Бошковићеве радови из времена иза II светског рата ценили по опсегу, могао би се стећи сасвим погрешан утисак који би ишао на штету њихова аутора. А несумњиво је тачно да је сваки од тих радова од значаја, најчешће и великог значаја, за науку којом се Бошковић бавио. И када је који од тих радова оцена каквог дела из области науке на којој је радио, као, нпр., оцена Хујерова *Увода у историју чешког језика* — из њега се јасно види како Бошковић свестрано познаје дотичну област науке и како увек има својих судова о појединим питањима из ње. А тако исто и када су хронике, као оне у којима се чини осврт на живот и научни рад великог холандског балто-слависте Николе Ван Вејка и знаменитог чешког компаратисте Олджиха Хујера, дате у некролозима овој двојници чувених лингвиста, где не истиче само значај који су они за науку имали, и не показује само познавање широких научних области којима су се бавили него даје и праве научне оцене њихових најпознатијих радова.

Бошковићев дар ове врсте нигде се тако јасно не огледа као у његовој оцини научног рада и одређивању места које је у лингвистичкој науци заузимао А. Белић. Ту сажету, а сасвим тачну оцену Бошковић је дао у изводу из предавања одржаног

поводом педесетогодишњице (1949. г.) наставничког рада проф. Белића на Универзитету (објављену у Јужнословенском филологу XVIII, 224—230).

И раније је, пре Бошковића, било покушаја да се докаже како Белић не припада ни једној другој, већ да сам собом чини посебну лингвистичку школу. Али нико тако одређено као Бошковић није показао у чему је специфичност Белићева лингвистичког учења и метод Белићева научног рада, кога се и он сам држао у науци.

И кад се задржава на каквој језичкој појави ради практичне примене њене, када објашњава како да се правилније примени у свакодневној употреби, као кад објашњава, рецимо, чување сугласника *t* у положају између *s* на првом и сугласника *n* или *k* на другом месту (в. Наш језик, књ. 1 н. с., 285—294), што иначе није у фонетској природи нашег језика — Бошковић се служи једино исправним, лингвистичким методом.

А вредност Бошковићева научног рада и резултати до којих је он таквим радом долазио огледају се, између осталих у његовим расправама: *Придеви типа oraћи* и *О једној акценатској особини дијалеката западне и јужне Истре*.

У првој од њих Бошковић даје несумњиво тачно решење постанку придева с глаголском основом и наставцима *-ћи*, *-ни* и *-њи*, којим проблемом су се пре њега бавили многи познати наши и европски слависти: Ф. Миклошић, Б. Даничић, Ј. Лос, А. Меје, В. Вондрак, Б. Хавранек и др. У расправљању овог питања Бошковић се укратко задржава на свим посебним мишљењима, указује на факторе који говоре у прилог тих мишљења, чак и на неке који нису узимани у обзир од оних што су до њих долазили, па тек затим даје доказе према којима се ова мишљења не могу одржати. Као заједнички недостатак ранијих мишљења о овоме питању, он, с разлогом, истиче чињеницу што се до њих долазило објашњењем постанка ових придева на основу формалних, а не и семантичких елемената, и што питање придева на *-ћи* пре није довођено у везу с придевима на *-ни* и *-њи*, с којима су несумњиво истог постанка. Насупрот свим поменутиим научницима, Бошковић, полазећи управо од значења, а дајући узгредно и потребна морфолошка објашњења, утврђује да су придеви на *-ћи*, као и они на *-ни* и *-њи*, одређеним придевским наставком постали од глаголских именица, тј. од њихова облика датива, који је семантички имао исту функцију какву данас имају ови придеви.

Посебно о придевима типа *крштени* и *венчани*, за које су једни научници (Маретић, рецимо) констатовали да код њих постоји несклад између облика и значења, а други (П. Борбић) утврдили и друге њихове разлике (разлику у акценту, на пример) па то објашњавали некаквом „еманципацијом“, тј. издвајањем

њиховим из категорије трпних придева — Бошковић утврђује да се ту не ради ни о каквом нескладу између значења и облика, и ни о каквој еманципацији, него о двома особинама које проистичу из тога управо што *венчани* и *крштени* (ни по постанку своме) нису трпни придеви.

А у својој расправи *О једној акценатској особини дијалеката западне и јужне Истре* (објављеној у књ. XX Прилога за књижевност, језик, историју и фолклор) Бошковић је дао вишестрану карактеристику акценатуације говора означене дијалекатске области нашег језика. Тражећи објашњење тој својој „једној“ особини и расправљајући о њој, Бошковић је објаснио и многе друге стране те акценатуације, а преко овога и услове, територијалне и лингвистичке, под којима су говори о којима пише могли и морали постати онакви какви јесу. И тако је он у овоме свом раду дао врло значајну дијалекатску студију у којој је исправио и многе раније погрешне закључке, не само у акценату него и у другим областима језика. Али је Бошковић овде, знатно више од тога, један раније запажен и раније расправљан акценатски проблем на свој начин и сасвим успешно решио, и тиме дао значајан прилог нашој науци налажењем најприхватљивијег и несумњиво једино тачног решења узлазној позицији силазних акцената, која је раније објашњавана натегнутим аналогијама и утицајем природе акцента страних језика на српскохрватски. Бошковић, међутим, доказима које изводи из самог материјала утврђује да су силазни акценти једних говора, у позицији где се у другим јављају узлазни, добивени фонетским путем, јер је, по његовом аргументованом тумачењу, пре преношења старих акцената на непосредно претходни слог овај само у једним случајевима био узлазне, а у другим силазне природе. И кад је акценат при преношењу доспевао на силазну дужину, он је, разумљиво добио тај карактер.

Проф. Бошковић продужује врло успешно језичка испитивања Истре заснована на особинама говора залећа пулског, поречког и ровињског, полазећи од несумњиве чињенице да свако село има својих специфичности. Он се не задовољава методама ранијих испитивача ових говора (Белића, Малецкога, Рибарића) који су давали глобалне представе о њима. Бошковић не тражи дијалекатски „типична“ места, него иде од села до села и утврђује тачну слику сваког од њих, а разлике између појединих места целе области су врло евидентне. У овоме раду објављеном (у Јужнословенском филологу XXVII/1—2) на близу 60 страна, проф. Бошковић је прво узео две изгласе, и то оне најмаркантније: рефлексе старих сугласничких секвенци *tj*, *dj* ... и акценатуацију, да би на основу стања савремених истарских говора могао одговорити на основно питање: шта је супстрат ове говорне области.

Бошковић нас у своме раду води од места до места и даје не само синхроничну већ и дијахроничну слику ових говора. Ако је раније и могло бити колебања при одлучивању шта је примарно, а шта секундарно за Бошковића је, бар што се тиче говора залеба пулскога, несумњив штокавски супстрат, а појава чакавизације је адстратског порекла, настала у дугом низу година заједничког живота.

Да би доказао оправданост своје тезе проф. Бошковић у овоме раду није остао само на две споменуте изоглосе, мада су и оне биле сасвим довољне да покажу шта је штокавско, а шта чакавско. Он даје још и основне морфолошке карактеристике и све то скупа чини овај рад значајним и драгоценим прилогом наше дијалектологије. А колика би добит за ову грану и целу науку о нашем језику била Бошковићева даља проучавања истарских говора видело би се тек да му је болест допустила да доврши и друге делове своје студије, од којих је ово само први део.

А упркос те тешке и дуготрајне болести Бошковић је ипак успео да да и низ других радова који иако већином кратки, увек решавају какав занимљив лингвистички проблем, свакад дају нова решења друкчија од оних која су у науци већ била прихваћена, или и остала без поузданих решења. Као општу карактеристику тих Бошковићевих радова могли бисмо истаћи њихову документованост и оштроумност у њима доношених судова.

Вредно је указати на Бошковићеву аргументованост решења спора између проучавалаца Његошева дела од којих једни без аргумената (А. Гавриловић, нпр.) тврде да Вук Караџић у свој Рјечник није уносио речи из Горског вијенца и других (В. Латковић) који дају доказе за супротно мишљење. Дајући за право овима другим Бошковић поред њихових аргумената наводи низ конкретних доказа са већим бројем примера који више ни код кога не остављају ни најмање сумње да је Вук, како Бошковић на завршетку свога чланка: *Je ли Вук у Рјечник уносио ријечи из Горског вијенца?* (Наш језик, књ. XIV) каже — „ипак је узимао“ речи из Горског вијенца и уноси их у II издање свога Рјечника.

Колико занимљив толико је карактеристичан по сложености својој наставак *-ица*, око чијег порекла су се ломили и такви лингвистички цинови какви су били Јагић, Розвадовски, Меје, Васмер, Белић и др. и о коме Бошковић пише у раду *Око суфикса -ка* (Наш језик, књ. XV) и налази му уверљиво тројако порекло; једно у именица с моционим тим наставком као у: *вучица, крчмарница*, друго у именица с придевским општим делом (*брзица, живица, хрдмица*) и треће у именица личне оцене (*љубичица, секирица, писарица* итд.) Бошковић и тако крупан научни проблем недвосмислено успешно решава на свега три

и по странице текста, а уз то додирује и неколика друга важна проблема. И не само да их додирује него им налази такође успешна решења, у овоме случају користећи се ранијим својим испитивањима у томе правцу и утврђујући да *вълчица*, рецимо, није добивено проширивањем прасловенског облика *вълчи-*суфиксом *-ца*, како је мислио Розвадовски, и после њега Дорошевски, већ партикулом *ка*, како је он сам већ раније утврдио итд.

Бошковић у овим радовима има и врло смелих решења, или она бар таква изгледају зато што су нова и одвећ оригинална, и што обарају каткад нешто што је у науци одавна било прихваћено. Као пример за радове с таквим решењима навешћемо неке случајеве губљења сонанта на крају у речима типа *вѣтръ* (в. Прилоге за књижевност, језик . . ., књ. XXXII), у којима се по утврђеним схватањима развијао најновији полугласник као последица губљења вокалског елемента крајњег сонанта издвајањем те вокалности из њега и формирањем у редуцирани самогласник испред њега. Бошковић то сасвим друкчије тумачи, губљењем крајњег сонанта из облика номинатива и његовим враћањем у тај положај овога облика из косих падежа. Али иако ова интерпретација изгледа смела, њену вредност Бошковић уверљиво доказује низом потврда из старословенског, македонског и српскохрватског језика.

То исто се може рећи и *О пореклу словенског инфинитива* (објављено такође у Прилозима XXXI). Опет сасвим друкчије од давно у науци прихваћеног схватања да двојак овај облик, дужи и краћи, води порекло — од именичког облика датива (први), и од облика акузатива (други). Бошковић нам, супротно томе даје уверљиве доказе да су оба облика словенског инфинитива по пореклу своје некадашњи именички облик номинатива, (премда то ми који се претежно синтаксом бавимо тешко можемо довести у склад са допунском функцијом инфинитива у језику.)

У одговору на питање: *Колико се њ изговарало у Немањиној повељи Хиландару?* (објављеном у Прилозима за књижевност, језик . . . XXXIII) Бошковић даје драгоцен прилог историји нашег књижевног језика у најранијим споменицима доказујући, на примерима наравно, да се у овој повељи иза *к*, *г* и *х* — врло често чува и да она, према томе, не иде у оне споменике свога времена у којима се место њега иза тих гласова редовно јавља *и*. Даље утврђује да се *ѣ* иза лабијалних сугласника у њему редовно чува, а иза осталих се или чува или замењује вокалом *и*. Што је најважније, из овога се Бошковићева рада долази до поузданог закључка да су и сувише произвољна устаљена тврђења како српску редакцију језика наше средњовековне књижевности нарочито у првим вековима њеног по-

стојања карактерише само измена неколика старословенска гласа које српски народни језик није познавао. Бошковић, у овој својој расправи говори и о народним речима и народним облицима речи у Немањиној повељи. И не само што говори, већ даје и више примера за њих. А из тога се одвећ јасно види да је српска редакција језика и најранијих књижевних споменика имала знатно више народних елемената, и да је не карактеришу само прилагођавање неколиких вокала домаћем изговору.

И, да више не говоримо о другим Бошковићевим радовима ове врсте, који су и по интерпретацијама факата и по научној вредности и по ономе што за науку којом се Бошковић бавио значе истога ранга, — даћемо најзад анализу и оцену Бошковићева уџбеника упоредне граматике словенских језика, који је он израдио за студенте универзитета и назвао га скромним именом *основā* тога предмета.

Основи упоредне граматике словенских језика. I део Фонетика (Београд 1968) проф. Р. Бошковића — систематски су и зналачки преглед педантно обрађених гласова и гласовних група прасловенског језика и њихових рефлекса у појединим групама словенских језика, и у сваком од тих језика посебно. Методски је у овој књизи све беспрекорно, управо изврсно компоновано а врло концизно изложено. Њезино језгро чини прасловенски језик, који је јасно и сигурно осветљен и с индоевропскога и са словенскога гледишта. С првога, наравно у мањем обиму — онолико колико је то потребно за разумевање прасловенског гласовног система у целини и у појединостима; а с другог, словенскога гледишта знатно више, и управо онолико колико је потребно за разумевање издвајања појединих словенских језика из општесловенске заједнице и за формирање засебних тих језика. Другим речима, Бошковићеве *Основи* садрже: и елементе упоредне граматике индоевропских језика, као споредан, и прасловенски језик — као главни свој део. С друге стране, они представљају поуздан и довољно широк увод у историју гласова свакога словенског језика понаособ.

Ова Бошковићева књига је — мислимо пре свега главни њен, прасловенски део — значајан прилог једној области науке о словенским језицима, доста тамне и нарочито тешке због тога, а врло важне славистичке дисциплине. Она је у свима њеним одељцима, пуна духовитих и оригиналних идеја, кондензоване садржине за разраду у засебне расправе (у партију о словенским језичким заједницама, рецимо, партију о претполугласничкој фази развитка полугласника, партију о формирању прасловенских назала и о критици најновијих учења о овим гласовима, партију о развтку палатализованих сугласника у словенским језицима итд.).

Уопште узев, у овој се књизи огледа ретко складан и успео спој широке ерудиције и самосталних, оригиналних погледа ауторових. Материјал је у њој проверен и поуздан, а примери су узимани из најбољих и најсавременијих речника, из познатих студија и других сигурних дела.

За разлику од већине упоредних граматика словенских језика, које дају преглед и карактеристику гласова само „главних“ словенских језика: руског, пољског, чешког, старословенског, српскохрватског, словеначког и бугарског, у Бошковићевим Основама подједнако су и равноправно обрађени сви словенски језици, а то значи, поред наведених још и: украјински и белоруски језик, па словачки и македонски, и оба лужичка језика.

Познато нам је да је наскоро иза I-ог у последњим припремама за штампу већ био и II део Бошковићевих Основа — *Морфологија*. А и овај је део — то нам је такође било познато — имао све одлике I-ог дела. И већ смо се надали да ћемо за коју годину имати цео један уџбеник који ће студенте славистике брзо и лако уводити у проблеме упоредне граматике словенских језика и давати им увек одређен и јасан поглед на целу ову дисциплину, да ће то дело штавише знатно обогатити нашу славистичку науку и бити врло поуздан приручник за све оне који се буду бавили науком о словенским језицима.

С годинама је, међутим, тешка болест нашега драгога колегу Радосава Бошковића и сасвим одвојила од књиге и школе, од његових студената код којих је с разлогом био један од најомиљенијих професора, од свих његових колега и бројних пријатеља, од драгог му Београда да подалеко од њега проведе више година међу болничким зидовима у сталној чежњи, али не и нади да се опет врати књизи и науци.

Нека је хвала Радосаву Бошковићу на ономе што је за њих учинио. И нека му је вечна слава.

Михаило Стевановић

ДОПРИНОС СРПСКИХ ПИСАЦА СТВАРАЊУ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Временски период друге половине XIX века одликује се од претходног и потоњег у историји не само литературе већ и у историји књижевнојезичког израза у српској књижевности својим изразитим и посебно јасним местом. Реч је, наиме, о раздобљу које се карактерише, пре свега, дефинитивном победом Вукових идеја и првим значајним резултатима на оживо-творењу Вукових принципа садржаних у свеукупности његове ортографске и књижевнојезичке реформе.

Да би се разумео значај ових промена, морају се имати на уму основни развојни путеви литерарног језика у времену до Вука и у време Вукових прегнућа, који за судбину језика српске па и читаве српско-хрватске културе имају преломни и крајње пресудан значај.

Као што је добро познато, услед друштвених, историјских и политичких околности, српска писана реч од XII века па даље, читавих седам столећа живела је застрта у готово канонски непробојном велу традиције феудалног средњевијековља. Писани израз, намењен уском кругу образованог, претежно црквеног круга људи, остварује се строго изоловано од језичких токова усменог језика, народне, неписане књижевности, чији ход и не жели да следи и чијим узорима нема намеру да подражава. Језик није био средство фаворизовања идеје народне културне свеопштности, већ учвршћивања културне и друштвене привилегованости оних који су се њиме служили и којима је и био намењен. Најранији и најдуготрајнији слој таквог у многоме са синхронијског аспекта превазиђеног језика одржава се, дакле, од XII века све до Вукових времена под именом *српско-словенски језик*, (или старосрпски, тј. старословенски одн. црквенословенски језик српске редакције) који се налази у употреби све до половине 18. века. То је исти онај језик рашко-зетске културе који су поткрај 17. века за време велике сеобе

народа под Арсенијем III Чарнојевићем (1690) калуђери из манастира Раче донели у јужну Угарску у црквеним и религиозним рукописним књигама. Па иако се већ у другој половини 18. века појавом Гаврила Стефановића Венцловића и Борба Бранковића може говорити и о појави народног језика, макар и у таквим облицима као што су беседе намењене народу, о правој књижевнојезичкој диглосији једва да може бити речи. Напротив. Уместо народног језичког израза, у 16. веку, а поготово у 18. веку, у јужнословенским земљама, посебно међу досељеним Србима у јужној Аустрији, укорењује се — отварањем руских школа (славјанске школе у Карловцима и Београду) и деловањем руских учитеља Максима Суворова и Емануила Козачинског — такозвани (II) *рускословенски језик* (или — језик „рускоцрквени“, црквеноруски). Тај језик, тј. језик руске црквене књижевности бива најпре прихваћен од стране српске православне цркве, која га преузима (и све до данас задржава) у црквеном богослужењу, да би, с друге стране, путем школа продро и у световну грађанску писменост, иако је овај језик у самој Русији, у то време, у многоме већ потиснут познатом реформом Петра Великог. Тај реформисани руски књижевни језик (иначе још увек зачињен црквенословенским елементима) може се наћи и у неким, првенствено историјским делима наших писаца (Павла Јулинца, Захарија Орфелина или Јована Рајића). Но, идеја — подупрta и рационалистичко-просветитељским тежњама — да се народу треба обраћати језиком којим тај народ говори, није изгубила на снази продором рускословенског наноса. Напротив. Орфелин, Рајић, а надамсе Доситеј Обрадовић уздижу ову идеју на пиједестал општег културног циља, који, међутим, ни сами његови заговорници нису могли достићи из простог разлога што тај језик сами нису добро познавали, а по свему судећи, нису се ни трудили да га како ваља упознају. Отуда је опредељење Доситеја и других за народни језик значајније као начело рођено у једном тренутку наше књижевнојезичке прошлости него као практично остварење са далекосежним резултатима. У језику ових писаца број црквенословенских елемената упадљиво је висок, а своје постојање и распрострањеност не дугују само томе што писци нису познавали дух и ткиво народног језика, већ и становитом уверењу да црквенословенски, као и руски и други страни језички елементи уздижу језички израз на виши ниво, оплемењују прост „лаорски“ језик. Мало-помало, мешањем рускословенског и народног језика доспело се до новог, хибридног језичког слоја (који последњих деценија XVIII века почиње егзистирати код војвођанских Срба у јавном животу и литератури) познатог као (III) *словеносерпски језик*. То је био, познато је, најхаотичнији језички нанос и у погледу лексике, фразеологије, морфологије и синта-

ксе, језик без изграђене граматичке и ортографске кодификације, спорадичан и конфузан, различит и неједнак не само у два писца већ и у текстовима истих аутора. На такву својеврсну триглосију (језик црквени, језик грађански и језик народни) наилази Вук са својим реформаторским идејама, да би после скоро педесетогодишњег дивовског ношења са свим тешкоћама и невољама које су га спадале (од појаве његове Мале простонародне славено-сербске пјеснарице као и Писменице сербскога језика (1814) па до 1868, када је указом Министарства просвете Кнежевине Србије скинута свака забрана штампања књига Вуковим правописом) успева да извојује победу која је за српску и српскохрватску културу уопште отворила пут неслућених могућности и перспектива. Међутим, треба нагласити да је дефинитивну победу Вукова реформа доживела тек онда када су је у II половини 19. века, уз подршку Карловачке митрополије и Матице српске, прихватили грађански и културни слојеви у културно и економски тада најразвијенијим крајевима, што значи — урбана средина у пределима северно од Дунава и Саве. При томе, међутим, треба имати у виду да је Вукова реформа подразумевала двоје: 1. начелно прихватање принципа — народне основице за књижевни језик и 2. напуштање дотадашњих језичких навика и изградњу књижевнојезичког израза на новим, Вуковим начелима. За испуњавање првог предуслова постарали су се понајвише Вук и његови директни саборци и истомишљеници, чије врсне представнике оличавају првенствено Буро Даничић и Бранко Радичевић. Оживотворење другог начела — изградње новог књижевног језика на темељима Вукових опредељења — пало је, међутим, у део оним писцима и културним прегаоцима који су, почев од Бранка Радичевића, тек улазили у редове нове српске литературе. Научна истраживања језика ових писаца указују, сасвим очекивано, да се процес устоличавања новог књижевнојезичког стандарда није одвијао без становитих тешкоћа и колебања, евидентних и у најватренијих Вукових следбеника, па и у Вука самога.

Проблеми су били следећи:

1. Сви писци Војводине, укључујући и Вукове присташе, своје су језичко образовање стицали на дотадашњим, традиционалним основама и у вези са старом писменошћу, још увек живом у оно доба; раскид са том традицијом није могао бити намах изведен.

2. Нова, вуковска генерација, одбацујући старо, требало је да уведе ново, а то ће рећи — језик који умногоме, и поред свих Вукових и Даничићевих поставки, није, практично узето, у свему био до краја дефинисан, те у многим важним језичким појединостима није увек имао одговарајуће нормативно решење или опредељење.

3. Проблем се подједнако тицао и: а) саме народне, дијалекатске основице, тога, наиме, у којој мери и у којим све појединостама дати народни говор може или треба да својим конкретним језичким чињеницама послужује као узор новом књижевном стандарду, и б) које, пак, особине локалних говора (оних који су ушли у основицу књижевног језика) треба сматрати језичким супстандардом, неприкладним за нови књижевни језик; како и на основу чега вршити избор из синтаксичких, морфолошких, стилистичких, па и таквих језичкофолклорних различитости као што је на пример — репертоар локалне лексике. Ово последње — избор лексике из богатог али у нечему преоскудног народног лексичког фонда био је проблем с којим се сукобио и сам Вук (особито, као што се зна, приликом превођења Новог завјета). И сам је Вук, директно или индиректно морао признати да у говору „свињара и говедара“ ипак нема довољно разгранатих или погодних регулатива који би задовољили нарасте потребе модерног интелектуалног изражавања. Ако се томе додају научне, стручне и друге термилошке потребе — народни језик се показује веома недовољним. „Вукова победа“, вели П. Ивић, „донела је једрији и живописнији израз, али и извесне жртве у погледу моћи да се речима обележе сви појмови, првенствено они апстрактни којима је владао тадашњи образовани Србин. Тако се догодило да је и сам Вук морао уводити . . . поједине црквенословенске изразе, који су пре тога били искључени из његовог књижевног језика“.¹ Кад је тако поступао Вук, шта је тек остајало његовим следбеницима, којима је књижевна реч морала, пре свега, послужити за градњу новог и вишег уметничког, поетског и прозног литерарног казивања. Угледање на језик Вукових списа, па и на текстове народних умотворина и поред све вредности њихове, није могло задовољити ни свакодневне потребе живота, а камоли једног модерног књижевног израза који је, ослобођен сваке стеге, а надахнут романтичарским полетом, тежио да се размахне и вине до највиших уметничких домета.

4. С обзиром на све то, писци онога времена морали су, поред опредељења за Вукове принципе, и сопственим снагама да се ухвате у коштац са задацима градње новог књижевног језика и савршенијег начина властитог изражавања. То је, међутим, значило стварање једне нове дистанце, непотпуне једнакости између језика те нове литературе и језика још увек необразоване и у много чему заостале друштвене средине. Принципи ослањања на народни, фолклорни језички материјал није, дакле, могао обезбедити и разуђеност и префињеност језичког ткива лепе књижевности, науке, информатике и осталих облика друштвене комуникације. Новостварани књижевни и стандардни

¹ П. Ивић, Српски народ и његов језик, Београд 1971, 177.

језик није то могао постићи и због тога што језичка норма за коју се Вук залагао није увек била довољно и у свим појединостима разрађена, ваљано и систематично кодификована. У целини гледано, овај се поствуковски период наше литературе у другој половини XIX века, у ствари, одликује превирањима чији се основни садржај кристалише око двају полова: 1) око изградње новог књижевног израза на бази која ће бити прихватљива за најшире слојеве народне и 2) око избора и нормативног кодификовања оних језичких појединости које нису имале своју филолошку аргументацију сходно вуковској општој језичкој правилности. Овај проблем био је на свој начин посебно осетљив за војвођанске писце, који су се, стицајем околности, нашли у процепу између старе традиционалне писмености (коју је требало одбацивати) и народне основице војвођанских говора (о којима, опет, Вук, као што се зна, није имао ласкаво мишљење; у првом издању свога Рјечника, на пример, он на стр. XVII вели: „Што сам до сада околишио, овдје ћу изријеком да кажем: да се у свему народу нашем нигдје не говори Српски тако ружно и покварено, као у Сријему, у Бачкој и у Банату“). С друге стране, Вуков источнохерцеговачки дијалекат са својом ијекавском верзијом, који је Вук препоручивао, писцима Војводине није најбоље одговарао, прво, зато што га је требало учити, а, друго, отуда што је његове узоре требало тражити у Вуковом језику и језику усмене народне књижевности, народним песмама и приповеткама (које је Вук сакупио) — што све није пружало довољно материјала ни за оптималан а камоли модеран књижевни израз, за савремену научну, просветну, административну, правну и др. језичку комуникацију.

У другачијем, повољнијем положају нашли су се писци у Србији. Они нису били оптерећени ни славеносербском ни црквенословенском традицијом, а језик им је био готово једнак са језиком усменог књижевног предања. Исто се може рећи и за српске писце на тлу Црне Горе, Дубровника, Хрватске, Далмације и Херцеговине² — којима је материји дијалекат био ијекавски, близак Вуковом, а израз проткан језичким и стилским особеностима и духом народне прозе и епике. У другој половини XIX века, међутим, културни центар Срба ипак је још био на тлу данашње Војводине, па је јасно да је новостварани књижевни језик судбински зависно од писаца северно од Саве и Дунава, колико и од оних у ослобођеној Србији, јужно од Саве и Дунава.

² Услед ограничености простора, ми се овде нећемо задржавати на српским писцима овог, махом ијекавског подручја, већ претежно на онима из Војводине и Србије, чији је удео у стварању нове језичке ситуације значајнији, а и детаљније изучен.

Од језичког и књижевног арсенала, за даље развијање и усавршавање књижевнојезичког стандарда, писци пред којима је тај посао стајао имали су: а) дела Вука Караџића и народне умотворине — али као пример ијекавске српскохрватске језичке верзије, б) поетска остварења Бранка Радичевића и П. П. Његоша, в) Даничићеву Малу српску граматику, издату у Бечу 1850. године — која је надопунила и својом систематичношћу надмашила Вукову, г) ново издање Вуковог Рјечника из 1852. године, много обимније од првог и употпуњено лексиком из разних крајева, посебно из Дубровника, Црне Горе и Боке Которске, са срећеном четвороакцентском прозодијском обележеношћу (углавном захваљујући Б. Даничићу), и с назнаком екавске (па и икавске) варијанте одговарајућих лексема.

Од писаца средине и друге половине XIX века, пред које се поставио задатак заснивања новог књижевног језика на начелима Вукове реформе, не могу се мимоићи пре свега писци Војводине (изникли у већ формираној варошкој средини грађанског друштва), њихови савременици у Србији (закупљени србијанским селом или новим социолошким проблемима још увек патријархалне и заостале средине), најизразитији песници зрелог романтизма, зачетници наше књижевне критике, модерне филологије, историографије и др., међу којима истакнуто место заузимају (поред Б. Радичевића и Б. Даничића) — Јаков Игњатовић (1824—1888), Богобој Атанацковић (1826—1858), Бура Јакшић (1832—1878), Ј. Јовановић Змај (1833—1904), Лаза Костић (1841—1910), Коста Трифковић (1843—1875) — из Војводине, те Љубомир Ненадовић (1826—1895), Милан Милићевић (1831—1908), Светозар Марковић (1846—1875), Милован Глишић (1847—1908), Лаза Лазаревић (1851—1890), Јанко Веселиновић (1862—1905), Коста Руварац (1837—1864), Стојан Новаковић (1842—1915), Светислав Вуловић (1847—1899) — из Србије и др.

Демократизација језичких прилика, победом Вукових идеја, претпостављала је двоје: с једне стране — језик разумљивији за масе, а с друге — потребу даљег разрађивања његових изражајних могућности и изградњу његове норме. При томе је код српских писаца, захваљујући опет Вуку — укоренивано схватање да народни језик (пре свега језик села) треба писцима да буде главни инспиративни ослонац и практични узор. Било је, међутим, јасно већ и Вуку, а особито Даничићу, да народни језик треба, у духу његове „опћените правилности“, прочишћавати и у појединостима ревидирати и усавршавати, те да књижевнојезички израз мора представљати изванредан виши, наддијалекатски тип језика. Проблем је био и у томе — који од могућих народних говора писцима препоручити као узор-дијалекат. Чак и кад су у питању новоштокавски говори. Познато је било да је Вук војвођанске говоре сврставао у „ружне и по-

кварене“ и да је, и поред лансираног начела „лиши као што говориш“, у ствари мислио на свој матерњи источнохерцеговачки говор. Респектујући овакав Вуков став, понеки војвођански писци (као Б. Радичевић, Јован Суботић, Јаков Игњатовић, Ј. Јовановић Змај) па и писци из Србије (Јован Илић или Љубомир Ненадовић) — иако екавци — настојали су, ту и тамо бар, да примењују у својим текстовима ијекавски источнохерцеговачки језички израз, али у томе нису остали доследни. Изузетак је био ваљда једино Б. Даничић, који је веровао да је ијекавица најпогоднија заједничка основица и спона за језик Срба и Хрвата. Показало се, међутим, да и поред свег (не баш великог) настојања ијекавица није имала веће шансе да се укорени ни у Војводини, а ни у Србији и Београду (у који се постепено, из Новог Сада, сели културни центар Срба). Она није имала шансе да продре пре свега у колоквијални говор народних „екавских“ маса, у журналистику, школе, администрацију и друге облике језичког комуницирања, што је допринело дефинитивном напуштању ијекавице и код српских писаца са овога подручја. Напуштањем начела ослањања на ијекавски а тиме и источнохерцеговачки говорни узор изазвало је, с друге стране, потребу за већим насланањем на властити, локални говорни идиом, дакле на војвођанске одн. шумедијске северозападне и југозападне србијанске горе. Резултати проучавања језичких особености писаца овог периода указују на то да у угледању на народне локалне говоре није било јасних опредељења о томе које језичке црте локалних говора сходно вуковској „опћенитој правилности“ ваља одбацити, а које опет, као ваљане и „правилне“ претакати у литерарни израз. Ово се запажа нарочито код војвођанских писаца тога раздобља, што и није необично с обзиром и на сложене језичке прилике локалних говора, посебно оних у најсевернијем делу Бачке и штокавских говора у Мађарској (буњевачки говори, укрштање икавско-ијекавско-екавске ситуације и др.). Природна последица таквог развоја испуњила се 1) у удаљавању језика писаца Војводине од Вукове источнохерцеговачке дијалекатске основице и приближавању његовог језика народном језику војвођанске говорне зоне и 2) у утемељивању и укоренивању екавске књижевне верзије српскохрватског литерарног језика (на супрот схватањима Вука и Даничића, па и интенцијама Бечког договора из 1850. године).

Следећи значајан корак запажа се у настојању писаца, посебно у Војводини, да се, после првих лутања и недоумица, у књижевном изражавању ослободе насланања на своју локалну дијалекатску основицу у свим појединостима. Настојања да се језик литературе „очисти“ од локализама сваке врсте од судно су подстакнута и подупрta новијим филолошким схватањима која, остајући верна духу Вукових начела, све сигурније

утиру пут модерном књижевнојезичком новоштокавском стандарду. То, другачије речено, значи да удео српских писаца (па и филолога) овога времена у изграђивању физиономије новог књижевнојезичког стања треба видети, с једне стране, у неутрализацији источнохерцеговачке језичке основице, а с друге — у проширењу језичке народне основице на говоре војвођанске и северносрбијанске говорне зоне. То је не само обогатило изворни језички потенцијал, већ је такво опредељење било у складу и са све динамичнијим развојем општекултурних и цивилизацијских потреба онога времена.

Овакав ток ствари у развоју језичких прилика XIX века довео је, међутим, до поларизације књижевног језика на источној страни наше језичке територије (за разлику од оне на југу и југозападу), чиме се управо почело кристалисати оно што данас зовемо источном варијантом српскохрватског стандардног језика. Захваљујући, дакле, заједничким прегнућима српских писаца, културних ауторитета и филолошких посленика, већ је у другој половини XIX века створена солидна основица за савремени, али и будући далекосежни домет до којег ће моћи да досегне модерна књижевност не само краја прошлог већ и наступајућег XX века, са свим својим особеностима жанровске и функционално-стилске разубености.

* * *

За постизање таквог лика и основице на којој ће се моћи градити нови књижевни израз требало је, међутим, савладати неколико значајних степеница. Једна од основних тешкоћа осећала се у оскудности народне лексике. Ослањање на Вуков речник и народну лирику и прозу није омогућавало богатије разгранаване језичких изражајних моћи. Отуда већ код првих књижевних стваралаца уочавамо настојања да свој лексички фонд употпуне. Настаје период страшног трагања за новим речима, онима којих нема у Вуковом речнику. Тако на пример, Ј. Ј. Змај покушава да фонд речи обогати прикупљањем читавих збирки народних речи (које су као такве ушле и у лексичку грабу садашњег Речника САНУ), а Лаза Костић и други романтичарски песници настоје — да тај фонд прошире новоскованим лексичким елементима или придавањем нових значења већ постојећим речима.

Српски песници овог периода прионули су и на посао око превазилажења народног, фолклорног песничког израза и занивања новог метра, версификације и стила.³ Њихов језик се,

³ Значајан прилог проучавању језика писаца овога периода дали су многи истраживачи. Међу њима посебно се истиче Ј. Јерковић са бројним

за разлику од народне поезије, одликује: обилатим скраћивањем речи (*ал', јел', међ', зашт', неш м. нећеш, ош м. хоћеш* итд.), прекрајањем речи (*ман м. заман, коша м. кошуља*), песничким књишким изразима (као: *селе, љуба, данак, млаћан, сићан, злаћан*), бројним деминутивима (*бојак, росица, славујак, сузица, нојца, цветак, дашак*), звучним епитетима (од којих су многи постали укалупљени), карактеристичним нарочито за Б. Јакшића и Змаја (*рујна зора, злаћане струне, црни гроб, светли грбови, свилени гласак, росно цвеће, гусле јаворове, тија нојца, бледи месец*),⁴ што се код Лазе Костића испољава у често неуспелим језичким каламбурима, кованицама и неологизима (*изниклица, рушиград, брежне груди, полетници, побожје* и сл.) — често супротним основним творбеним, па и семантичким елементима језичке логике, па и језичког укуса.⁵ Па ипак, мимо ових језичких претеривања и промашаја, језик се богатио речима грађеним у духу његовог система, употребом речи у новим значењским нијансама, новим успешним синтаксичким обртима и општом интелектуализацијом стила, чему је од стране српских писаца тога доба с пуно страсти и љубави посвећена велика пажња.

Код прозних писаца (као код Јакова Игњатовића)⁶ који су се ослањали на локални говор нарочито урбаних средина наћи ћемо веома велики број дијалектизама, мађарских и немачких речи и израза, али и традиционално уходане црквено-словенизме (нарочито у варошкој малограђанској средини) и сл. Код Богобоја Атанацковића, па и других прозаиста педесетих и шездесетих година XIX века — а и доцније, наћи ћемо много фонетско-морфолошких особина завичајних говора, као облике с икавским рефлексима јата (*нигди, гди, свагди, сикира, желити, трпити, полудити, свидити се, видити* и др.) одн. екавизиране форме (на пример у префиксу *при-*): *прегрлити, прекрајак, предржати се, преступити (некоме), превући се (некоме)* или облике

чланцима, студијама и научним монографијама, од којих издвајамо: Језик Јакова Игњатовића, изд. Матица српска, Нови Сад 1972, 325; Језик Богобоја Атанацковића, изд. Матица српска, Нови Сад 1976, 150; Језик Љубомира Ненадовића, изд. Матица српска, Нови Сад 1981, 143; Језик у писмима Буре Јакшића, ЗФЛ XIV/2, 147—171 и XV/1, 53—85; Језик писама Јована Јовановића Змаја, ЗФЛ XVI/2, 67—115; Језик прозних радова Јована Грчића Миленка, ЗФЛ XVI/1, 137—173; Белешке о језику Косте Трифковића, ЗФЛ XVI/2, 75—107.

⁴ Дobar увид у језик романтичарских писаца дала је О. Ристић, Лексичко-семантичке одлике творбе именица у неких српских и хрватских романтичарских песника, ЈФ XXVIII/1—2, Београд 1969, 219—320 и ЈФ XXVIII/3—4, Београд 1970, 387—451.

⁵ О језику Л. Костића исп. Д. Живковић, Европски оквири српске књижевности, Београд 1970, 140—141 и 235—251, те Б. Јастребић, Поетика Лазе Костића, Београд 1970.

⁶ О језику Јакова Игњатовића расправља и О. Банковић-Тодоровић, Белешке о језику и стилу Јакова Игњатовића у роману Васа Решпект, НЈ н. с. XII/7—10, Београд 1962, 252—269.

(*несам, неси* итд.), да бисмо у другој прилици, под утицајем Вука и народне поезије, наилазили на ијекавске форме (као: *завјеса, биљезити, њежност, жељезо, жељезница, њемачки, насљедство* и сл.). Од морфолошких локализама неће у ово доба још изостати облици *вратма, леђма, зубма* (дат. пл.), *за лећи, с ораси, са сватови* (инст. пл.), *на врати, на коли, о коњма* (лок. пл.), а у презенту лични наставци -у одн. -ду типични за војвођанске говоре (*виду, носу, молу, говору* одн. *оћеду, нећеду, радиду* итд.), мада преовлађују књижевни облици (*виде, носе* итд.), а сусрећу се и облици аориста или имперфекта (овог последњег само у 3 л. пл. пошто војвођански говори не знају за имперфекат).⁷ Све је ово, дакако, било у складу с Вуковим начелом угледања на „матерњи говор“, с једне стране, и становите заблуде да између народног и књижевног језика не треба постављати никакве оградe. Овome треба додати да су укључивању локалних облика, па и таквих као што су *несам, несмо* (с наслоном на вуковско *нијесам, нијесмо* и на косовско-ресавку ситуацију) допринели и српски писци београдског књижевног круга, што је све дало повода филолошкој критици и језичким чистунцима да устану против вулгаризације језика, језичких произвољности и дијалектизама. Захваљујући неуморним упозорењима и ригорозној критици филолога, позивању на вуковску „опћениту правилност“, те романтичарском заносу у борби за чистунством у језику и народним језичким духом — дошло је до својеврсног култа језика, који је резултирао прогоном локализама, али и речи домаћег, тубинског порекла. Ова струја, којој су први импулс дали војвођански писци на челу са Ј. Стеријом Поповићем (у оквиру Друштва српске словесности), захватила је најпре, рускословенске, а затим турске, немачке, мађарске и др. речи. С друге стране, отваран је пут посрбљеницама и неологизмима, али цео подухват, познато је, није уродио нарочитим плодом.⁸ И поред свих прогона, у језику су остале и речи из рускословенског (дакако, оне уходаније: *богослужење, двери* и сл.), руског (чији утицај није престао ни до данашњих дана), а да и не говоримо о речима латинског, грчког, немачког и др. порекла. Ипак, у заслугу писцима оног времена треба убројити обogaћивање домаћег лексичког фонда „преведеницама“, таквим речима које су (од обично немачке изворне основе) начињене тада и остале у језику и до данас (исп. *водоскок, кишобран, бродолом, водовод, дрворез, излет* и сл.).

Све у свему, велике промене до којих је довела Вукова борба за реформе у књижевности и језику наступиле су још

⁷ О језику писаца епохе романтизма исп. и П. Ивић — Ј. Кашић, *Историја српског народа* V/2, Београд 1981, 366—370.

⁸ Исп. о томе код мене, *Страна лексика у српскохрватском стандардном језику, у књизи Језик у савременој комуникацији*, Београд 1983, 162—173.

за његова живота. Његови једномишљеници и следбеници, били они песници или прозаисти, филозофи или научници, журналисти или грађански списатељи — прихватили су идеју о неговању и модернизовању новог језичког израза као свој општекултурни, али и интимни кредо. Њихов допринос потоњој култури остаје не само предмет признања историјске прекретнице у књижевној еволуцији једне културе већ и темељни камен на којем та култура чврсто почива.⁹ У том смислу она је интегрални део свеукупног савременог језичког стања који данас заслужује наше пуно признање.¹⁰

Егон Фекете

⁹ Исп. у вези с формирањем песничког језика и М. Павловић, Улога и значај војвођанских писаца у развоју српског књижевног језика, ЗБМСКЈ I, Н. Сад 1953, 87—100.

¹⁰ Овај је рад прочитан на XXXIX југословенском семинару за стране слависте у Задру августа месеца 1983. године.

О НЕКИМ ПОЈМОВИМА И ЊИХОВОЈ ПРИМЈЕНИ У ЈЕЗИЧКОЈ АНАЛИЗИ

У лингвистичком тексту уз познате, уобичајене, више-мање традиционалне граматичке термине појављују се данас и називи којима се обиљежавају појмови настали не тако давно у развоју језичке анализе. Уз основне термине језичког описа као што су *глас*, *слог*, *ријеч* и *реченица* користе се на примјер називи *сегментни* или *супрасегментни фонем*, *дистинктивно обиљежје*, *тип*, *токен*, чешће се употребљавају изрази *исказ*, *текст* и *контекст*. Неке од њих иако поријеклом туђице, као *тип*, *текст* и *контекст*, обичне су ријечи, које сада у лингвистици добивају нов смисао и употребу. Израз *токен* преузет је из енглеског, а као главна значења у преводу на наш језик има ријечи 'знак', 'ознака' и 'обиљежје', од којих ниједна не изгледа погодна за термин којим треба да се обиљежи појам у питању и тако се намеће кориштење позајмице из енглеског језика.

Проширење терминолошког круга лингвистичких појмова, било тиме што се постојећим терминима дају нова значења, било да се уводе нови термини, само је одраз друкчијих приступа у испитивању познате језичке материје, приступа који доводе до уочавања појава о којима или нисмо били баш свјесни да се у њој садрже, или нисмо сматрали да се могу систематски описивати.

У овом раду разматрају се различите језичке појаве, од којих су неке већ дуље времена познате али им се овдје прилази са новијих позиција, о другима се расправља тек у новије вријеме, а већином су због необичне оскудице савремених лингвистичких монографија на нашем језику слабо познате у нашој широј јавности, у којој данас као и другдје у свијету интерес за језик превазилази оквире нормативних питања. Од тих појава неке и нису биле у плану, њихово излагање наметнули су или повукли за собом повезани проблеми.

Разне разине језичке организације могу се само донекле издвојено проматрати. Многе фонолошке појаве подразумијевају

уочавање синтаксичких јединица разног формата (реченице, ријечи или синтагме), на разини значења не могу се занемарити прозодијски фактори (*грд — грд. Дошао је? — Дошао је*).

Излагање се, грубо узевши, може издвојити у три дијела. Послије осврта на граматику, који се уз друге прелиминарне напомене може узети у уводном смислу, први дио уз једну дигресију обухвата неке проблеме фонолошке разине језичке организације. Други дио односи се на ријеч, трећи на реченицу. При почетку сваког дијела наводе се појмови о којима је ријеч, а у тексту су као и остали термини када се први пут спомену обиљежени курзивом.

Сад се може поставити питање — што спада у граматику природних језика. По неким то подразумијева све што је подложно систематском опису — фонологија, морфологија, синтакса и семантика, и тај став и овдје изгледа најисправнији.

Наше граматике од Маретића наовамо, као углавном све традиционалне граматике једног периода, имају у свом саставу у виду посебних подручја анализе фонологију, морфологију и синтаксу; у свим тим дијеловима присутни су и одређени аспекти значења, али нема засебног дијела у којем би се оно посебно разматрало. Резултати, међутим, до којих се у лингвистици дошло проучавањем значењских аспеката, испитивањем семантичке структуре различитих језика пружају данас могућности за проширивање систематског описа језика. Да ли то значи да ће се граматике појединих језика повећати новим одјељком са насловом „семантика“ или на неки други начин овисит ће од теоретских опредјељења.¹

У међувремену фонологија се некад издваја од граматике у ужем смислу, која у том случају обухвата морфологију и синтаксу; по том схватању 'граматика' и 'граматички' односе се на морфолошко-синтаксичку разину језичке организације.

Ријеч 'граматика' имала је у претходном одјељку за свој денотатум стручно-научно дјело у којем се излажу разни еле-

¹ Шире разматрање значењских аспеката у језику долази у средиште пажње шездесетих година, када се упроштено речено почиње радити на интеграцији синтаксе и семантике. 1964. године излази књига Б. Б. Каца и П. М. Постала *Интегрирана теорија лингвистичких дескрипција*, гдје аутори теже да пруже „адекватна средства за инкорпорирање грама-тичког и семантичког описа језика у један интегрирани опис“ (стр. X).

Данас се разрађује синтаксичко-семантичка теорија Р. Монтегјуа (Richard Montague), категоријска граматика комбинира се са поступцима трансформацијске анализе. Главна је радња премиса Монтегјуове теорије да синтаксичким правилима која одређују како се реченица изграђује из мањих дијелова морају у потпуности (један према један) одговарати семантичка правила која образлажу значење реченице као функцију значења њених дијелова.

У нас на том подручју ради логичар Ј. Којен, в. библиографију.

менти датог језика и њихови међусобни односи (гласови, афикси — тј. префикси, инфикси и суфикси, затим различити морфолошко-синтаксички спојеви и др.). У тим дјелима правилности се износе у виду правила, а законитости као закони како (не) треба говорити и писати, тј. граматичари аутори сматрају се одговорнима за утврђивање коректне употребе језичких облика језика у питању. Језички систем често се одређује, илустрира и потврђује језичком праксом, понашањем, простије речено језиком признатијих писаца оствареним као писани, најчешће белетристички текст.

Други су денотатум исте ријечи сами језички елементи датог језика и принципи њихове организације, граматика као апстрактни језички систем који чини компетенцију говорника дате језичке заједнице, а у њиховом се језичком понашању манифестира у виду правилности које граматичар настоји да изнађе, утврди, опише, а чије кршење на било којој разини (изговорној, обличкој, реченичкој и сл.) члан те говорне заједнице осјећа као одступање од оног што по његовом мишљењу представља начин како треба говорити. Уколико је говорник школован и поштује придржавање неког стандардног² дијалекта/језика, он према својој заинтересованости, према познавању разних дијалеката и језичке проблематике уопће, може лоцирати прекршено правило као фонолошко, морфолошко, синтаксичко и др. Говорник неког нашег другог локалног дијалекта, особито ако је овладао стандардним, осјећа да реченица која је коректна у одређеном дијалекту, нпр. у локалном говору средњедалматинског подручја уз море, на разговорној разини опхођења: *Би-*

* Израз 'стандардни језик' има овдје нестриктно значење као у свакодневној металингвистичкој употреби, а што се тиче имагинарног говорника — он је просјечан човјек, али по професији ни лингвист ни граматичар; ма каква била његова идеја о стандардном језику, она је и неодређена.

У вези са правилношћу језичког израза може се споменути и један други проблем који се у ствари третира при разматрању правила која треба да производе исправне реченице датог језика. У Приручној граматици (в. библиографију) као једна од илустрација морфолошко-синтаксичке организације ријечи у реченици наводи се: „Скуп односа међу ријечима у слободном избору *Човјече је попила кава* не препознаје се као реченица“ (стр. 313). Међутим, поред 'правилне формираности' или 'граматичности' као претеоретски појам постоји и 'прихватљивост'. У питању могу бити разни степени прихватљивости, који се одређују према исправљивости — могућности да се одређени исказ исправи. Пошто „Човјече...“ има правилну синтаксичко-семантичку структуру, нпр. има уобичајени редослијед ријечи према врстама којима припадају, кршење морфолошко-синтаксичких правила не чини тај исказ неразумљивим и могло би се рећи да је исправљив. Кршење граматичких правила осјећамо и као корисници отраних језика.

ja_san у *dtel* према стандардном *Biо_sam* у *хdтелу* крши разна правила, садржи одступања на фонолошкој и морфолошко-синтаксичкој разини структуре.³

Вербална и невербална језичка компонента, говорни и писани језик, језички медијуми

У неким се анализама на природне језике примењује термин 'вербална комуникација' да би се на тај начин издвојили од разних других семиотичких система, иако се сам језик као говор

састоји од *вербалне* и *невербалне компоненте*. Данас се говор, *говорни језик* опћенито сматра основним, примарним *медијумом* у коме се језик природно манифестира, док *писани језик* представља преношење језичке материје у секундарни графички медијум.

У граматичкој традицији дуго се придавао већи значај писаном језику, језику књижевних и сличних дјела, и тек се у новије вријеме опћенито прихваћа да је говор основни језички медијум не само у односу на човјеков развитак уопће, већ и да је управо говор природан медијум језичког израза, лингвистичке комуникације; уз то се, треба нагласити, схвата огроман утицај и писмености и писаног језика на наш цјелокупни став према језику, па и на сам наш однос према говорном језику.

Језик се значи издваја од медијума у којем се испољава, од говора као примарног, основног медијума и писаног језика као секундарног медијума, а сам појам медијума треба разликовати од појма канала комуникације.

Као фоенијски медијум говор се природно преноси вокално-аудитивним каналом, а као писани медијум језик се остварује знаковима конвенционалне графичке. Међутим, посљедњи се исто тако може преносити Морзеевим или Брајовим алфабетом — између текста датог језика написаног уобичајеним ортографским знаковима и истог текста забиљеженог споменутим алфабетима постоји структурни изоморфизам, облици ријечи словчано се потпуно подударaju.

И говор и писани језик могу се преносити разним каналима; овдје је потребно навести један други проблем, а то је

³ Иво Шкарић употребљава израз *органски идиом* у значењу говора према локалном говорном поријеклу говорника, говора као скупа обиљежја везаних за одређено подручје. Говорни идиом разликује се од идиолекта, који се односи на скуп свих говорних обиљежја одређеног говорника.

Шкарић износи: „Међу многим идиомима једног језика постоји и онај који се зове стандардни језик, тј. онај који је арбитрарно изабран да буде заједнички ... отпор органског идиома према неком другом највећи [је] управо у изговору.“ Иво Шкарић, *Изговор*, Језик 28/5, 1980, стр. 129—138, на стр. 129—130.

постојање систематских структурних разлика између говорног и писаног језика.

Речено је да се говор као примарни фоњијски медијум природно преноси вокално-аудитивним каналом, а писани језик, секундарни графички медијум, да у начелу настаје преношењем из примарног медијума. Могло би се исто тако закључити да су првобитни узрок разликама између говорног и писаног језика биле разлике у карактеристичним каналима преношења (Лајонс 1977 : 68, 69). Кад говоримо, разговарамо, често се спонтано изражавамо, недовршене, непотпуне реченице сасвим су обичне, знамо да ријечи лете (!), кад пишемо знамо да ће текст, већ према врсти списка ипак дуље или краће постојати, да има могућности или вјероватноће да траје, и зато смо опрезнији, редовно га мање или више редигирамо. На већу експлицитност, јасноћу наводи разумљиво и одсуство адресата или слушаоца.

Различито граматичко-лексичко структурирање узроковано је и предметом који се третира, разни текстови, стручни, научни, публицистички, белетристички и други имају своје специфичности. Битна је и личност која говори или пише, степен њеног школовања или писмености; слабо писмен човјек мање ће дотјеривати свој текст, особито на примјер у приватном писму блиској особи, оно тако може имати граматичко-лексичке карактеристике његовог говора.

Однос између писаног и говорног језика, међутим, прилично је сложен; неки аспекти разлике међу њима видјет ће се и кад се укратко наведу неке карактеристике невербалне језичке компоненте.

У језицима, у посебном смислу онима са дуљом традицијом писмености, постоје на свим разинама структуре разни степени у мјери разлика између говорног и писаног језика. Да сам канал није баш пресудан, или боље речено да се мора издвојити од датог медијума, потврђује се чињеницом да говор, усмени језик пренесен на папир уобичајеном графичком задржава морфолошко-синтаксичке и лексичке карактеристике својствене говорном језику, док се језик остварен првобитно као писани текст, мишљен као писани текст — дио књиге, политички говор, званично предавање може усмено износити (тј. вокално-аудитивним каналом), а при том се наравно чувају морфолошко-синтаксичке и лексичке особине писаног медијума. У усмено изнесеном, говореном предавању слабо се може прикрити књишкост текста ако је тако састављен. Дословно записан неки спонтани разговор с једне стране показиват ће структурне особине, вербалну структуру говорног језика, с друге сасвим недовољно разна остала попутна обиљежја говора (о којима ће даље бити ријеч), и може се нагласити да се говорни језик само непотпуно преноси писаним медијумом.

У анализи говора као живе ријечи полази се од тога да се он састоји од двије компоненте, од вербалне и њој инхерентне невербалне, с којом се симултано остварује, док ријечи у говору чине разне цјелине.

Невербална компонента дијели се у анализи на *прозодијску* и на *паралингвистичку супкомпоненту*. Прозодијска супкомпонента односи се између осталог на интонацијску контуру исказа — сваки исказ остварује се са одређеном интонацијом која може да одређује значење: *Дошао је.!?/!* — интерпункцијом се обиљежило значење изјавне реченице према упитној или узвичној, што се у говору изражава разном реченичком интонацијом. И разна значења ријечи у нашем језику диференцирају се прозодијски: *Затвори (врата)*. према: *Нека затвори (врата)*. или *(Тамо су) затвори.*, тј. *затвори*, *затвори* и *затвори* по конвенционалној графици су хомографи иако нису хомофони, па видимо да се у писању конвенционалном графијом прозодијска супкомпонента слабо представља. Ортографија је конвенција у датој говорној заједници, тако да би се разликовање *затвори* од *затвори* и сл. могло у начелу спроводити. Даље ће се видјети да би и на тај начин разне појединости остале нерегистриране.

Паралингвистичка обиљежја која прате исказ дијелом су вокалне природе; ту су укључене варијације у тону, у висини гласа, модулација гласа, ступањ гласности, брзина изговарања и др.; дијелом невокалне — то су мимика, гестови, држање, поглед и сл. који прате говор.

И вокална паралингвистичка обиљежја такођер се теже могу пренијети конвенционалном графијом, интерпункцијом, може се рећи да је само вербална компонента преносива из говорног у писани медијум, да се њена структура чува у преобраћању говора у писмо.

Паралингвистичка обиљежја инхерентна су говору као и прозодијска, па зато и има тешкоћа при раздвајању вокалних паралингвистичких обиљежја од прозодијских, иако је критеријум за раздвајање разликовност, дистинктивност. Неколико раније наведених примјера показује да су прозодијска обиљежја дистинктивна, разликовна, а то се у истом смислу не би могло рећи за споменута (а ни за разна друга) паралингвистичка обиљежја, иако се и њима — наравно у томе и јест ствар — може поред осталог мијењати и значење. *Он је диван друг*, попраћено одређеном модулацијом гласа и другим (посебним тоном, нагласком или гестом, покретом главе итд.), значи 'Он је велики гад' или нешто слично, што се у писаном тексту може само недовољно обиљежити интерпункцијом или индиректно вербално описати.⁴

⁴ Друга је ствар што иста реченица изречена неутрално, тачније речено попраћена, ако је то могуће, прозодијским и паралингвистичким

Невербална језичка обиљежја битна су за одређивање значења исказа. И док прозодија спада у ужа фонолошка проучавања, паралингвистички сигнали испитују се посебно у вези са разговорном употребом језика. Експлицитност се тако намеће писаном језику као настојање да се вербалним путем, са више ријечи, описно надокнаде бројна обиљежја, знакови, сигнали присутни у живој говорној размјени овдје и сада, и то вјероватно представља један дио фактора који доводе до разлике у структури два медијума.

Разине језичке организације

Сваки се језик остварује у говору у виду различитих низова гласова повезаних, организованих у различите цјелине. У писму се разне језичке цјелине приказују графичким знаковима. Узмимо да су језичке цјелине или јединице које нас сада занимају ријечи. Разматрање о томе што су ријечи починимо наводећи једну од битних и универзалних особина језика, двоврсност језичке структуре. Та се двоврсност односи на структурирање различитих језичких елемената, на двије разине структурне организације језика, на морфолошко-синтаксичку (по некима или због краткоће речено граматичку) и фонолошку разину.⁵ Те су двије разине међусобно повезане на тај начин што су сегменти прве, више разине — ријечи, облици ријечи, састављени од сегмената ниже — фонема (Лајонс 1977 : 72).

Ред ријечи у једном стиху

За илустрацију морфолошко-синтаксичке разине нека послужи почетни стих пјесме *Скупштинари* Тина Ујевића:

У град су долетјеле из природе многобројне птице.

Реченица се састоји, што се потврђује нашом правописном конвенцијом, од осам ријечи. Те се ријечи могу изговорити и у друкчијем редослиједу, нпр.:

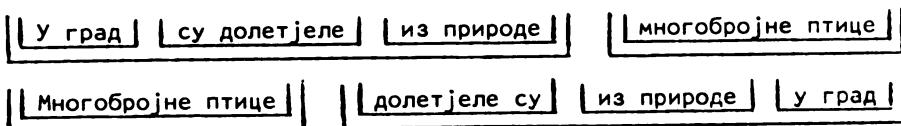
обиљежјима као да је у питању обично или дословно значење, може ипак значити „он је гад“. На анализу разне врсте значења имплицитно садржаног у обичном свакодневном разговорном језику поставио је Х. П. Грајс својим предавањима на Харвардском универзитету 1967, касније публикованим као *Логика и разговор*, *Syntax and Semantics* 3, New York 1973, стр. 41—58. В. о томе и Батистић 1980а : 165.

⁵ У овом смислу употребљава се и израз *артикулација*, говори се о двоврсној артикулацији језика. Уз то се граматичка разина организације језика обично назива *примарном*, а фонолошка *секундарном* (постоји мишљење да би требало да редослијед буде обрнут (Метјуз 1974 : 9, 10).

Многобројне птице долетјеле су из природе у град,

при чему се (поред звучности или поетичности које овдје нису од важности) у новој реченици изгубила изворна тематска структура, али се сачувало њено основно когнитивно или дескриптивно значење.

Ако успоредимо ове двије реченице, изворни стих са субјектом на крају и горњу верзију са субјектом на почетку, видимо да се осим промјене мјеста глаголске енклитике која сад слиједи иза главног глагола чувају везе — случајно двије по двије — ових осам ријечи: *многобројне птице, долетјеле су, из природе, у град*. Знамо да су те ријечи међусобно повезане морфолошко-синтаксичким правилима конгруенције и рекције, а то се графички може приказати и на слиједећи начин:

при чему горње спојне линије показују четири пара непосредних саставница, а доње издвајају субјекатску од предикатске групе ријечи. Може се споменути да морфолошка обиљеженост синтаксичке везе у случају субјекатске и у случају предикатске глаголске групе у начелу дозвољава да се те ријечи изговоре у другом редослиједу, одвојено једне од других, а да се ипак разумије да су непосредне саставнице, нпр.: *Многобројне су птице из природе долетјеле у град*, гдје глаголска енклитика су раздваја именичку групу, а истодобно је одвојена од главног глагола, што међутим представља уобичајени синтаксички образац. Друкчија је ситуација у погледу двије предлошке конструкције, које се понашају као нераздвојиве цјелине. Између њих могле би се уметнути разне придјевске ријечи, нпр.: *у наш (бијели, бучни, претрпани, главни итд.) град*, али би читав конструкција опет представљала цјелину.

Одсуство ријечи у функцији оператора у овој реченици чини да се ред ријечи у извјесном смислу може слободно мијењати.⁶

⁶ Промјену реда ријечи у нашој реченици поред одсуства оператора омогућава и чињеница да је у питању проста проширена реченица. Оператори су негација и неки адверби, промјена њиховог положаја може дјеловати на промјену значења, нпр.:

- (а) *Не одмара се довољно често.*
- (б) *Често се не одмара довољно.*

Разлика у значењу може се парафразирати за (а) Одмара се али не довољно често, за (б) Чест је случај да се не одмара довољно.

Осим предлошких конструкција које треба сматрати цјелинама, ограничење у слободном јављању представља и облик су. По нашим фонолошким правилима енклитике не стоје на првом мјесту у реченици, а теже и на последњем, и уопће у правилном изражавању треба да чине са сусједним ријечима одређене нагласне цјелине.

За наш језик, међутим, некад се каже да има слободан или релативно слободан ред ријечи, што се можда логички закључује на основу релативно доста развијене флексије у поребењу са знатно сиромашнијом флексијом у неким другим језицима, док се сами закључци до сада нису шире емпиријски образлагали. (Колико је слобода ријечи ограничена и у нашем језику, запажа се и при проматрању реченица као дијелова текста у којем се јављају.)

Језички су елементи који се овдје непрестано спомињу у вези са нашим стихом *ријечи*. Ниже ће се изнијети у којим се значењима ријеч 'ријеч' употребљавала.

Говор о реду ријечи, о непосредним саставницама (или синтагмама, ти се појмови у извјесној мјери подударaju⁷), о конгруенцији, рекцији и сличном односи се на синтаксичку разину језичке организације. Ријечи структуриране у различитим морфолошко-синтаксичким и синтаксичким обрасцима имају различите међусобне односе, а циљ је граматичке анализе проналажење правилности у тим односима.

Прије прелаза на излагање о секундарној разини језичке организације зауставимо се, макар то била дигресија, на реду ријечи, боље речено на разматрању разних могућности реда ријечи ограниченим на једну реченицу, на почетни стих споменуте пјесме; узимање у обзир стварне сложености проблема, тј. излагање о реду ријечи разних реченичних структура, далеко превазилази оквире једног рада.

Ако пођемо од претпоставке да је ред ријечи у некој реченици датог језика слободан, број комбинација са различитим редослиједом саставних елемената израчунава се по правилу геометријске прогресије према броју тих елемената.⁸ Пошто у нашој реченици умјесто осам ријечи морамо рачунати са шест јединица, тј. у *град* и *из природе* рачунамо као једну ријеч,

⁷ У теоретској синтакси пост-Блумфилдовског дистрибуционализма покушава се спровести формализација структуре непосредних саставница. Неке се појаве могу успјешно илустрирати тим системом (заградама, стаблима и др.), друге попут дисконтинуираних саставница као што су наше енклитике теже се објашњавају.

⁸ Р. Јакобсон наводи за руску реченицу *Ленин цитирует Маркса* још пет варијација колико их по споменутом правилу може имати трочлана реченица: $1 \cdot 2 \cdot 3 = 6$, напомињући да само прва комбинација представља неутрални, немаркирани и најобичнији ред ријечи (Р. Јакобсон, *Импликације језичких универзалија за лингвистику*, *Universals of Language*, ed. J. N. Greenberg, 1963, стр. 263—278, стр. 268—9).

правило гласи: 1 · 2 · 3 · 4 · 5 · 6, што даје 720 разних комбинација. Од њих одмах отпада једна шестина, тј. све реченице које би почињале са су, нпр.:

Су у град из природе долетјеле многобројне птице.

Од преосталих 600 варијација Ујевећевог стиха одређена количина бит ће више-мање прихватљиве иако чудне реченице, нпр.: *У град из природе долетјеле птице су многобројне*, друге, нпр.: *Многобројне долетјеле из природе у град птице су* подсећају на неке стихове у преводима са класичних језика⁹ и сигурно прелазе границу прихватљивости у односу на уобичајени начин изражавања, а посебно је питање да ли чувају разумљивост, тј. основно реченичко значење. Уколико их замислимо као стихове имат ћемо према њима друкчији став, у стиху се очекују извјесне необичности.

Број варијација изворног Ујевећевог стиха може се ограничити ако поред предлошких конструкција и глаголски предикат сматрамо цјелином, додуше у редослиједу *долетјеле* су због познатог фонолошког правила, чиме ће се често кршити правилни ритам по којем у изворном стиху енклитика има оптимални положај испред главног глагола. Број јединица сада би био 5 и према томе број комбинација: $1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5 = 120$, с тим да је овог пута полазна реченица *У град долетјеле су из природе многобројне птице*. Овим ограничењима спријечиле би се разне непожељне комбинације, иако би се с друге стране често кршила правила оптималних нагласних цјелина.

Као даљње ограничење узмимо за цјелину и именичку групу, синтагму *многобројне птице*. Сад се број јединица своди на четири и по правилу 1 · 2 · 3 · 4 могуће су само 24 варијације. Ако бисмо на концу за глаголску групу узели изворни слијед *су долетјеле* и одбацили шест варијација у којима се та група налази у почетном положају, резултат је 18 реченица.¹⁰ За неке од њих може се рећи да су на разне начине стилски обиљежене, да њихов реченички ритам не задовољава и др., али се ипак не може рећи да су неразумљиве.

⁹ На примјер у преводу Хомеровог Одисеја налазимо стих: *То ми се чини мојој у души најљепше да је* (Т. Марстић, Хомерова Одисеја, Загреб 1882, стр. 114).

¹⁰ У град су долетјеле из природе многобројне птице.
У град су долетјеле многобројне птице из природе.
У град из природе су долетјеле многобројне птице.
У град из природе многобројне птице су долетјеле.
У град многобројне птице су долетјеле из природе.
У град многобројне птице из природе су долетјеле.

По истом принципу шест слиједећих комбинација почиње са синтагмом *Из природе...*, а затим шест са *Многобројне птице...*

**На фонолошкој
разини**

Фонолошка разина језичке организације односи се на гласовни састав ријечи.

Обичним свакидашњим метајезиком кажемо да се ријечи у говору састоје од гласова, у писму од слова. Ријеч *град*, на примјер, састоји се од четири гласа *г-р-а-д* (и одређеног нагласка који овдје игнорирамо, тј. *grád*), од којих за прва два кажемо да чине двочлани иницијални консонантски скуп *гр*. То је један од двочланих иницијалних скупова у нашем језику, док нема ријечи која би почињала са истим консонантима у обрнутом редослиједу, нпр. *ргад*; друкчија пак комбинација истих гласова даје нову ријеч: *драг*. Укратко, ријечи имају своју интерну структуру, идентифицирају се и разликују по разним комбинацијама гласова, а према нашем примјеру *grád*, односно *ргад* или *драг* видимо да се и овдје ради о одређеним обрасцима, да је структурирање гласова у ријечима подложно правилима, друкчије речено знамо да гласовни систем сваког језика намеће том структурирању разна ограничења.¹¹

У вези са структурирањем гласова у ријечима данас се обично износи да поред стварно постојећих ријечи у датом језику има и таквих које су у фонолошком смислу могуће, иако у одређеном временском пресеку неостварене. У нашем језику, на примјер, иницијални скуп *бл* постоји у ријечи *блато* и другима, вокал *-и-* је трећи глас у *близу* и другим ријечима, *-на* је завршни слог у многим ријечима, а ипак ријеч **блина*, (рецимо *блйна*) не постоји. Таква неостварена али у фонолошком смислу потенцијална ријеч може се супротставити нпр. комбинацијама **лбина*, **албни*, **илнба* које представљају за наш језик неприхватљиве секвенције фонема. У том смислу за разлику од три последња скупа гласова, *блина* представља дозвољиву, иако засад као ријеч неостварену комбинацију гласова у нашем језику.

Додајмо да скуп значи секвенцију, низ два истоврсна фонема или више њих; одјељак фонологије у којем се разматрају структурне карактеристике секвенција фонема има и назив *фонотактика* (Хил 1958 : 68—88).

Досад се овдје упроштено говорило да се ријечи састоје од гласова, а знамо да се у фонолошкој анализи ради о фонемима, сегментним и супрасегментним или прозодијским.

¹¹ Језици се не разликују само по инвентару сегментних и супрасегментних фонема већ и по различитим обрасцима фонемских низова. Х. А. Глисон (в. библиографију) у поглављу *Фонемски системи* као једну од разлика у фонолошкој структури разних језика наводи и разлику у секвенцијама фонема, при чему успоређује енглеске и српскохрватске консонантске скупове. Списак који даје илустрира основну разлику између два језичка система — много већи број иницијалних скупова у нашем језику и мали број финалних, који су опет у енглеском бројни и разнолики (стр. 246).

При успостављању *фонемског инвентара* датог језика полази се од тога да се говорни ток састоји од сегмената од којих се сваки може приписати неком фонему. За сегменте — гласове које идентифицирамо као фонетски сличне на темељу њихових артикулацијско-акустичких особина и карактеристичних образаца дистрибуције (нпр. глас *г* у ријечима *глад*, *уговор*, *слог*) одређује се припадност одређеном фонему. Подробнијом анализом може се установити у чему се разликују фонетски слични гласови које припишемо одређеном фонему, рецимо нашем фонему /*г*/, када се јаве у разним положајима, на примјер у иницијалном, медијалном или финалном положају у горе наведеним ријечима. Тај се фонем попут свих фонема остварује у говору као једна од изговорних варијаната које су условљене одређеним положајем у ријечи, гласовима у окружењу. Те су изговорне варијанте разни алофони одређеног фонема, нпр. у односу на фонем /*г*/ у горњим примјерима или у реченицама *Био је свима драг*. и *Био је драг свима*. Изговорне варијанте датог фонема јављају се у комплементарној дистрибуцији, што значи на примјер да се иницијални предвокалски алофон [г] у ријечи *гид* не може остварити као дјелимично безвучени финални алофон у ријечи *слог* и обрнуто.¹²

Из наведеног видимо да је фонем апстракција главних артикулацијско-акустичких особина одређеног скупа фонетски сличних гласова — алофона, представник положајно условљених изговорних варијаната које се остварују у говору. Говорници неке језичке заједнице аутоматски изговарају, према њиховом положају и гласовном окружењу, разне варијанте датог фонема.¹³ (При томе, наравно, може бити разних изговорних одступања, било, на примјер, појединачна са специфичним идиолектом, било оних којима је то други дијалект а нису га потпуно усвојили.)

Треба напоменути да се ријеч 'глас' овдје употребљавала у два разна смисла, у значењу фонема, који је апстракција, представник главних особина групе фонетски сличних гласова у датом језику, и у значењу алофона, који су као изговорне варијанте физички ентитети остваривани, остварљиви у говору.

Фонем је искључиво елемент у језичкој структури датог језика. Може се рећи да су сегментни и супрасегментни фонѐми

¹² Овај се изговор финалног /г/ односи у првом реду на мој лични идиолект. Осим дјелимичног безвучења (овдје би требало успоставити нотацију којом би се та појава означила, али то је ван домашаја овог рада), постоји и 'аспирација', попутни дашак одсутан у иницијалном или медијалном и др. положају.

¹³ Искрпније излагање нашег фонемског система ствар је будућности. Иво Шкарић замјерује: „Књиге... кажу у којој ријечи мора бити *а*, *и*, краткосилазни нагласак или дуги ненаглашени слог, али нигдје није довољно описано какав је наш стандардни *а*, *и*, краткосилазни нагласак, ненаглашени дуги слог итд.“ (стр. 131, в. напомену 3).

елементи са дистинктивном, разликовном функцијом: *гдс* према *ндс*, *ндс* према *ндс*, *влада* према *владд̄*; да (ни сегментни) фонем типично није ријеч, једнофонемске су ријечи изнимка (везници *и*, *а*, приједлози *у*, *о*, *с*), што може ићи у опис, радну дефиницију овог појма.

Фонем се посматрају као најмањи, минимални језички сегменти, елементи са разликовном, дистинктивном функцијом. Такву функцију, међутим, имају и *дистинктивна обиљежја*, особине — фонем је и скуп дистинктивних обиљежја која се, може се рећи, симултано остварују, за разлику од самих фонема који се у виду контекстом одребених алофона у говорном ланцу линеарно остварују. Тако је наш фонем /г/ скуп слиједећих особина: *консонантности*, *звучности*, *оралности*, *веларности* и *експлозивности* (списак није нужно исцрпан).

Као сваки фонем у датом језичком систему и наш се /г/ дефинира у погледу сличности и разлика према осталим фонемима у нашем фонолошком систему. У том смислу ако у горњем случају умјесто звучности узмемо опречну особину, *беззвучност* — добијамо фонем /к/, ако задржимо беззвучност али умјесто експлозивности узмемо *фрикативност*, добијемо фонем /х/ — и тако бисмо могли окарактеризирати разне наше фонеме (уз нека додатна објашњења, успостављање одговарајућих матрица и сл.). Запажамо да дистинктивне особине овдје значе артикулацијско-акустичке особине алофона одговарајућих фонема.

Раније је наведено (стр. 97, 99) да се вербална језичка компонента у говору симултано остварује са невербалном, која јој је инхерентна, с тим да се невербална компонента дијели у двије супкомпоненте — прозодијску и металингвистичку. Споменуто је разликовна, дистинктивна улога интонацијске контуре као и акцента у појединим ријечима. Интонацијске или прозодијске контуре састоје се од релативно различите висине тона гласа у реченицама, дијеловима реченица, а на крају се завршавају на један од три начина — спуштањем, подизањем или задржавањем гласа на висини коју је имао при крају.

Задржимо се укратко на три могућа завршетка интонацијске контуре, напомињући да ће се само додирнути једно подручје чијој анализи у правом смислу треба приступити и са акустичке стране, кориштењем одговарајућих инструмената.

Спуштање гласа уобичајено је на крају изјавних и оних упитних реченица које не траже одговор *да* или *не*, нпр.: *То је урадио кад је дошао* и *Кад је дошао?*; подизање гласа карактеристично се јавља на крају упитних које нису формиране морфолошко-синтаксичким средствима, као и оних које то јесу, али које као и претходне траже одговор *да* или *не*, нпр.: *Дошао је?* и *Је ли дошао?*

Задржавање тона гласа на висини коју је имао при крају — прије прекида који и значи ово задржавање, карактеристично је с једне стране за недовршене реченице (што се у тексту често обиљежава са три тачке), нпр.: *А гледај овај случај. Истински, није педагогија, премда у животу све је ... а што да ти говорим* (Р. Маринковић, *Заједничка купка*, Знање 1980, стр. 27). С друге стране тон суздржан на истој висини може се евоцирати ако на примјер изговарамо: *Један, два, три, четири*. бројећи као да набрајамо. Запазит ћемо да се глас не спушта иза прва три броја већ тек иза *четири*, а подсјетимо се да смо сигурно имали прилике чути како је неки читач, обично дијете, при гласном читању превидио у први мах крај реченице и није спустио глас, задржао га је на истој висини, да би кад опази грешку поновио посљедњу ријеч-двије и овог пута на концу спустио глас.

Интонација се некад у анализи, описима језика, може се рећи и није разматрала. Неки аутори наводе да је томе узрок што се претпостављало да међу разним језицима у том погледу нема значајних разлика (Хокит 1958 : 34). Сада се, међутим, већ неко вријеме зна да сваки језик има свој интонацијски систем, јединствен за тај језик као и његов скуп сегментних фонема. И док анализа посљедњих за поједине језике постоји хиљадама година, интонацији се већа пажња посвећује тек средином овог вијека. Због тога вјероватно и постоји мишљење да анализа нпр. енглеске интонације у том периоду представља једну од значајних прекретница у лингвистици (Глисон 1955 : 237).

Враћајући се на завршетак наших интонацијских контура, назовимо их сад условно *завршницама*, можемо их довести у везу са интерпункцијским знаковима. По примјерима смо могли видјети да тачка обично значи спуштање тона, док за знак питања тон одређује врста питања — упитне реченице које траже одговор *да* или *не* имају на крају подизање гласа, оне са *непознаницом*, (нпр. *кад ... , ко ... , што ...*) обично завршавају спуштањем тона гласа. Суздржани тон у наведеној реченици из белетристике био је обиљежен са три тачке, које су означавале и синтаксичко-семантичку недовршеност, недореченост; у бројењу је суздржани тон био обиљежен зарезима. (Ова је паралела очито сумарна и илустрира само дио могућности.)

Завршнице се у анализи успостављају као супрасегментни фонеме и овдје их можемо условно обиљежити одређеним знаковима (које користе неки амерички аутори, нпр. Смит и Трегер 1952, Хил 1958, в. библиографију), спуштање тона гласа знаком /#/ , подизање // , а суздржан тон знаком /|/. Налазе се на крају реченица:

Иван је дошао /#/

Мара је прочитала цијелу књигу //|/

или на крају клаузула у сложеним реченицама и на крају реченичких фрагмената:

Није дошао /1/ а неће ни доћи /#/
 Јесам /#/ Никад /#/ и др.

И релативно различите висине тона гласа у интонацијским контурама, пошто имају дистинктивну функцију, успостављају се у анализи као тонски фонеме. Свака интонацијска контура састоји се од најмање једног тонског фонема до неколико њих, и од једне завршнице. Тонски фонеме могу се обиљежити бројевима, најнижи као /1/, и даље /2/, /3/ и /4/ уколико их толико има са разликовном функцијом. Знамо да интонацијске контуре могу бити врло разнолике и придавати вербалном саставу исказа разна значења (нпр.: ²Дошао је¹ #, ²Дошао је³ ||, ²Дошао је | и зановета¹ #), а при томе треба нагласити да је за сваки тип реченице потребно најприје успоставити неутралну, немаркирану интонацијску контуру. На примјер за реченицу *Иван је рекао да долази*, треба најприје изнаћи како да се обиљежи њена карактеристична интонацијска контура у неутралном, немаркираном изговору, тј. када има неутрално, немаркирано значење за које се може претпоставити и да је најобичније. Затим треба изнаћи да ли постоји корелација у јављању вишег тонског фонема и јачег нагласка и др. Реченички нагласак у нас се обично напомиње у односу на могућност контрастног наглашавања појединих ријечи у реченици, тзв. логичког нагласка. Тако су за реченицу *Иван је рекао да долази* могућности: *И в а н је рекао . . .* (а не Марко), *Иван је р е к а о . . .* (није да није рекао) и *Иван је рекао да д о л а з и* (а не да не долази) (Приручна граматика: 42).

Одређивање наших тонских фонема, интонацијских контура уопће, захтијевало би пажљиво разматрање обимнијег материјала од стране више од једног испитивача. Овдје се још може на једном примјеру приказати њихова разликовна, дистинктивна функција. Узмимо у ту сврху реченицу која већ генерацијама забавља студенте англофоне (а иначе представља игру ријечима): *Што имамо за вечеру, мама?* Та се реченица може изговорити са неколико различитих интонација, које се разликују у степену пристojности, у ствари овдје је битно што у енглеском нема разлике између вокатива и акузатива, пошто се тој реченици супротставља друга: *Што имамо за вечеру, говедину?*, која има друкчију интонацијску контуру, а наравно у томе и јест ствар. Обиљежимо те реченице знаковима за тонске фонеме и завршнице које су се горе навеле, на начин који, претпоставимо, представља један од могућих изговора:

²Што имамо за вечеру¹ | ¹мама¹ #
²Што имамо за вечеру¹ # ²говедину² ||

Игра је у томе што се у другом примјеру умјесто *говедину* стави ријеч *мајка* и тако добије канибалско значење. То јест, интонацијски се умјесто вокатива постиже значење објекта у акузативу.

У нас се то може постићи уметањем именице *дијете* у оба примјера, једино што је у овом случају друкчији и интерни акценат саме ријечи: *дијѐте* (ном. и ак.), *д̄ијете* (вок.); тако добијамо:

¹Што имамо за вечеру¹ | ¹д̄ијете¹ #
²Што имамо за вечеру¹ # ²дијѐте² ||

Тонски фонем може бити исти, не мијењати се за низ реченица као у горњим реченицама, иако може бити фонетских, тј. супфонемских варијација које немају разликовну улогу.

За интонацијску контуру каже се да се састоји од фонема — тонских фонема и фонема завршница, који функционирају у систему са другима — нагласком на ријечима и још једним фонемом који грубо узевши најчешће обиљежава границу ријечи (в. даље).

Треба напоменути да обиљежавање на начин који је овдје преузет од одређених аутора показује у први мах да се један једини тонски фонем протеже на цио низ сегментних фонема, тј. на комбинације морфема, ријечи. У ствари, то је само нотацијска конвенција по којој се обиљежава једино промјена, а подразумејева се да се исти тонски фонем док траје понавља у низу слогова које обухвата.

На концу треба споменути још једну јединицу анализе чије би кориштење помогло прецизнијем опису језичких појава; то је горе споменути фонем за који је речено да грубо узевши најчешће представља *границу ријечи*.

Док су познате знатне тешкоће када је у питању дефинирање значења ријечи 'ријеч', осјећај што је ријеч постоји у говорника датог језика, помаже им да без веће писмености, или уопће без писмености буду свјесни о томе што је ријеч.

За неке језике испитана је фонолошка природа границе ријечи, како се та граница манифестира, да ли се прекид — јер бар у неким случајевима у питању је нужно извјестан прекид — не појављује и у самим ријечима, унутар њих, на примјер у сложеницама. Што чини разлику између *до ндишѐња оружја* и *дондишѐња оружја* и сличних израза? Р. Јакобсон приписује такве разлике 'граничним сигналимa', тј. изговорним карактеристикама које обиљежавају границу ријечи. У руским паровима примјера типа:

<i>донос</i> 'денунцијација'	— према: <i>да нос</i> 'а и нос'
[danós], изговор [danós]	da nós , изг. [dánós]
<i>погорели</i> 'изгорјели су'	— према: <i>по горе ли</i> 'по гори ли'
[paɣar'él'i], изг. [pəɣar'él'i]	pa ɣar' é l'i , изг. [pəɣar'él'i]

разлике „између [a] и нејасног [ə], затвореног [e] и отвореног [ɛ] нису разлике у фонемима, већ само сигнали границе ријечи“ (Јакобсон 1956 : 18—19). Другим ријечима не ради се о различитим фонемима већ о позицијским варијантама, алофонима одређених фонема.

Што се тиче физичке природе тог прекида, он је врло кратак, сматра се да износи око пет центисекунда, што је испод границе коју може замијетити људско ухо, тј. обично упола краћи од једног гласа. Као што се може закључити по Јакобсоновим примјерима и излагању у фонолошкој анализи, важна је свјесност о присуству овог фонема, јер он утиче на исправно карактеризирање особина околних гласова.

У анализи нашег језика требало би придати одговарајући значај успостављању тог фонема, пошто би се тако на прикладан начин могле проматрати на примјер појаве у вези са нашим проклитикама. У изразу *пред кућом* предлог *пред* не мора имати, иако наравно може и вјероватно често и има изговор *прет*, ни онда када дође до прелажења акцента на проклитику, тј. *пред кућом*, пошто прелажење акцента не мора нужно значити и укидање границе ријечи које овиси и од других фактора, па тако и од брзине говора. У пажљивијој, споријој артикулацији може се јавити незнатно безвучена контекстна варијанта фонема /д/ особито ако говорник у свом идиолекту и нема (редовно) прелажење акцента на проклитику. Уколико има то прелажење уз „стопљени“ изговор бит ће изговорен безвучни пар фонема /д/ тј. /т/. Фонем у питању, за који условно рецимо да се најчешће јавља на граници ријечи, обиљежава се знаком /+/. Реченица *Дошао је Иван* вјероватно се може обиљежити *Дошао_је+Иван.*, што овиси од прихваћене нотацијске конвенције. Јакобсон, видјели смо у фонетској транскрипцији означава само фонетске промјене у изговору оближњих гласова које фонемски обиљежава бјелином међу ријечима.

Ријеч

Критички приступ дефиницијама традиционалне граматике као и самим поступцима у анализи довео је до оспоравања тачности карактеризација неких основних граматичких појмова. Посљедица тога била је и опрезност у односу на успостављање дефиниција, тражење друкчијих прилаза средишњим јединицама граматичке анализе, између њих ријечи и реченици.

Промјена се може илустрирати поређењем става у граматици Т. Маретића и у двије граматике два свјетска језика са развијеном граматичком традицијом, француског и енглеског. У сва три случаја ради се о солидним, опсежним дјелима.

Т. Маретић у својој Граматици прву од те двије лингвистичке јединице спомиње у наслову: *Творба ријечи* и даље каже: „Свака ријеч нешто значи. Онај дио ријечи у којему је њезино темељно значење, зове се коријен“ (стр. 299).

У малом уводу на почетку синтаксе (стр. 421) налази се: „Анализи реченица (управо залишноме мудровању о њима), која је и у школској граматици (по мојем увјерењу) сасма непотребна, не може у овој књизи бити мјеста.“ Говори затим о *недостатности* наше дефиниције реченице, немогућности да се проширењем побољша („... ријечима изречена мисао, чувство, знање, жеља, заповијед, питање, чудо“). Не нуди никакву уопћену дефиницију и прелази на ствар: „Реченице понајвише имају субјекат и предикат.“

Француска граматика М. Гревиса (в. библиографију), која у петом проширеном издању излази почетком педесетих година, по основним концепцијама одговара доратном периоду. На самом почетку увода аутор, говорећи о прелиминарним појмовима, спомиње реченицу и ријеч. „Реченицама мислимо и говоримо; реченица је логички и граматички организирана цјелина за изражавање потпуног смисла... Састоји се од ријечи, тј. од гласова или скупова гласова који имају неки смисао и изражавају акције, осјећаје, осјећања, идеје или означују њихове везе.“ Даље у тексту у дефиницији реченице каже да је то „свака ријеч или сваки систем ријечи помоћу којих манифестирамо неки чин нашег психичког живота, неки утисак, осјећај, суд, вољу.“ Аутор инсистира на 'потпуном смислу', а у напомени на истој страници напада дефиниције које се заснивају на форми (стр. 118).

Четири аутора *Граматики савременог енглеског језика* (в. библиографију) почетком седамдесетих година у уводном излагању, осврћући се на „везе између лексикологије, семантике и граматике“, говоре о ријечи: „... тако се мали број гласова или слова може комбинирати да би се у говору или писму изразио неодређено велик број ријечи. Те лингвистичке јединице омогућавају људима да указују на сваки објект, акцију, квалитет које као чланови заједнице желе да разликују (врата, сапун, негодовање...).. Те језичке јединице имају значење и структуру по којима се повезују не само са ванјезичким свијетом већ и са другим ријечима унутар језика (добар, лош, љубезан итд.). Прочување ријечи посао је лексикологије, док су правилности у њиховом формирању сличне граматичким правилностима са којима су уско повезане“ (стр. 7—8).

Анализи реченице приступају анализом њених саставних дјелова: „Да би се навела опћа правила о конструкцији реченица непрестано је потребно говорити о јединицама мањим од саме реченице“ (стр. 34). У вези са структуром просте реченице каже се: „Реченице су просте (кад садрже само једну клаузулу) или

сложене (кад садрже више од једне клаузуле), клаузула је јединица у којој се могу анализирати као елементи субјект, глагол, објект и адвербијал“ (стр. 342).

У свом ставу према два средишња лингвистичка појма видимо да је Маретић врло савремено поступио. Он се и не осврће на ријеч као појам који би се могао граматички уопћено дефинирати; његов приступ реченици логичан је и савремен. Гревис у француској граматички има типичан став одређених традиционалних граматичара, који је и изазвао познате критике и реакције. У енглеској граматички ријеч се узгред описује (опис се додуше може односити и на друге језичке јединице), реченица се анализира само конкретно, по свом саставу. Аутори у анализи користе само оне појмове који се у таквом дијелу могу употребљавати, тј. оне који су методолошки углавном пречишћени и тако не захтијевају сувишних дефиниција, пошто граматика није увод у теоретску лингвистику у којој се тек расправља о дефиницијама или инсистира на онима за које се аутори одређују.

Када се износе и разматрају дефиниције за главне јединице лингвистичке анализе, уочава се њихова неодређеност — оне не обухватају само појам који дефинирају већ и понеки други. Тако на примјер међу разним дефиницијама за ријеч постоји и тзв. семантичка, у којој се каже да је „ријеч јединство одређеног значења са одређеним комплексом гласова који може имати одређену граматичку употребу“. Њом се видимо обухватају јединице које представљају поједине ријечи, али се исто тако односи и на групе ријечи, нпр. на *град* као и на *наш главни град*. Дефиницију су покушавали поправити додајући да су ријечи *најмањи* језички сегменти који задовољавају три наведена услова, које, међутим, могу задовољавати и неке мање јединице. Тако и *без* и *ост* у ријечи *безгласност* поред форме имају и своје значење и граматичку употребу, иако се не би могло рећи да су ријечи, да су употребљене као ријечи (тј. *без* у оваквој употреби није ријеч) (Лајонс 1968 : 200).

Од дефиниција се тражи и да буду универзалне, примјенљиве на разне типове језика. Такав покушај представља Блумфилдова дефиниција по којој је ријеч „најмањи слободни облик“. То би значило да је ријеч таква јединица која се и сама може јавити као исказ (за опис исказа в. даље). И тиме су обухваћене многе ријечи, тј. јединице које се интуитивно смаatraју ријечима, што се огледа у правописним конвенцијама разних језика. За илустрацију тешкоћа које се сада јављају сјетимо се поново стиха

У град су долетјеле из природе многобројне птице.

и проблема када је на примјер требало да енклитика *су* дође на прво мјесто у реченици. Енклитике сматрамо ријечима, а

оне се могу само релативно слободно јављати, док се самостално не употребљавају.

Други је случај био са предлозима *у* и *из* за које знамо да морају претходити својој именици и који су се при промјени реда ријечи такођер морали узимати као да са својим именицама чине нераздвојиве цјелине, тако да и њихова слобода јављања има разна ограничења. Упркос тим ограничењима премјестљивост која је карактеристика ријечи *уопће* важи у одређеној мјери и за наше енклитике и проклитике. Даље су особине ријечи по којима се оне у разним језицима осјећају и успостављају као посебне структурне јединице кохезивност и непрекидљивост, али овдје се у приказивању има други циљ — треба показати у којим се смисловима ријеч као таква употребљава у граматичкој анализи.

Осам ријечи у нашем стиху налазе се између бјелина, имају свака одређени број гласова или слова; четири су једносложне, једна двосложна, једна тросложна, двије четверосложне. Овакве карактеристике ријечи уочавају размјерно лако и дјеца већ у раним фазама свладавања писмености. Када се на овај начин говори о ријечима у виду се имају њихове фонолошке особине, слогови и гласови, односно слова од којих се састоје, тј. ријеч је овдје јединица фонолошке разине језичке структуре. У овом смислу ријечи се узимљу првенствено као фонолошки или ортографски облици.

О овим истим ријечима можемо говорити и ако усредсредимо пажњу на један други њихов аспект, то јест на оно што оне представљају у граматичком или морфолошко-синтаксичком смислу. За ријеч *град* у граматичкој анализи поред осталог каже се да има облик акузатива једнине или просто да је то акузатив једнине именице м. р. 'град' (који се поклапа са номинативом једнине). Ријеч *птице* је у облику номинатива множине именице ж. р. 'птица' (исти облик има и а. и в. мн., односно уз дуљење наставка *-ē* и г. јд.), облик *долетјеле су* представља 3. л. ж. р. мн. перфекта глагола 'долетјети' итд. У овом другом приступу ријечима очевидно је да их првенствено проматрамо у односу на функцију коју по синтаксичким правилима врше у реченици, да се овдје ради о граматичкој разини језичке структуре, о ријечима као морфолошко-синтаксичким облицима.

Два смисла у којима се о ријечи говорило у претходним одјелцима односе се на ријеч као конкретан облик, у једном случају првенствено фонолошки или графички облик, у другом морфолошко-синтаксички, у оба случаја остварен, остварљив у неком тексту.

Један трећи смисао имају ријечи, нпр. 'птица' или 'долетјети' кад кажемо да је облик *птице* генитив једнине или номинатив итд. множине именице 'птица', да су *долетјеле су*, *доле-*

тимо, *долети* разни облици једне исте ријечи глагола 'долетјети'. 'Птица' и 'долетјети' схватају се сада апстрактно, као представници свих облика и значења одговарајућих ријечи. Тако схваћене ријечи представљају апстракције за које је усвојен термин *лексем*. Лексеми се у случају ријечи са деklinацијом представљају обликом номинатива, ријечи са конјугацијом у виду инфинитива.

О лексемима се говори када је у питању синтаксичка класификација или значење, они се као одреднице уврштавају у рјечнике; неутрални су у односу на писане или говорне облике ('птица' представља облике те ријечи било у говору било у писању).

У посматрању ријечи као морфолошко-синтаксичких облика видјели смо да нпр. 'птица' има исти ортографски облик за четири разна падежа: *птице*. У једном случају ту се ради поред исте граfiје и о истом изговору: *птице* је синкретизирани или неутрализирани облик ове именице за номинатив, акузатив и вокатив множине (за разлику нпр. од именице 'жена', гдје је вокатив множине *жѐне*, према друга два падежа *жѐне*), три су облика значи и хомофони и хомографи. Генитив једнине у изговору се разликује по заногласној дуљини: *птѝцѐ*, што се по нашој конвенционалној граfiји не означава, и тако је хомограф са наведеним множинским облицима. Неутрализација или синкретизам обична је појава у нашим именичким парадигмама. Може се споменути да је номинатив једнине *птица* хомограф са генитивом множине *птѝцѐ*, а датив, локатив и инструментал изједначени су у свим нашим именичким деklinацијама (*птѝцама*). Прозодијске разлике условљавају разно значење облика истог вербалног састава, или, с друге стране гледано, обиљежавају разне морфолошко-синтаксичке облике. Тако имамо случајеве двозначности и у глаголским парадигмама: *Ако нас позову долетимо*, нпр. у значењу *Сваки пут кад нас позову долетѝмо*, односно *Ако се деси да нас позову, долетѝмо (треба да долетѝмо)*.

Досад смо видјели да иста фонолошка ријеч може представљати неколико морфоло-синтаксичких, при чему се издвајала потпуна изједначеност, тј. истост и вербалне и прозодијске структуре (нпр. множински облици *птице* и *птицама* представљају сваки три разна падежа), од дјелимичне, када се облици у вербалном саставу поклапају а прозодијски разликују, нпр.: *Долѝти (кад те зовем)*. и *Долѝтѝ (кад га зовем)*. Обрнута је појава када два разна фонолошка облика представљају један морфолошко-синтаксички облик ријечи, нпр. *знаци* и *знакови* н. мн. именице *знак*. (Може се примјетити да та два облика не морају бити међузамјенљива у употреби разних говорника, или за разна значења те ријечи; односно неко може говорити *знаци*, али *знакова*, а не *знака*, итд.)

Тип и
токен

При задржавању на неким аспектима 'ријечи' имало се у виду да ће се питање облика додирнути и при осврту на могућности које у неким анализама пружа кориштење односа типа и токена.

Најкраћи пут да се илустрира у чему се састоји однос између типа и токена изгледа путем слова у некој прикладној ријечи, тј. ријеч треба да садржи неколико истих слова. Таква је ријеч *С и м и ћ и*. Она укупно има шест слова, али се слово *и* понавља три пута, тако да ријеч има четири разна слова; сваки пут када се у тексту јави тако написана та ријеч слова *с*, *м* и *ћ* јаве се по једанпут, слово *и* три пута. За та четири разна слова овдје се каже да представљају четири разна типа. Однос је између типа и токена у остваривању, појављивању — токени у тексту остварују свој тип.

Сада се поставља питање: да ли је *и* на другом мјесту у ријечи исто слово као и на четвртном или *и* на шестом мјесту. Одговор је позитиван ако се слово *и* узме као тип, негативан ако мислимо на та слова као токене, јер поједини токен неког типа остварује се само једном, свако појављивање, остваривање у тексту је нови токен.

Токени су конкретна остварења, јединствени физички ентитети лоцирани у простору и времену. Сваки пут кад се у писаном тексту јави ријеч *Симићи* оствари се по један токен типа *с*, *м* и *ћ* и три токена типа слова *и*.

Односи између типа и токена нису једноставни као што изгледа на први поглед. Чим са писаног пређемо на говорни текст ствари су понешто сложеније. Сада су у питању гласови, и знамо да у нашој ријечи само прво *и* носи нагласак, дугоузлазни акценат, остала два су ненаглашени. Обичан говорник, неоптерећен проблемима наше прозодије, вјероватно би рекао да ту има три гласа *и*, тј. три токена истог типа гласа, што је на концу тачно, скуп инхерентних обиљежја гласа *јест* исти...

У успостављању односа типа и токена проблем је у ствари у идентифицирању језичких јединица. Кад се крене са разине графије, ствар се комплицира, иако ни тамо није баш све јасно. Тако се може јавити питање да ли велико слово једнако остварује неки тип слова као и мало и сл., о чему онда у пракси треба доносити конкретне одлуке.

Однос између датих јединица као типова и њихових остварења у тексту као токена успоставља се за одређене циљеве. Користи се у статистичким анализама када најприје треба одредити, идентифицирати јединице које су од интереса и које се броје. То може на примјер бити релативан број једносложних ријечи у неком тексту. У том случају у питању су ријечи као облици у првом, фонолошком или графичком смислу. Такав

задатак, уколико се узме да је испитивачу јасно које су ријечи једносложне а које нису, може бити реално изводљив без већих методолошких проблема.

Ствар већ није тако једноставна у случају кад на примјер желимо дознати омјер броја глагола према броју именица у неком тексту. Сада се морамо опредјелити у погледу тога какав нас омјер занима. У једном случају то може бити само омјер јављања свих глаголских облика без обзира на то колико се разних глаголских лексема јавља, према исто тако свим именичким облицима без обзира на број различитих именичких лексема.

Други методолошки поступак заснива се на (у одређеном смислу схваћеном) омјеру типа и токена. Сада се тај однос поставља на начин друкчији од оног који је изложен у вези са словима, сада се ако су у питању промјенљиве ријечи не тражи идентичност у физичком смислу. По оваквом опредјељењу кад је лексем промјенљива ријеч, он представља један тип, а сваки његов различити облик који се оствари у тексту представља један токен. На примјер, ако се облик *птице* јави два пута, а облици *птица*, *птици*, *птицама* по једанпут, значи да се јавило пет токена једног типа, тј. типа 'птица'. Број свих токена у неком тексту је број ријечи који се ту јавио, остварио, док је број типова број различитих ријечи.

На овој основи вршене су и разне језичке анализе чије резултате наводи Ц. Милер (Језик и комуникација, 1951). У статистичким проучавањима разних текстова израчунавала се честоћа јављања појединих врста ријечи и за сваку врсту омјер типова према токенима. Тако су се на примјер добили подаци о вербалном саставу телефонских разговора, гдје се релативно мали број типова остварује као велик број токена. У спонтаном, невезаном говору не бирамо ријечи, понављамо се.¹⁴ На тај начин проучаване су између осталог карактеристике вербалног састава разних врста текстова, нпр. научних, публистичких и др., разноликост у изражавању (како се каже богатство ријечи), тј. опсег рјечника појединаца — писаца, дјеце према узрасту, одраслих особа у односу на интелигенцију, душевних болесника.

Тешко би било порећи да кориштење овако постављеног омјера лексема као типова и у тексту остварених конкретних ријечи као токена није дало корисних резултата. С друге стране, може изгледати да је питање само у терминолошком опредје-

¹⁴ У једној анализи телефонских разговора на енглеском језику 79390 ријечи токена представљало је свега 2240 типова ријечи, тј. разних лексема. Карактеристично је да 'споредне' врсте ријечи (или *граматичке ријечи*, оvdје замјенице, помоћни глаголи, везници, предлози и чланови) чине 5% ријечи као типова, а обухватају 57% изговорених ријечи као токена тих типова (Ц. Милер, *Language and Communication*, New York 1951, стр. 94).

љењу и да се слична испитивања могу вршити и без кориштења ових појмова.¹⁵

Ствар је ипак у постављању испитивања у одређене оквири, у спровођењу одређеног поступка у анализи одговарајућих елемената на свим разинама језичке структуре, од слова или фонема, до значењских цјелина. Посљедње, значењске цјелине, у питању су на примјер при процјењивању истости у односу на директан и индиректан говор. Ако кажемо: *Иван је рекао да је бијело, а то је рекла и Мара* ствар може изгледати једноставна, али опет се морамо подсјетити да се говор састоји од вербалне и од невербалне компоненте. За два исказа који су токени истог типа нужан је али не и довољан услов да буду формално идентични у односу на вербалну компоненту, нпр. интерпункцијски обиљежене разлике: *Бијело. према Бијело!*

Да покаже како је формална истост недовољна, како не значи ни морфолошко-синтаксичко ни семантичко поклапање, П. Х. Метјуз замишља експеримент у којем ће се у одређеном енглеском тексту утврдити колико су се пута јавили поједини глаголи. Поступак треба да се припреми за израчунавање компјутером. То значи да програмер мора за текст направити потпуни списак свих различитих ријечи као типова и за сваку ријеч тип означити укупни број јављања, тј. број токена.

Енглески језик познат је по томе што многе ријечи припадају, већ према контексту, разним врстама; компјутер, програмиран да издвоји само истост у односу на ријеч као облик могао је дати само бескорисне резултате.

Ако такав поступак илустрирамо на примјерима из нашег језика, гдје иначе има сразмјерно мало поклапања ове врсте, у резултату таквог програма добили би се као токени истог типа нпр. *затвори* и *затвори* (н. мн. им. *затвор*, односно 2. л. имп. гл. *затворити*), *лети*, *лети* и *лети* (3. л. през. гл. *летјети*, 2. л. имп. истог глагола и ек. прилог), па ни овдје такав труд не би имао смисла. Метјуз је наравно само хтио показати да овако постављено испитивање не би имало никаквог смисла, јер за ову врсту анализе од интереса не може бити излучивање токена ријечи као облика, већ једино токена појединих лексема. А кад је то јасно онда је јасно и да је најједноставнији начин за овакву анализу да се облици глаголских лексема ручно обиљеже, односно да се комбинира ручно сортирање прије компјутеризације и/или разрада последице ње (Метјуз 1974 : 27—28).

¹⁵ У излагању о неким нашим фреквенцијским рјечницима налазимо: „Тај први фреквенцијски рјечник обухватио је 54937 поновљених ријечи из 14 ТВ дневника по случајном одбиру, са 6834 лексичке одреднице.“ Односно: „Овај речник је имао 6439 нових речи и 56467 поновљених.“ Смиљка Васић, *Допринос других наука лексикографији*, Лексикографија и лексикологија, 1982, стр. 27—32, на стр. 27, 28.

У погледу јединица за које се успоставља однос типа и токена неки лингвисти остају ипак при захтјеву обличког подударанја у физичком смислу. По том схватању реченица *Ко се задњи смије најслађе се смије* садржи седам ријечи токена и пет ријечи типова. С друге стране у реченици *Ако је он у праву а ја у криву обојица смо у невољи* има тринаест ријечи токена и једанаест ријечи као типова, предлог у остварује се у три токена, али се не признаје да се лексем 'бити' остварује у токенима *је* и *смо*, за њих се само каже да су разни облици исте ријечи (Лајонс 1981 : 40—41).

Хомоними

У излагању су се досад спомињали хомофони и хомографи, тј. парцијални хомоними. Прави хомоними биле би ријечи истог гласовног састава, исте морфолошко-синтаксичке категорије, са истом синтаксичком дистрибуцијом а разнородним значењем. Прави хомоними попут познатог пара *суд*¹ 'посуда' и *суд*² 'правна установа', 'мишљење' нису чести у нашем језику.

Парцијална хомонимија

У случају парцијалне хомонимије обично се ради о хомографији, тј. у односу на дате ријечи постоји истост у сегментном саставу, док је нагласак, супрасегментни састав различит. По нашем конвенционалном начину писања прозодијска се обиљежја не означавају и тако у графијском медијуму имамо хомографе. У говору нема те изједначености, парцијална хомонимија овиси од медијума у којем се језик остварује. Изговори, остварени у фонијском медијуму хомографи се прозодијски разликују. Тако се на примјер поклапају у вербалном саставу поједини падежни облици ж. р. придјева 'дуг', тј. *дѹга*, *дѹга* и *дѹгā*, *дѹгā*, *дѹгѣ*, *дѹгѣ*, *дѹгу* и *дѹгѹ* итд. и именице 'дуга' (на бачви), нпр. *дѹгѣ*, *дѹге* (мн.), *дѹгу* итд. (видимо има и хомофона са придјевским обликом), односно 'дуга' (на небу), *дѹгѣ*, *дѹгу*, *дѹгом* итд. Наш прозодијски систем видимо, помаже у издвајању токена који представљају фонијски различите облике различитих лексема. (Рјешење би наравно било уклонити хомографију обиљежавањем акцената и дуљина, што би усложнило поступак.)

Хомофони су рјеђа појава. Мушко име 'Влада' (*влáда*) и им. ж. р. 'влада' (*влáда*) имају исту парадигму (с тим да је за властито име необичнија множина), али због разлике у роду као и у писању почетног слова нису ни хомоними ни хомографи.

У оваквим случајевима парцијалне хомонимије није вјероватно јављање двосмислености јер се она обично разрјешава

контекстом. У писаном тексту постоје неки случајеви када се осјећа да би могло доћи до забуне. Тако у вези са неким именичким парадигмама гдје постоји обличко подударане у сегментном саставу између генитива јединине и генитива множине, да читалац не би помислио да је у питању једнина, множина се некад дјелимично прозодијски обиљежава: слова, ријечи, питања.

**Један
хомонимски пар**

У великом Речнику САНУ налазимо као хомонимски пар одреднице *клобук*¹ и *клобук*². У разматрању ових лексема, као и у сваком сличном случају, поставља се питање који су критеријуми који наводе на одлуку у корист хомонимије умјесто полисемије.

Најприје можемо погледати на етимологију. У Рјечнику ЈАЗУ Т. Маретић *клобук*² (*шешир*), ријеч која је постојала у праславенском, доводи у везу са турским *калпак*, а за *клобук*¹ (*мјехур*) каже да не зна поријекло ријечи. Опћенито узето, међутим, етимолошки разлози не могу бити битни када се нека ријеч у значењском смислу одређује синхронизацијски. Онда је ипак битно да ли говорници виде неку значењску повезаност, односно осјећају етимолошку везу у случају кад она постоји. Битно је значи да ли облици једне исте парадигме (када је у питању промјенљива ријеч) у тексту показују значења међу којима се могу успоставити односи вишезначности, полисемије, то јест утврдити одређена значењска сродност, или се мора закључити да се ради о различитом значењу и успоставити два обличка подударна лексема хомонима (или више њих).

Први случај показује се у значењском саставу ријечи 'глава'. Двије главне значењске карактеристике — округласти, лоптасти облик (особито у човјека) највишег (код човјека) односно предњег (код других животиња) дијела тијела с једне стране, и тај дио као сједиште памети, интелигенције, мисли, свијести с друге стране — наводе на утврђивање неке сродности у свим случајевима када се у тексту ради о облицима овог лексема, намећу рјешење у смислу полисемије (иако је у питању једанаест различитих значењских скупова и осам различитих појединачних значења).

Друкчији случај имамо у горе наведеном пару лексема. За разлику од именице 'глава', која спада у наш основни рјечнички фонд, ове двије ријечи немају тог значаја. По грађи великог Речника САНУ, што не мора бити пресудно али је ипак индикативно, употреба 'клобука' у значењу шешира има претежно покрајинско обиљежје, а рекло би се и да застаријева.

Што се тиче самих облика ових ријечи, без обзира на то што постоји неколико акценатских могућности (*клдбук* и *кдлбук*, па и *кдбук*) два основна значења по њима се не разлучују.

При разматрању основних значења ова два лексема већ постојеће рјешење у прилог хомонимије наводи на закључак да је у питању значењска разнородност. У ствари, овдје би требало експлицитно изложити гледиште, поступак имплицитан у традиционалној лексикографској пракси.

Такав прилаз био би омогућен и приступом у којем би се користили неки од савременијих поступака у лексичкој анализи значења. Један од њих је свакако компонентна анализа, успостављање минималних семантичких обиљежја ријечи (в. кратко о томе као и о сродним појмовима смислу и денотацији у Батистић 1980 : 196—199, 205).

Поступак у компонентној анализи био је замишљен као исцрпно, потпуно разлагање, разлучивање, декомпозиција смисла лексема у одређени број универзалних смисаоних компонента. Посљедњих година показало се да тај поступак теоретски замишљен за исцрпну анализу читаве лексике природних језика није емпиријски непобитан, не пружа могућности за представљање цјелокупног, потпуног значења лексема; исто тако, међутим, успоставило се да је прикладан за формализацију оног дијела њиховог прототипског, основног значења које дијеле са другим лексемима (Лајонс 1981 : 82). Смисаоне компоненте овдје ће се навести као неке опће карактеристике лексема у питању, а неће се ни покушати изнаћи оне специфичније по којима би се значење могло успоставити (такви су се поступци показали неоправдано сложеним).

Изложимо најприје одговарајуће дефиниције из Речника САНУ:

клобук¹

„мехур, мехурић, мехурасто испупчење лоптастог, полулоптастог облика, које се ствара, избија на води, течности, житкој маси и сл.“

клобук²

„део одеће који се носи на глави, обично са ободом око руба на доњем делу, шешир; покривало за главу без обода, капа.“

У оба случаја дефиницију чине синонимичне парафразе, које садрже и одговарајуће синониме. (За прву ријеч то је *мехур*, *мехурић*, за другу *шешир* и *капа*.) Неке заједничке смисаоне компоненте у дефиницијама се не запажају, треба да видимо да ли се имплицитно у њима садрже.

Обје ријечи у првом реду обиљежавају појмове који спадају у конкретне објекте. 'Клобук¹', *мјехур* при том иде у природну врсту објеката који спонтано настају, 'шешир' је производ људске дјелатности, његов је хипероним, надређени појам као за све дијелове одјеће рецимо 'одјећа'.

Успоставимо тентативни списак значењских особина ових ријечи:

<i>клобук</i> ¹ природан објект —	заједничка особина: округласти, полулопта- сти облик	<i>клобук</i> ² производ људске делат- ности —
лоптасти облик —		предвиђен да лежи на врху округластог пред- мета —
избија пут горе, нала- зи се на површини не- чег —		чврстог састава (у сми- слу садржаном у пој- му 'одјећа') —
течног, житког, гасови- тог састава —		дуготрајан —
кратког трајања —		

Једино заједничко обиљежје налази се у рјечничкој дефиницији 'клобука' — али и *шешир* и *капа* ипак су округластог, полулоптастог, макар на врху некад спљоштеног облика, па и сам појам шешира евоцира такав облик.

Последње је било разлог двоумљењу да ли прихватити у ранијим рјеченицама успостављену хомонимију. Кад год за то постоји могућност, рјешење у корист полисемије сматра се повољнијим. За разлику од хомонимије у њој се манифестира битна особина и језика као система и језичке употребе, то јест метафоричка креативност, полисемија је производ метафоричке креативности.

Заједничко обиљежје „округластост“ за које се сматра да се садржи у значењу оба 'клобука', као и нека значењска паралелност у погледу „смјештености на горњем дијелу, врху нечег“, односно „у избијању на горњи дио, на површину нечег“ — нису изгледа довољни за успостављање једне полисемичне лексеме.

Може се још споменути да се карактеристика „промјенљивости, краткотрајности форме и кретања нагоре“ за клобук — мјехур, и „релативна чврстоћа, прекривање нечег, смјештеност на врху нечег“ за клобук — шешир огледају и у метафоричким примјенама („оно што обликом подсећа на...“): *клобук облака*, *дима*, према *сламни клобук дрвењаре*, *клобуци кишобрана*. (Паралелна значења даље се виде у изведеницама. За клобук мјехур почетни слог *кло-* може се довести у везу са *клокотом*.)

За потпуне хомониме тражи се и синтаксичка еквивалентност, иако је разумљиво да ће разлика у значењу вјероватно повлачити и разлику у синтаксичкој дистрибуцији; такав случај постоји у односу на наш хомонимски пар, што говори у прилог мишљењу да не постоје потпуни хомоними. Захтјев у погледу синтаксичке еквивалентности није задовољен ни када су у питању синоними, а можда је и у начелу илузоран, пошто подробнија анализа обично покаже да у датом језику нема ни двије

лексеме које би се синтаксички до краја једнако понашале (Грос 1975).

Горњи списак значењских обиљежја само је овлашан. Он се могао успоставити и само за једну полисемичну лексему — што се евентуално могло показати да и *клобук* као такав представља. Кад наведена значењска обиљежја упоредимо са рјечничким дефиницијама видимо на основу чега је услиједило одустајање од анализе у којој би се цјелокупно значење лексема разлучивало на минималне компоненте, којима би по првобитној замисли требало без остатка описати, сврстати лексику сваког језика. Не треба бити лексикограф да би се схватила преголемост и несврсисходност таквог посла.

Минималне компоненте и даље ће се успостављати уз разумљиво преиначавање њиховог састава, њима ће се обухватати дио главних прототипских значења и успостављати смисаоне везе међу лексемима.

Око дефиниције ријечи

Неодређеност дефиниција у лингвистичком тексту избјегава се ограничавањем на описе и на тзв. радне дефиниције. У лексикографском послу, међутим, не могу се избјећи дефиниције. Предност енциклопедија у поређењу са рјечницима у оваквим случајевима је у томе што је за прве предвиђено да дају *учена* образлагања појмова какви су и лингвистички, затим што нема ограничења на то да дефиниција треба да се заснива на „знању језика“, аутор може да се дуље задржи на сложенијим појмовима.

У вези са споменутиим захтјевом о заснивању рјечничких дефиниција на знању језика, који се раније стриктније постављао, када се ради о појму као што је *ријеч* може се поставити питање да ли је могуће дистанцирати се од граматичких, лингвистичких знања. За тим се не иде када су у питању лингвистички појмови, нпр. 'лексем'. „Ријеч“ представља друкчији проблем, пошто се она употребљава и у свакидашњем метајезику, и могло би се рећи да се може таквим обичним метајезиком и описати. Овдје и сада то не изгледа могуће, и слиједећа дефиниција обиљежава ријеч као лингвистички појам. То би била:

језичка јединица са значењем која се у фонолошком смислу типично састоји од једног слога или више њих, у морфолошком од једног морфема или више њих; врши разне синтаксичке функције према врсти којој припада, при чему у случају припадања промјенљивој врсти поприма одговарајући облик; уколико узета ван контекста има више значења, означава, денотира више појмова, значење одређује употреба у контексту, смисаоној цјелини текста у којем се остварује.

За разумијевање овакве дефиниције упадљива је оvisност од разумијевања низа лингвистичких појмова (слог, морфем, синтаксички, денотирати), чије би познавање додуше требало да обезбиди обавезно школовање. Потребне су разне допуне, на примјер о подјели на пуне и празне ријечи, као и напомена да се овом дефиницијом обухватају и разне синтагме или групе ријечи.

Реченица

Реченица као и ријеч представља термин који се користи у свакидашњем говору; о реченици се учи да је цјелина која се у писаном тексту по конвенцији обиљежава одређеним интерпункцијским знаковима и тако означава као засебна јединица.

У граматичкој анализи реченица се с једне стране може посматрати као непосредан производ језичког понашања, с друге као ентитет који се успоставља у односу на језички систем и који као такав представља теоретски конструкт у моделу тог система.

Схваћена у првом смислу, тј. као конкретни физички производ језичког понашања, лингвистичке праксе, дјелатности, реченица је дио изреченог или написаног текста, односно она и сама може да сачињава неки текст, на примјер кад неко додирујући радијатор у некој соби каже: „Хладан је, смрзнут ћемо се“, а присутни на то реагирају само карактеристичним погледом, покретом.

Најприје се задржимо на реченици узетој у другом смислу, тј. у смислу теоретских конструкта који се успостављају у анализи датог језика. Такав прилаз реченици треба довести у везу са значајном прекретницом у развоју новије лингвистичке теорије, са формулацијом начела трансформацијско-генеративне граматике (Чомски 1957, 1965). Настала дјелимично у реакцији на синтаксичку анализу у традиционалним граматикама, на начин на који се у њима описују реченице и њихови саставни дјелови, а наравно и у тражењу нових могућности, анализа реченица у трансформацијско-генеративном приступу замишља се као њихово деривирање, извођење, грађење, састављање од одређених елемената по (требало би да буду) експлицитним, свеобухватним правилима. Тај се систем анализе представља познатим стаблом чији је коријен окренут према горе, обиљежен је симболом реченице, а из њега се спуштају двије гране, два главна реченичка дијела који представљају именичку и глаголску групу и даље се рачвају да би се на концу добили сви граматичко-лексички конституенти дате реченице.

У преко четврт вијека откако је објелодањена та је теорија доживјела разне промјене и критике, али се из поступака у

анализи постављеној у тим оквирима дошло до нових прилаза реченици и постепено прешло и на њену семантичку анализу.

Из наведеног видимо да је бављење семантичком анализом реченице у лингвистици, за разлику од филозофије, прилично новог датума. И данас је још у неким лингвистичким круговима увријежено мишљење да семантика представља анализу лексичког значења, проучавање значења ријечи. Међутим, за нешто више од посљедњих петнаест година од када су и лингвисти почели разматрати значење реченице, изводити то значење из значења ријечи од којих се она у датом случају састоји и њене граматичке структуре — дошло се до извјесних резултата. Значење реченице почиње се анализирати као функција значења ријечи од којих се дата синтаксичка јединица састоји и синтаксичких правила по којима је организирана њена структура, при чему се користе и поступци који се преузимају од филозофа обичног језика и логичара. Треба нагласити да се у теоретско-методолошким оквирима у којима је постављено испитивање аспеката значења реченице о којима ће овдје укратко бити ријеч не придаје никакав логички приоритет било значењу ријечи, било значењу реченице.

Реченица се и даље посматра као највећа граматичка јединица, која се сада с једне стране у анализи конструира независно од контекста (енгл. context-free Grammar), а с друге разматра као дио текста у којем принципи синтаксичко-семантичке организације често прелазе границе једне реченице односно исказне јединице (в. даље) или више њих. За илустрацију разних типова реченица, разних морфолошко-синтаксичких процеса по којима се формирају, оне се граде одређеним врстама правила, а за просубивање правилности тим путем добивених структура узима се у обзир интуиција говорника.

Реченице система

Када се у циљевима анализе реченице успостављају као потпуне синтаксичко-семантичке структуре које су у мјери у којој је то могуће независне од неког контекста, каже се да представљају *реченице датог језичког система* (Лајонс 1977 : 629).

То су граматички и значењски потпуне и по дефиницији правилне реченице, као што је већ напоменуто минимално овисне од контекста. Грађењем таквих реченица илустрирају се разне правилности које чине организацију њихове структуре — конгруенција, рекција, категоријско подударане (уп. **Олуја траје књигу*) и др., оне служе да се са њима пореде правилности исказних јединица остварених у неком тексту.

Свакодневни говор, међутим, језичко изражавање уопће, већ према ситуацијама у којима настаје састоји се обично само

једним мањим дијелом од потпуних реченица. На примјер мали дијалог замишљен у некој свакодневној ситуацији

Јесте ли видјели Ивицу? Нисам. Није ни Раде. Никад је нема кад треба да је оvdје.

садржи четири исказне јединице које интонацијски, у фонолошком смислу представљају цјелине. Уобичајена интерпункција одразила је у овом случају њихову фонолошку потпуност. На овом малом моделу може се илустрирати редовна појава да цјеловита интонацијска контура попраћа на исти начин (релативно) потпуне реченице, а то је у овом случају само прва, реченичке фрагменте, оvdје *Нисам* и *Није ни Раде*, као и секвенције ријечи за које ће се прихватити назив *реченице текста* и које типично представља наш горњи завршетак текста *Никад је нема кад треба да је оvdје*. Треба нагласити *типично*, јер је и прва, потпуна реченица, као јединица остварена у тексту природно и реченица текста. Лако је уочити да та прва потпуна реченица није редовна, честа као тип у обичној језичкој пракси, па и оvdје долази на самом почетку једног малог текста који се (контекстуализацијом која се спровела елипсом и прономинализацијом) наставља реченичким фрагментима и посљедњом реченицом за коју је речено, пошто значењски није потпуна као прва, да типично представља реченицу текста. Није тешко закључити на основу чега је *Никад је нема кад треба да је оvdје* карактеристично реченица текста. Оvdје није битно да је то сложена синтаксичка структура која би се могла разложити на неколико минималних реченичких јединица, нпр.: *Ивице нема на овом мјесту у одређено вријеме, Ивица треба да је на овом мјесту у ово/одређено вријеме* или сл. Значајна је појава прономинализације, референт објекта глаголске радње у првој реченици сада је означен генитивним обликом личне замјенице, замјенички прилог *оvdје* деиктички обиљежава мјесто гдје се остварује тај дијалогски текст, иако у ствари не казује ништа о томе које је то мјесто — оно је суговорницима познато јер се налазе у њему. Додајмо и да би том реченицом могао започети неки писани текст (можда као одјељак неког већег текста) уколико писац ретроспективно објасни о којем се мјесту ради, гдје би требало да буде та женска особа (наравно ако се има у виду нормално, обично изражавање). У усменој комуникацији, у повољном контексту неке ситуације може се и одређеним погледом, неким покретом надопунити изравна референција, то јест када су суговорници у одговарајућем простору уз указивање на неко празно мјесто може бити довољно и *Никад је нема* (*никад сигурно представља претјеривање*). Може се напоменути и да је прва реченица: *Јесте ли видјели Ивицу?* потпуна само зато

што се подразумева да се *деиктички контекст* за суговорнике односи на *сад* и *овдје*, односно на непосредну прошлост и на мјеста у близини мјеста говора.

Исказ и исказна јединица

Раније је наведено да се овај мали текст састоји од четири исказне јединице, али најприје треба објаснити појам означен термином *исказ*.¹⁶ Овдје се има у виду значење у којем се тај израз (енгл. *utterance*) почео користити у лингвистици текста или дискурса, да би посебан значај добио у анализама значења у језику, у лингвистици као и у филозофији језика, особито у односу на проучавање говорних чинова.

Употреба термина *исказ* преузета је од З. Хариса, за којег је исказ „захватај говора који произведе једна особа, којем претходи и за којим слиједи шутња од стране те особе“ (Харис 1951 : 14).¹⁷ Дуљина је, видимо, ту неизвјесна, исказ се може односити на једну исказну јединицу или више њих, односно — ако користимо уобичајене граматичке термине — то значи да може обухватати једну ријеч или једну реченицу, потпуну или реченицу текста, низ таквих реченица, један реченички фрагмент или више њих, може садржавати прекинуте или неправилне реченице, разни број свих споменутих јединица, у разном омјеру.

У горњем малом тексту има у том смислу два исказа:

(1) *Јесте ли видјели Ивицу?*

(2) *Нисам. Није ни Раде. Никад је нема кад треба да је овдје.*

Као и текст, исказ се односи на производ језичког понашања остварен било у фонијском, било у графијском медијуму; за разлику од текста који је или монологод или се састоји од дијалога, исказ је искључиво монолошке природе.

Раније је напоменуто да ступањ подударана између говорног и писаног језика из историјских и културолошких разлога варира од језика до језика. Ипак се може рећи да у датом језику постоји подударана између изреченог и одговарајућег написаног текста у односу на вербалну структуру, док неизбјежно има

¹⁶ У граматичи проф. Стевановића ‘исказ’ има друго значење, в. поглавље *Непотпуна реченица*, стр. 95—119.

¹⁷ *Захватај* је тентативни преводни еквивалент енглеског *stretch* (*of speech*).

У горњем смислу ‘исказа’ у Приручној граматичи описује се термин *изрека*: „Језична цјелина што се оствари кад тко у каквој прилици штогод изрекне или напише зове се изрека... Свака изрека траје дотле док се у тексту остварују језичке јединице и завршава ондје гдје њихово остваривање престаје.“ И даље: „А он *већ* по шуми... потпуна је изрека јер се у тексту престаје остваривати, али је непотпуна реченица јер јој избор у језику остаје незавршен“ (стр. 306).

и разлика у односу на прозодијска и паралингвистичка обиљежја, која су саставни дио говора а само се непотпуно могу преносити у графички медијум.

Од два исказа који чине горњи текст први се састоји од једне, други од три исказне јединице.¹⁸ Не улазећи одмах у то што те јединице представљају (очито је да су у питању реченице и реченички фрагменти) можемо закључити да се термином *исказ* означавају директни производи језичког понашања, издиференцирани искључиво у односу на континуирану језичку активност датог говорног лица.

Термини исказ и исказна јединица потребни су за означавање појава које се непосредно проматрају у језичком материјалу. Када се анализира неки писани текст наилази се на реченичке границе обиљжене конвенционалном интерпункцијом по нахођењу аутора, и оне се као такве обично прихватају, а посебан је проблем колика је при том ауторова слобода. Стварни свакидашњи говор, разговорни језик представља сасвим друге проблеме. Одређивање реченичких граница више није тако једноставно и прије него се неки одсјечак или захватај говора у анализи прогласи реченицом потребно је имати термине који спадају у претеоретски, опсервацијски метајезик (Лајонс 1977 : 27).

Искази и исказне јединице као непосредни производи језичког понашања, језичке дјелатности, срањују се са потпуним синтаксичким јединицама, реченицама успостављеним према правилностима уоченим у тим непосредним производима језичког понашања. Када показује одређену правилност, каже се да исказна јединица представља реченицу текста. Посљедње, видјели смо, могу у мањој или већој мјери граматички и/или семантички бити овисне од осталог текста или пак од контекста у којем су настале. У случају кад је та зависност минимална (јер стриктно говорећи не може се рећи да је нека остварена реченица независна од контекста), реченица текста поклапа се са типом потпуне реченице, одговарајуће реченице система. Од че-

¹⁸ Лајонс за исказне јединице (енгл. *utterance unit*) прихвата од филозофа језика термин *инскрипција* (лат. *inscriptio*) који би могао да се користи и у нашем језику (Лајонс 1981 : 25). О прихватању термина које намеће развој лингвистике било би потребно посебно расправљати.

Пошто је реченица за сада још увијек основна јединица синтаксичке анализе, док исказ као производ континуираног језичког понашања једног говорног лица обично нема посебног значаја, дешава се да се употребљава мјесто израза 'исказна јединица', али то је обично у случајевима кад не може довести до забуне. У енглеском тексту ствар је сложенија — *utterance* значи „исказивање“ и „производ исказивања, изрицања“, и особито филозофи језика који говоре о језичким чиниоцима па су им то основни термини употребљавају ту ријеч у оба значења. И Лајонс то замјећује, али и у његовом тексту некад се набе... У горњем тексту исказ се мијеша са реченицом и исказном јединицом...

тири исказне јединице у горњем разговорном тексту прва: *Јесте ли видјели Ивицу?* има структуру правилне упитне реченице и тако се може рећи да представља и реченицу нашег језичког система.

По истом тексту који даље гласи: *Нисам. Није ни Раде.* — видимо да исказне јединице могу представљати и реченичке фрагменте. О завршној реченици: *Никад је нема кад треба да је овдје* било је већ ријечи. То је потпуна реченица, која је у текст уклопљена прономинализацијом: *је* мјесто *Ивице*. Исказне јединице даље могу бити прекинуте или (у белетристици на-мјерно због одређених ефеката) недовршене, непотпуне реченице: *А мислила је...*, устаљени изрази у које спадају поздраве, здравице, разни узвици, клетве и псовке од којих се састоји обични говор (*Добродошли. Пријатно. У здравље. Ватра. Упомоћ*).

Да ли нека исказна јединица представља по структури реченицу или је реченички фрагмент, посебан је проблем о којем се овдје неће говорити (в. Стевановић 1974: 95—119). Може се само напоменути да је у питању и релативна граматичка и значењска самосталност. Оне се некад поклапају; *Дошао је*, иако без контекста није јасно ко, гдје и кад, ипак је граматички потпуна реченица, док *Налазио се*, без ознаке мјеста, то није.

Пропозиција и пропозицијски садржај

У анализи значења реченица употребљавају се као и у граматици неки појмови преузети из логике. Овдје ће се укратко изложити како се у проучавању реченичког значења могу користити појмови означени изразима *пропозиција* и *пропозицијски садржај*.

Узмимо реченицу *Мој пријатељ је ћелав*, узмимо да нас занима проблем којим су се у првом реду бавили логичари и филозофи обичног језика: да ли је она у неком одређеном случају изговарања истинита. Да бисмо на то одговорили, мора нам најприје бити познато ко је у питању, коме се то приписује ћелавост. Број ћелавих људи на свијету у неком датом моменту или уопће прилично је велик, а вјероватно је још већи број њихових пријатеља, што значи да би горњу констатацију могло изрећи непрегледно мноштво људи и да би она у безброј случајева могла бити истинита. А да бисмо сазнали ко је од безброја потенцијалних референата израза *мој пријатељ* стварни референт тог израза, морамо знати која је пропозиција изражена том реченицом. Да се одреди која је пропозиција у питању, пресудан је контекст у којем је дата реченица исказана. Одговарајући контекст можемо успоставити и без околног текста. Замислимо на примјер ситуацију у којој горњу реченицу као

исказну јединицу изговори неки лексикограф у датом моменту на датом мјесту на начин да је јасно да мисли на свог присутног ћелавог пријатеља. Другим присутнима који знају за однос пријатељства између два лексикографа јасан је референт исказа, и ако се слажу са истинитошћу предикације којом му се приписује одређена особина, јасно им је која је пропозиција изречена, као и то да је она истинита.

Овдје се може напоменути да та иста пропозиција, изражена истом реченицом, не би била истинита ако би се односила на неко стање свијета у којем је сад ћелави лексикограф имао црну косу, што је на примјер овјековјечено неком фотографијом. Ако исто говорно лице гледајући на ту фотографију произведе токен типа горње исказне јединице као констатацију о особинама свог пријатеља на слици, оно је сада изрекло лажну пропозицију.

За илустрацију пресудности контекста при одређивању о којој је пропозицији ријеч када се изговори одређена исказна јединица погледајмо и слиједеће примјере. Претпоставимо да један суговорник каже: *Он је будала* гледајући у правцу својих колега Станка и Марка. Претпоставимо и да је адресату јасно да је од двојице људи само Станко будала, али му није јасно на кога је мислио говорник. Тај се случај затим пореди са ситуацијом у којој исти суговорник опет каже: *Он је будала*, али сад недвосмислено укаже на Станка, међутим, адресат овог пута није сигуран да ли је Станко стварно будала. У оба случаја постоји несигурност у погледу истинитости онога што је исказало говорно лице. У првом контекст ситуације (успостављен и паралингвистички погледом и сл. којим је попраћен горњи језички чин) оставља адресата у сумњи у односу на то која је пропозиција изречена, у другом случају јасно је о којој се пропозицији ради, али постоји несигурност у односу на чињенице, то јест на одређено стање свијета (Сталнакер 1972 : 386).

Пропозицијски садржај је дио значења реченица које се назива и дескриптивним или когнитивним значењем и треба га разликовати од пропозиције изражене изговарањем одређене реченице у одређеној прилици.

Реченица *Мој пријатељ је ћелав*, без обзира на то коју пропозицију изражава, има одређено пропозицијско значење. Уколико се не зна која је пропозиција изражена, не може се успоставити однос референције између одређене дескрипције *мој пријатељ* и неког референта у изванлингвистичком свијету којег она означава, али се зато ипак зна њен референцијски домет, то јест да се она потенцијално може односити на неко биће мушкога рода са којим говорно лице има пријатељске везе или сл., док се предикатом том бићу приписује одређена особина. За пропозицијски садржај каже се да је исти и у одговарајућој

упитној реченици, у овом случају: *Да ли је мој пријатељ ћелав?* Разлика између њих објашњава се разликом у непропозицијској компоненти коју оне садржавају у својој граматичкој структури и по којој овдје прва од њих и јест изјавна, а друга упитна реченица. Одговарајућа реченица која би изражавала *налог, захтјев (Нека мој пријатељ буде ћелав)* у овом случају није реална, ради се за сада о особини која се вољно не изазива. Међутим и није јасно да ли је реално замишљање, претпостављање да свака изјавна реченица може према себи имати одговарајућу јусивну (чија су подврста заповиједне, в. Батистић 1980 : 209), на исти начин на који има упитну и узвичну (в. даље).

Може се још напоменути да пропозицијски садржај као онај дио значења реченица који се користи при одређивању њихове истиносне вриједности не обухвата ни тематско значење. Реченице:

*Данас још нисам купио новине према
Још нисам данас купио новине,*

*Дошао је Иван према
Иван је дошао*

имају исти пропозицијски садржај иако се разликују по реду ријечи. Тај различити ред ријечи само је резултат исказивања тих реченица у различитом контексту, односно придавања посебног нагласка неком од саставних дијелова, па се једино у том смислу може анализирати. (Различито тематско значење изражава се наравно и прозодијски.)

**Исказ, исказна
јединица у тексту
и контексту**

Успостављање појмова означених терминима исказ и исказна јединица потребно је за ближе одређивање форме и значења синтаксичких јединица које иначе у обичном метајезичком изражавању и по традиционалној граматичкој терминологији називамо реченицама.

Исказна јединица је синтаксичка јединица остварена у неком контексту, за њу се према том контексту одређује коју и какву реченицу исказује. Када се ради о некој реченици текста, нпр.: *Нисам је још предао*, она се према контексту употпуњава. Овдје можемо замислити да израз *је* стоји умјесто израза *ону дугу обраду коју радим већ пола године*, и тако добити: *Нисам још предао ону дугу обраду коју радим већ пола године*. Посљедња реченица значењски је потпунија од горње, мање од ње овисна од контекста. Потпуност исказних јединица за које се

каже да представљају реченице текста релативна је ствар. Реченица *Стигли смо* релативно је независнија од контекста, има неки пропозицијски садржај за разлику од *Ми смо*, које се може довести у везу са безброј реченица. За горњу исказну јединицу битно је да се употпуњавањем добила потпуна реченица, за коју се може одредити пропозицијски садржај и референција израза са референцијом који се у њој садрже. Један од њих обиљежен је глаголским наставцима у облицима *нисам* и *предао*, првим је означено говорно лице као такво, другим исто лице обиљежено као особа мушког рода чија се професија огледа у значењском садржају предиката (зато је имплицитно јасно да се ради о одраслој особи).

Други је израз са референцијом *ону дугу обраду коју радим већ пола године*, који значењски представља одређену дескрипцију. Та одређена дескрипција за референт има извјесни лексикографски текст претходно израђен од стране одређеног коаутора, одређене дужине и садржаја. Посљедњи су у временском периоду у трајању од пола године прије тренутка говора били подложни разним промјенама, преиначењима које означава акција садржана у изразу *радити обраду* (треба напоменути да је по контексту *Нисам...* изговорио уредник једног једнојезичког рјечника).

Двије исказне јединице од којих се састоји раније наведени дијалогски текст *Нисам* и *Није ни Раде* представљају елиптичне дијелове реченица, реченичке фрагменте. Такви се фрагменти могу довести у везу са безбројем разних потпуних реченица. У једном контексту *Нисам* може да стоји умјесто *Нисам још завршио чланак*, у другом мјесто *Нисам прочитао новине*, у горњем тексту *Нисам* замјењује *Нисам видио Ивицу*. Може се рећи да би такав потпун одговор био предуг и необичан. (Он може бити природан на примјер у случају да лице које је поставило питање не разумије прво *нисам*, па то суговорника наведе да каже пуну реченицу.) Другим ријечима видимо да токени истог типа исказа (уп. *Нисам*) могу бити резултат исказивања разних реченица. И исказ *Чашу воде*, изговорен у разним приликама као токен истог типа, може се довести у везу са разним реченицама (*Једино желим чашу воде, Неће да јој дода ни чашу воде*).

С друге стране, такве исказне јединице скраћеног облика саме по себи не показују о којој се реченици ради, по њима се издвојено узетим не може знати која је реченица у питању. Такве исказне јединице тек допуњене према тексту из којег су издвојене и контексту ситуације у којој су остварене — уколико су биле дио неког везаног текста, а у случају кад чине засебан текст, без околног текста, посматране искључиво у контексту дате ситуације — можемо успоставити као одговарајуће потпуне реченице.

Свака од слиједећих исказних реченица:

Напокон сам предао. Предао сам. Јесам.

може за адресата садржавати потпуну информацију коју пружа потпуна реченица: *Напокон сам предао ону дугу обраду*, која се успоставила њиховом *деконтекстуализацијом*, тј. њиховим *оса-мостаљивањем* у односу на неки околни текст, нпр. да то више не буде одговор на питање *Да ли си предао ону дугу обраду?*, или само *Јеси ли предао?* кад се зна о чему је ријеч. Потпуне реченице адресат подсвјесно (иако врло вјероватно не потпуном вербализацијом) успоставља кад чује неку од горњих више или мање фрагментарних исказних јединица, ако је у питању успјешан чин комуникације; за сада треба занемарити околности у којима на примјер у усмено оствареном језичком чину адресату може бити потпуно или дјелимично нејасно о чему се ради.

Контекстуализацијом, уклапањем у контекст разних реченица, нпр.: *Нисам још прочитао новине* или: *Раде није видио Ивицу*, добивамо природне јединице неког текста као што су: *Нисам* и *Није ни Раде*. Такве, редовно скраћене, фрагментарне верзије изводе се из потпуних реченица њиховим уклапањем у контекст, тј. контекстуализацијом.

Док контекстуализирати неку реченицу значи елиминирати обиљежја која се подразумевају, другим ријечима која се садрже у околном тексту или знају из контекста дате ситуације, *деконтекстуализација* је опречан поступак, којим се уносе раније подразумевани елементи, оно што је било прећутано у контексту, за што је говорник знао или претпостављао да је суговорнику познато.

Ако у малом разговорном тексту:

Јесте ли добили кафу на купон бр. 3? Јесам. И Мирко је. Наишли смо кад су је добили преко пута —

у којем први исказ по саставу одговара реченици система — *деконтекстуализацијом* и друге јединице претворимо у потпуне реченице, добијамо (отприлике):

Јесте ли добили кафу на купон бр. 3?

Добила сам кафу на купон бр. 3.

Мирко је добио кафу на купон бр. 3.

Наишла сам када су кафу која треба да се дијели на купон бр. 3 добили у продавници (овдје) преко пута.

Мирко је наишао када су... (исто до краја као у претходној, а требало би објаснити и наилажење заједно...)

Тај низ реченица сада више не представља у обичном смислу ријечи повезани текст. Укидањем елипсе и прономинализације разбијена је кохезија те мале разговорне цјелине.

Кохезија се у лингвистици текста односи на обличку повезаност. У језичка средства која се користе у формирању текста спадају разне врсте елипсе, употреба замјеничких и неких везничких ријечи и др.

Сваки текст настаје у неком контексту, конституент је неког контекста и уједно утиче на њега. Послије изговарања исказа као што су: *Он је ћелав* или *Затвори врата* нешто се измијени у контексту ситуације у којој се они произведу.

Говорници датог језика обично могу закључити да ли неки одломак језичког материјала чини текст (Лајонс 1977 : 631). Поред споменутих језичких средстава која су карактеристична за повезаност у обличком смислу, тексту као таквом својствено је и извјесно садржајно јединство. О тој садржајној повезаности данас се говори као о семантичкој кохерентности. Текст о кафи успостављањем потпуних реченица није постао несувисоо или противурјечан већ редундантан, претрпан подацима који се подразумевају.

У тумачењу, схватању језичког текста ми и подсвјесно оперирамо са информацијом коју нам пружа контекст чији је он дио и на тај начин не запажамо разне лексичке или граматичке двосмислености које се у њему садрже.

Изговорити исту реченицу не значи нужно казати исту ствар. Реченице као што су:

Остали су само стари људи и жене.

Доћи ће Миро или Мира и Мара.

Није дошао на састанак зато што се плашио отказа.

двосмислене су на разне начине. У првој домет придјева може бити само једна именица или обе.¹⁹ Двозначност друге може се приказати заградама: '(Миро или Мира) и Мара' и 'Миро или (Мира и Мара)'. У трећој је у питању домет негације. У једном случају негација обухвата само пропозицијски садржај главне реченице и то се види ако се на примјер та сложена реченица преиначи у двије просте: 'Није дошао на састанак.' и 'Бојао се отказа.'; у другом случају значење се може показати парафразом: 'Није било зато што се бојао отказа да је дошао на састанак.'

Није увијек јасно ни што то значи *рећи* исту ствар. У једном случају на примјер:

¹⁹ В. Љ. Пстоловић, *О двозначним конструкцијама*, Наш језик 23/3—4, 1978, стр. 95—103

‘Иван и Мара рекли су исту ствар’

значи „тврдили су исто“ и по том значењу реченица има исти пропозицијски садржај као и

‘Иван и Мара исказали су исту пропозицију.’

У другом случају горња реченица може имати значење „Иван и Мара произвели су исту исказну јединицу“, а то може значити и да су на примјер обоје изrekli неку од горњих двосмислених реченица којој је свако дао друго значење тако да у садржајном погледу нису рекли исту ствар, и др. (Лајонс 1981 : 178).

С једне стране може се различитим реченицама исказати иста пропозиција, нпр. реченице ‘У соби је хладно’ и ‘Соба је хладна’ могу садржати исту пропозицију (тј. односити се на исту хладну собу у исто вријеме), а у сваком случају имају исти пропозицијски садржај, док с друге стране као што смо видјели једна иста реченица, нпр. ‘Мој пријатељ је ћелав’ може исказати безброј разних пропозиција већ према вриједности коју се у одређеној ситуацији припише изразу *мој пријатељ*.

Уочавању таквих појава на које се раније није обраћала пажња знатно је допринијело кориштење поступака преузетих из математичке логике. У језику, међутим, постоје значења која се не могу прикладно објаснити ако се језички материјал посматра само у виду изјавних реченица које се анализирају у односу на пропозиције које изражавају и пропозицијски садржај, на задовољавање услова за истинитост и сл.

Главне врсте реченица и илокуцијска снага

Претпоставља се да је једна од универзалних особина природних језика исказивање изјава, постављање питања и изрицање захтјева, односно заповијести, наредаба. У познатим језицима за

та три основна значења постоје три одговарајућа главна типа реченица, изјавне, упитне и јусивне, и уз њих мање разноврсне и карактеристичне као посебан тип екскламативне, ускличне или узвичне реченице.

Изјавне реченице имају разноврсна значења, могу на примјер исказивати, изрицати мишљења, побијања, савјете, услове, упћавања, упозорења, закључке, нагабања, могу бити одговор, обавјештење, пријетња, увреда, предлог, обећање, њиховим изговарањем спроводе се разни легални поступци (*Проглашавам...*) итд. (Сталнакер 1972 : 383). По својој граматичкој структури оне чине основну врсту реченица, које су особито у писаном језику далеко најраспрострањеније и значењски и граматички најразноличније.

Дуго се углавном сматрало да три главне врсте реченица имају свака своје основно значење. У односу на изјавне реченице то се значење провјеравало у смислу задовољавања услова за истинитост: 'Пада киша' истинито је ако и само ако (у одређено вријеме на одређеном мјесту) пада киша. За изјавне се реченице у врло широком смислу ријечи може рећи да и када се њима износи неко мишљење, суд, увјерење, тврдња или просто констатација: *Он је геније* или *Он није геније* (односно прозодички означено *побијање*, *оповргавање* *Он није геније*), *нагабање* *Можда је болестан*, *закључак* *Нема га, значи болестан је* итд., оне првенствено о тим разним стварима обавјештавају оне којима су упућене, обавјештавање је типично или карактеристично значење врсте коју представљају.

Упитним се реченицама тражи вербални одговор: *Да ли је он геније? Ко је то геније?*, њихово је типично значење захтјев за вербалним одговором.

Јусивнима се адресату типично постављају захтјеви за вршење, извршење неке акције или уздржавање од ње, њима се налаже, моли, забрањује: *Донесите молим вас двије кафе, Дођите сутра у десет, Немојте још улазити, Ако можете, донесите ми ону граматику.*

Сумарно наведена значења три основна реченичка типа свакако у једном смислу представљају њихова типична значења, која су у складу са њиховом карактеристичном граматичком формом. То је обично за изјавне и упитне индикатив, у посљедњима уз преобраћање глагола у упитни облик, односно присуство упитних ријечи (*Да ли је дошао?*, *Ко је дошао?*). У трећој је карактеристичан императив, али треба одмах рећи да футурски облик не мора нипошто представљати блажи налог од императивног: *Дођите у десет* према *Доћи ћете у десет*.

Кратко излагање о значењима различитим од споменутих типичних значења три основне врсте реченица може се започети навођењем познате реченице *Овдје је хладно*, изговорене у контексту ситуације који јој је дао индиректан или секундарни смисао јусивне, значење отприлике *Затворите прозор или Упалилите ватру* или слично. У том смислу и констатација *Шест је сати* може бити изговорена мјесто *Он ће доћи сваки час*, *Два су сата* мјесто *Пожурите* итд. — изјавне ту имају улогу својствену јусивним. Значење је упитних реченица извјесне граматичко-лексичке структуре — нпр.: *Да ли бисте ми додали онај свезак?*, *Да ли бисте могли да ми помогнете пренијети...?* — пристојан налог, молба и по томе оне такођер спадају у јусивне реченице — императивни модус глагола нипошто није једини карактеристични облик тражења акције особито у односу на пристојно опхођење са особама равним говорнику, односно са онима које ближе не познаје.

С друге стране, императивни облик глагола када су у питању директиве као одговори на питања — нпр. *Гдје је Трг Маркса и Енгелса? Идите равно, па скрените десно* — не садржи ни налог, ни захтјев (а камоли заповијест), просто су упутства, директиве, као и у рецептима: *Огулите 1 кг крумпира...* Узмите два јаја.

Ти су се проблеми расправљали најприје у вези са језичким чиновима (енгл. speech acts, у дјелу Б. Л. Остина *Како чинити ствари ријечима*, Оксфорд 1962). Врло је вјероватно да ће се у анализи оног значења реченица које се не односи на њихов основни пропозицијски садржај или дескриптивно значење, већ на утицај које врше на суговорнике, на учинак који се њима постиже, на то како их они прихватају, трајније задржати појмови *илокуцијског чина* и *илокуцијске снаге* који потичу из његових разматрања.

Илокуцијски чин, карактеристичан за изјавне реченице у најширем смислу ријечи, значи давање обавјештења о нечем, али као што смо видјели, изговарањем у одређеном контексту одређене ситуације оне имају илокуцијску снагу јусивних реченица. Илокуцијску снагу јусивних реченица имају и горе наведене упитне: *Можете ли скухати кафу?, Да ли бисте могли да...?*

С друге стране, примјер *Боље идите одмах у кревет*, иако према глаголском облику представља императивну реченицу и тако се претпоставља да значи заповијест, има у ствари илокуцијску снагу савјета који одговара изјавној реченици *Било би боље да идете одмах у кревет*.

И екскламативне реченице било праве (в. даље) *Како је загушљиво*, било у граматичком облику упитних *Хоћете ли већ једном престати са том буком?* — могу имати илокуцијску снагу и перлокуцијски ефект (тј. учинак на адресата постигнут исказивањем дате реченице) као да је изречена заповијест: *Отворите прозор и Престаните...* (жељени ефект је постигнут ако адресат отвори прозор односно престане...).

Може се још напоменути, иако је то опћепознато, да се све изјавне реченице одговарајућим прозодијским обиљежјима означеним на одговарајући начин у писаном тексту могу преобратити било у упитне, било у ускличне (узвичне) реченице.

Посљедње чине четврту основну врсту реченица. Значење по којем се разликују од одговарајућих изјавних и упитних реченица са којима имају заједнички пропозицијски садржај експресивне је природе. Поред тога што се како је споменуто свака реченица може одговарајућим средствима у говорном или писаном тексту преобратити у узвичну, и у нашем језику постоји мањи број морфолошко-синтаксичких реченичких схема које су специфичне за екскламативне реченице, тј. праве ексклама-

тивне, а уз њих се са истим значењем користе и одређени образци упитних и упитно-узвичних реченица.²⁰

У прве спадају: *Каква срамота/страхота/красота!, Која штета!* (које би се могле третирати и као устаљени изрази, јер је број придјева који се могу уметнути сигурно ограничен), затим: *Баш си љубезан, Какав злочин, Какви варварски народи, Како си глуп неки пут* (из Речника САНУ).

У друге: *Колико је нарастао, Колико је само трајала ова тишина, Који је то начин* (уп. *Који је то дјечак?*), *Какав је то безобразлук* (уп. *Какав је то формулар?*).

У тим реченицама граматичка су средства за исказивање експресивности (чуђења, дивљења, згражања итд.) у говорном језику и прозодијске природе, а значење се може парафразирати на слиједећи начин:

Каква срамота/красота значи „Велика је“ или „Врло је велика срамота/красота...“ И даље према горњим примјерима: *'Врло си љубезан', 'Злочин је врло велик/гадан', 'Врло си глуп неки пут', 'Много је нарастао', 'Тишина је дуго трајала', 'То не представља пристојан начин'*.²¹

²⁰ Приручна граматика наводи „Основно се граматичко устројство реченице може преобликовати ускликом.“ Промјена се означава стављањем узвичника. Наводи се и „Ускличне се реченице могу појачати и посебним ускличним ријечима:

„Та нећете ваљда плакати на властити рођендан!“ (стр. 371). (*Та* је једина наведена усклична ријеч.)

²¹ У нашим граматикама као посебна врста ријечи износе се неки узвици (Стевановић 1974 : 118; Приручна граматика 1979 : 216—217), али се не спомињу стереотипни устаљени изрази уобичајени у свакодневной језичкој употреби.

У Енглеској граматички четири аутора (в. библиографију) даје се у четрнаест ставака кратки преглед устаљених израза обичних у свакодневним комуникативним ситуацијама. То су отприлике наши одговарајући изрази:

- Поздрави при сусрету: *Добро јутро. Здраво. Како сте/ци/иде?*
при растанку: *Довиђења. Пријатно. Лаку ноћ. Пао.*
- Израз при упознавању: *Драго/Мило ми је.*
- Знакови реакције, за сагласност: *Да. У реду. Свакако. Сигурно. Наравно. Тачно.*
за порицање, иако може значити сагласност: *Не. Нипошто (не). Никако. Какви.*
- За изрицање захвалности: *Хвала. Хвала лијена. Велика хвала.*
- Здравнице: *У (ваше/твоје) здравље. Живо. Живјели.*
- Честитке: *Сретан рођендан. Сретан празник.*
- Пароле: *Нека живи правда. Доље неправда.*
- Извињења: *Опрости(те). Извини(те). Пардон.*
- За смиривање: *Мир. Доста.*
- За узбуну: *Упомоћ. Вагра.*

Ту још долазе упозорења (*Пази(те)*), подстицања (*Брже. Лакше. Добро. Изврсно*), псовке и зазивање виших сила.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Батистић 1980, Т. Батистић, *О аспектима семантичке анализе*, Наш језик XXIV/4—5, 1980, стр. 183—216.
- Батистић 1980а, Т. Батистић, *О неким погледима на пресупозицију*, Јужнословенски филолог XXXVI, 1980, стр. 153—171.
- Глисон 1955, Н. А. Gleason, *An Introduction to Descriptive Linguistics*, New York 1955.
- Граматика савременог енглеског језика, R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik, *A Grammar of Contemporary English*, Longman 1974.
- Гревис, Француска граматика, Maurice Grevisse, *Le bon usage, Grammaire française*, Paris 1953.
- Грос 1975, Maurice Gross, *On the relation between Syntax and Semantics*, Formal Semantics of Natural Language, Cambridge University Press 1975.
- Јакобсон 1956, Roman Jakobson and Morris Halle, *Fundamentals of Language*, Mouton 1956.
- Којен Леон, *Нова формулација категоријалне граматике*, Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад 1979, стр. 7—55.
- Којен Леон, *Семантички параметри у синтаксу*, Јужнословенски филолог XXXVI, 1980, стр. 13—24.
- Којен Леон, *О неким глаголским конструкцијама у српскохрватском*, Јужнословенски филолог XXXVII, 1981, стр. 55—89.
- Лајонс 1968, John Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge University Press 1968.
- Лајонс 1977, J. Lyons, *Semantics* (Volume 1, Volume 2), Cambridge 1977.
- Лајонс 1981, J. Lyons, *Language, Meaning and Context*, Fontana paperbacks 1981.
- Маретић Т., *Граматика хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб 1963.
- Метјуз 1974, P. H. Matthews, *Morphology*, Cambridge University Press 1974.
- Милер 1951, Goerge Miller, *Language and Communication*, New York 1951.
- Приручна граматика, *Приручна граматика хрватскога књижевног језика*, Загреб 1979.
- Речник САНУ, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд.
- Сталнакер 1972, R. Stalnaker, *Pragmatics, Semantics of Natural Language*, ed. by D. Davidson, G. Harman, Dordrecht-Holland 1972, стр. 380—397.
- Стевановић М., *Савремени српскохрватски језик II*, Београд 1974.
- George L. Trager and Henry Lee Smith, *An Outline of English Structure*, American Council of Learned Societies 1956.
- Харис 1951, Zellig Harris, *Structural Linguistics*, Chicago 1951.
- Хил 1958, Archibald A. Hill, *Linguistic Structures*, New York 1958.
- Хокит 1958, Charles F. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*, New York 1958.
- Чомски 1957, Noam Chomsky, *Syntactic Structures*, Mouton 1957.
- Чомски 1965, Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, Massachusetts Institute of Technology Cambridge 1965.

Татјана Батистић

СРПСКОХРВАТСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА XIX ВЕКА (Преглед лексикографских концепција)

1. XIX stoleће обележено је, и у Срба и у Хрвата, бригом о језику и радом на књижевнојезичкој норми. Циљ ових настојања био је, с једне стране, излазак из регионалних књижевних језика у шира језичка и културна пространства и, с друге стране, демократизација језика и културе уопште. Лексикографија, као што је и природно, и прати ове тежње, и омогућава њихову реализацију.

2. Лексикографска дела овога раздобља према лексичком материјалу који садрже и према концепцији која им је у основи могу се поделити у две скупине. Прву, мању групу чинили би речници надахнути илирским и свесловенским идејама и рађени методологијом ранијих епоха, оних које су својим трудом обележили творци великих штампаних¹ речника Вранчић,² Микаља,³ Хабделић,⁴ Дела Бела,⁵ Белостенец⁶ и Јамбрешић.⁷ Другу, веома бројну групу чинили би Вуков речник и речници написани после њега и, директно или индиректно, према његовом узору и према његовим реформаторским концепцијама.

3. Првој групи речника односно предвуковским речницима припадају два речника, Стулијев и Волтицијев.

Јоаким Стули, учени фрањевац, Дубровчанин, предано је радио на свом делу преко пола stoleћа. Резултат је тога труда

¹ Рукописне речнике, иако их није мали број, нећемо помињати јер су они још увек „мртво језично благо“. О њима в. Стјепан Мусулин, Хрватска и српска лексикографија, Филологија 2, Загреб 1959, стр. 52—55.

² Фауст Вранчић, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*, Венеција 1959.

³ Јаков Микаља, *Blago jezika slovinskoga*, Loreto-Ancona 1641—1651.

⁴ Јурај Хабделић, *Dictionar ili riči slovenske z vekšega vkup zebrane*, Грац 1670.

⁵ Ardelij Della Bella, *Dizionario italiano-latino-illirico*, Венеција 1728. и Дубровник 1782.

⁶ Иван Белостенец, *Gazophylacium sen latino-illiricum onomatum aeri-gium*, Загреб 1740.

⁷ Андрија Јамбрешић, *Lexicon latinum interpretatione illirica, germanica et hungarica locuplex*, Загреб 1742.

тротомни речник у шест свезака: *Lexicon latino-italico-illyricum* (Будимпешта 1801), *Riecsoslòxje* (Дубровник 1806) и *Vocabulario italiano-illirico-latino* (Дубровник 1810). Други је том за нас, свакако, највреднији. Концепција овога речника, посебно је то видно у Рјечосложју, чију леву страну чине „илирчке“ речи, а десну италијанске и латинске, заснована је на теоријама и словенском расположењу Дубровника XVIII, а и XVII века, којима писац предговора Фрањо Марија Апендини, историчар, лингвист и аутор илирске граматике, даје оправдање и научно образложење онога времена. Оваква концепција условљава и одговарајући избор лексике. Основу лексичког фонда чине речи штокавске, ијекавске, уз известан број чакавизама и кајкавизама (углавном преузетих из ранијих речника), али у речнику је и велики број руских речи,⁸ а нешто мањи старословенских, пољских и чешких. Такође у њему има и кованица, успелих и мање успелих, али оне, углавном, живот ван овога речника нису наставиле. Лексичку грабу Стули је узимао из народних говора, пре свега из Дубровника и околине, а и из других, које је упознао на многим путовањима, затим из око 150 дела старих писаца и писаца својих савременика, међу којима су се нашли и Доситеј Обрадовић, Захарије Орфелин и Јован Рајић, затим из свих дотадашњих хрватских речника,⁹ као и из речника других словенских језика. На овај је начин Стули прикупио око 80.000 речи које је семантички идентификовао еквивалентним латинским и италијанским лексемама и потврдио бројним примерима, цитатима из ексцерпираних дела, фразама, изрекама и народним пословицама. Ове су потврде, несумњиво, највећа вредност Стулијевог речника, и оне су, као и домаће речи у самој номенклатури, послужиле као граба за касније, по основној орјентацији вуковске речнике.

4. Три године пре Рјечосложја појавио се у Бечу близак по концепцији, али далеко скромнији по лексикографском дometу *Riecsoslòvnik ilircskoga, italianskoga i nimacskoga jezika* Јосипа Волтића (Волтидија), ученог Истријана, илирца и филолога практичара који је као приватни учитељ живео у Бечу и за потребе свога посла изradio овај речник од око 17.000 речи. Основу лексике Волтићевог речника чине речи штокавско икавске, мада има и оних из других наречја, као и чакавских и нешто мање кајкавских речи. Такође у Рјечословнику има и речи из других словенских језика, што је, свакако, у складу са Волтићевом илирском језичком концепцијом. А управо због овакве језичке концепције према овоме речнику негативно су

⁸ „Стулијево „Рјечосложје“ могло би послужити као диференцијални руско-хрватско-српски рјечник, у толиком броју има руских ријечи (да-како старијих)“, Сретен Живковић, *Руске ријечи у Стулијеву рјечнику*, Јужнословенски филолог XXII, Београд 1957—1958, стр. 262—273.

⁹ Српских речника до Вука готово није ни било.

се односили и Јозеф Добровски, тадашњи водећи славист, и Јернеј Копитар, учени филолог и Вуков истрајни помагач и сарадник у лексикографском и другоме послу.

5. Појава првог Вуковог речника децембра 1818. у Бечу представља прекретницу, а појава другог Вуковог речника 1852. основу за Вукову и вуковску језичку и лексикографску епоху. Објаснићемо шта је то што чини потпуну промену у језичкој концепцији и темељ онога што ће се касније у књижевнојезичкој норми и лексикографији збивати. Предвуковски речници XIX века, а и неки ранији, рађени су с тежњом да се презентира лексички фонд који би послужо као основа за окупљање представника различитих језичких територија, каткад и различитих језика, у ширу језичку, а преко ње, и културну заједницу. И та им је тежња племенита. Међутим, она није остварена, нити је могла бити остварена. И ево зашто. Лексика у тим речницима не припада једном језичком систему (видели смо, то је регионална лексика проширена речима узетим са различитих страна и из различитих језика) односно та лексика не представља један лексички систем, што значи да дате лексеме међусобно нису повезане многоструким парадигматским и синтагматским односима, који им једино омогућавају асоцијативно повезивање у језичкој реализацији¹⁰; дакле, лексика ових речника није могла доживети језичку реализацију. А Вукови речници дају углавном лексику једнога човека и лексику једнога живог, народног језика, тј. лексички систем у најчистијем виду, онај чије се појмовно-граматичке парадигме и синтагматске релације могу тумачити и учити, систем који се може усвојити и репродуковати и у репродуковању, у језичкој реализацији развијати и обогатити. А управо то се и збило са овим системом.

6. За Вуковог живота изашла су два издања његовог лексикографског дела: прво, Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима, Беч 1818. и друго, Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима, Беч 1852. Први речник садржи 26.270 речи одредница,¹¹ а други готово двоструко више — 45.996.¹² О разлици између једног и другог издања односно о разлици у лексичком фонду датом у првом и другом

¹⁰ Нпр. лексеме из истог синонимског реда у Стулијевом речнику *младић* и *молодец* или *јуни* припадају различитим и фонолошким и граматичким системима, а самим тим не могу бити чланови истог лексичког система. Исти је случај и са Волтићевим паровима *даска* и *деска* или *баз* и *без*.

¹¹ Податак преузет од Павла Ивића, О Вуковом рјечнику из 1818. године, Сабрана дела Вука Караџића, II књига, Просвета, Београд 1966, Поговор, стр. 80.

¹² Податак преузет од Миливоја Павловића, Д-р Светомир Ристић и Јован Кангрга. Речник српског и немачког језика. Други део. Српскохрватско-немачки, Јужнословенски филолог VIII, Београд 1928—1929, стр. 212.

лексикону Вук сам у предговору другом издању каже: „Као што сам у огласу казао, ја сам оне ријечи што су наштампане прије донио амо у глави, пак сам их послје писао како сам их се могао опомињати; ове пак што се сад додају купно сам одонда по различнијем крајевима народа нашега, и овога посла ради путовао сам којекуда, као н. п. у Хрватску, Далмацију, Дубровник, Боку и Црну Гору.“ И ово је, свакако, тачно. Првome је речнику у основи Вуков лексички систем понет из родног Тршића обogaћен са приличним бројем речи које је Вук чуо да се у народу говоре по другим крајевима.¹³ И још нешто, овај је лексички систем дат у фонолошкој и граматичкој форми тадашњег тршићког говора (нпр. фонема *x* доследно изостаје — ајдук, иљада, раброст; доследно је извршено тзв. најновије јотовање — Бевер, Бевојка, ћерати, ућерати; ту имамо нових морфонолошких алтернација типа *тама* : *таван*, или — у морфолошком систему ту имамо необичних именица са морфолошком основом на вокал, као — *ора*, *снаа* итд.)¹⁴ и, нагласимо, у први пут примењеном фонолошком графичком систему.¹⁵ Другоме је речнику у основи шири лексички систем (мада и његову окосницу чини Вукова тршићка лексика) заснован на фонолошки и граматички широј, општештокавској дијалекатској бази, на оној која омогућава удаљавање српскохрватског књижевног језика од дијалекатске основе на којој је поникао, његово осамостаљивање и даље независно развијање. Заправо, граматички и лексички систем дат у овоме речнику већ показује изванредан степен аутономије: у њему је знатан број речи из различитих крајева, посебно из Војводине (као *војак*, *врбовати*, *магистрат*, *милитарац*, *официр*, *порција*, *шогор*, *зевалица*, *јагорчевина*, *погрда*, *поимање*, *суморан*, *адвокат*, *новинар* итд.),¹⁶ приличан број

¹³ Исп. податке које износи П. Ивић (углавном на основу статистичких прегледа које су дали Љ. Стојановић и А. Белић): „Речи које је Вук обележио правим географским одредбама, а не ознакама „нарјечја“, распоредене су врло неједнако: из Србије (и појединих крајева у њој) има их око шездесет, из Босне и Херцеговине отприлике исто толико, а из Војводине преко двеста педесет“, оп. ц., стр. 84.

¹⁴ В. П. Ивић, оп. ц., стр. 26. и даље, и П. Ивић, Српски народ и његов језик, СКЗ, Београд 1971, стр. 322—323.

¹⁵ В. Радоје Симић, Вукове реформе графичке и ортографије, Југословенски семинар за стране слависте 30, Београд 1979, стр. 30—40.

¹⁶ Јован Кашић, Војвођанска лексика у Вуковом *Рјечнику*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду X, 1967, стр. 199—224. Исп. интересантну констатацију: „Према мом бројању у Р 1 укупно је 839 речи обележено ознаком која их везује за војвођански терен, док је у Р 2 таквих речи 1848, што значи да их је више за око 2,20 пута. Однос између укупног броја речи у оба издања *Рјечника* и речи забележених у Војводини остао је готово непромењен. Од укупног броја речи забележених у Р 1 на војвођанску лексичку отпада око 3,192%, а у Р 2 тај проценат је незнатно већи, 3,235%. Овај проценат био би нешто већи ако би се приликом ових рачунских операција изоставиле речи које су у *Рјечник* унете више пута због различитих гласовних појава, односно ако би се оне тре-

урбаних лексема (*вијеће, вијећник, пучански, пучанство, безочник, безочница* итд.),¹⁷ доста турских речи (као *сунђер*) — додуше; оваквих речи, и војвођанских, и урбаних, и турских и других има и у првоме речнику, само у мањем броју; затим ту је доста посрбљених црквенословенских речи (*гонитељ, свршитељ, спаситељ, утјешитељ, законик, заступник, преступник, проповједник, искуство, јединство, духовни, животни, смртоносни* и др.),¹⁸ као и оних које је Вук преводећи Нови завјет начинио онако како би то урадио „и најпростији Србин, само кад би му затребале“¹⁹ (нпр. *викач, гудач, сијач, слушач, трубач, шаптач, осветник, зборница, незнабоштво, дјевојаштво, извршење, оправдање, очишћење, покајање, признање, помирење, грабљив, неосјетљив, непоколебљив, свадљив*).²⁰

7. После Вукове смрти 1898. године у Београду изишло је треће (државно) издање, исправљено и умножено, Вуковог Српског рјечника, које су приредили Љубомир Стојановић и Пера Борђевић остајући у потпуности на Вуковој концепцији и на Вуковом материјалу, оном штампаном и оном који је иза њега остао.

8. У првим деценијама XIX века, и пре појаве Вуковог речника, а нарочито половином века и после појаве речника, на целој данашњој српскохрватској језичкој територији стекли су се многи услови, и економски, и политички, и културни за експанзију народног језика, у Хрватској као замене за регионалне језике и немачки, италијански и латински, као језике науке и администрације, у Србији као замене за различите типове рускословенског и славеносерпског. Вукови речници били су

тирале као једна лексичка јединица. Сем тога, Вук је изврстан број речи, уз које у *Рјечнику* није ставио никакву ознаку, тј. сматрао их је за опште, вероватно прикупно на терену Војводине“, стр. 221.

Исп. и Ј. Кашић, *Речи из Црне Горе у Вуковом Рјечнику* и књижевном језику, *Зборник за језик и књижевност Друштва за српскохрватски језик и књижевност СР Црне Горе*, књ. I, Титоград 1972, стр. 39—44; Фонолошки, морфолошки и семантички дублети у Вуковом *Рјечнику*, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XV*, 1972, стр. 105—142.

¹⁷ Ј. Кашић, *Градске речи у Вуковом Рјечнику*, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XI*, 1968, стр. 147—178; *Лексика Вуковог Рјечника* и савремени књижевни језик, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XVI*, 1973, 165—175.

¹⁸ Олга Цвијић наводи 49 оваквих речи, за које сам Вук каже да се „ласно могу разумјети и с народнијем ријечима помијешати“, *О неким речима у преводу Новог завета, Јужнословенски филолог XXVI*, Београд 1963—1964, стр. 402.

¹⁹ О. Цвијић, *ибид.*, наводи 84 овакве речи.

²⁰ *Речник из 1898.* уствари је ново издање речника из 1852; речник из 1818. нешто је, да тако кажемо, уже концепције. То и даје за право Славку Вукомановићу да Вуков речник из 1818. и онај из 1852. године сматра засебним лексиконима, *О Вуковим српским рјечницима*, *Књижевност и језик*, Београд 1975, св. 1, стр. 53.

модел за разрешавање ових различитих диглосија, за укидање коегзистенције функционално различитих језика у истој културној средини. А да би се створили услови за ширење народног језика у областима у којима он дотад није функционисао, било је потребно много приручних двојезичних речника. И њих је било, и код Срба²¹ и код Хрвата²² (код ових других нешто више). Додуше, многи од ових речника, посебно они предвукovski, по времену или по духу, данас имају значаја само за историјску лексикографију. Модерна двојезична лексикографија, могли бисмо рећи, почиње у Хрватској од *Němačko-ilirskog slovara* Ивана Мажуранића и Јакова Ужаревића, Загреб 1842, или тачније, од *Němačko-hrvatskog rěčnika* Богослава Шулека, Загреб 1860, а у Србији од Речника српскога и немачког језика Борба Поповића, Панчево 1879—1881. и 1886—1895. Циљ ових лексикографских радова и њихову језичку концепцију објашњавају сами аутори; навешћемо по неколико редака из двају предговора. „U nas je osobito velika nevolja, kad imaš превести кои посебни израз; јер се у нас доселе нити у школи, нити у дѣларници небесѣдјаše језиком домаћим ништа, или јакo мало. То полје је још сасвим необрађено. Зато ће по свој prilici бит у овој knjizi највише погрешакаh, што се тиће израза пословних, а особито travарства ... Kad наші буду разумѣли добро свој свагданји језик, ако буду добрò и темелjitò вѣшти којој наuci и од нарави к тому позвани, направит ће они лако свекoлике изразе, кои су нам још потребити. Што неучини један; хоће други. Само ваља да буде чvарст темелј“ (из Предговора И. Мажуранића и Ј. Ужаревића). „Nарodни језик bio је године 1848. napрeчac уведeн у све јавне послове и учionice. S тога је настала силна потреба нeмачкo-хрватскoга рјечника, који би sadржавao службено и знанствено називлје, и тако олакотio нашинцем, понајвише туђим језиком изученим, успeшно извршиванје njihова зnanja“ (из Предговора Б. Шулека). На исти је начин Богослав Шулек коншипирао и друга два своја лексикографска дела Хрватско-њемачко-талијански рјечник знанственог називља, Загреб 1874—1875. и Југославенски именик биља, Загреб 1879, којима је, уз први речник, заузео истакнуто место у лексикографији XIX века. И не само то, лексичка грађа из ових речника ушла је и у све касније речнике и тиме допринела формирању лексичког фонда модерног књижевног језика.

²¹ Исајловичь Дмитрій Французко-србскій рѣчникъ, Београд 1846; Нѣмачко-србскій рѣчникъ, Београд 1847; Латинско-србскій рѣчникъ, Београд 1850.

Д. Лазић. Речник српско-немачко-латински, Београд 1849.

²² Нпр. Ј. Дробнић, Мали илирско-њемачко-талијански рјечник, Беч 1846—1849; Карло Парчић, *Vocabolario italiano-slavo*, Рома 1886. О овим речницима, као и њиховој улози у формирању књижевног језика код Хрвата в. више у Енциклопедији Југославије, под лексикографија.

9. Формирању правно-политичке терминологије, поменимо и то, допринео је велики терминолошки речник *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs* (Deutsch-croatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe, Беч 1853), који је израдио „југославенски одсјек“ специјалне комисије, чији су чланови били и В. С. Карацић, и Фрањо Миклошић, и многи други учени филолози.

10. У лексикографији XIX stoleћа посебно, по лексичком фонду који обрађује, и веома значајно место, по вештини и знању којим је урађено, заузима дело Буре Даничића Рјечник из књижевних старина српских (у три свеске), Биоград 1863. и 1864. У њему је обрађена, и језички и историјски, и примерима потврђена богата лексичка грађа из споменика од XIII до XVIII века.

11. И на крају — у лексикографију XIX века долазе и два велика почетка: почетак рада на великом историјском Рјечнику хрватскога или српскога језика Југославенске академије знаности и умјетности и почетак рада на великом савременом Речнику српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности.

12. Годину 1866. можемо означити као почетак рада на Рјечнику хрватскога или српскога језика. Наиме, те године су оснивачи Југославенске академије бискуп Јурај Штросмајер и историчар Фрањо Рачки упутили позив Бурџи Даничићу, већ познатом филологу и лексикографу да дође у Загреб и отпочне овај велики посао. Даничић је позив прихватио, и већ 1867. године на једној од првих радних седница новоосноване Академије, чији је био члан и први секретар, предложио програм свога лексикографског рада. Прва књига Рјечника појавила се 1882, исте године када је њен уредник Буро Даничић умро у Загребу. Последња двадесет и трећа књига изишла је 1976. године (мада је још 1959. била спремљена за штампу). У двадесет три тома, на преко 20 000 страница у овоме је речнику обрађено близу 300 000 речи одредница. Извори за овај речник обухватају језички материјал из јавних и приватних докумената, књижевних дела, етнографских списа, из старих вишејезичних речника од најстаријих времена до половине XIX века.²³

13. Покретац мисли да се отпочне рад на Речнику српскохрватског књижевног и народног језика био је Стојан Новаковић, наш познати историчар, филолог, дипломата и један од првих чланова Српске академије. Поводом стогодишњице рођења Вука Ст. Карацића 1887. године Новаковић је упутио Ака-

²³ О историјату рада на овом речнику, о методологији и његовом садржају в. Рјечник хрватскога или српскога језика ЈАЗУ, свезак 97, Додатак — материјали о рјечнику. В. такође и Павле Рогић, Рјечник хрватскога или српскога језика ЈАЗУ и његов први уредник Буро Даничић, Наш језик XXI/3, Београд 1975, стр. 141—150.

демији своју посланицу „Српска краљевска академија и неговање језика српског“, у којој образлаже културне потребе за речником савременог језика, за речником који ће обухватити лексичку грађу од Доситејевог и Вуковог периода, управо од времена којим се завршава Рјечник ЈАЗУ, до тада савремених дана. Новаковићева идеја реализована је 1893. године оснивањем Лексикографског одсека у тадашњој академији. И ову годину можемо сматрати почетком рада на прикупљању грађе за овај речник. И овај рад још увек траје. Грађа се прикупљала и тада као и сада из писаних извора (књига, часописа, новина) и из народних говора. На овај је начин досад прикупљено преко 5 000 000 листића. И посао око израде Речника још увек траје. Досад је изишло једанаест томова, први 1959, а једанаести 1981. године. Када буде готов, Речник ће имати око 30 томова, или чак који том више, а према прорачунима који се сада могу извршити садржаваће фонд од 400 000 до 450 000 речи, вероватније ближе овој другој, већој цифри, и биће једно од најобимнијих лексикографских дела ове врсте на свету.²⁴

Даринка Гортан-Премк

²⁴ Исп. Михаило Стевановић, Институт за српскохрватски језик и програми његова рада, Наш језик XX, Београд 1973—1974, стр. 1—10; Митар Пешикан, Трећина посла на изради великог речника САНУ, Наш језик XX, Београд 1973—1974, стр. 11—22; Бранислава Аранђеловић-Живковић, Тридесет година Института за српскохрватски језик, Наш језик XXIII/3—4, стр. 150—165; Даринка Гортан-Премк, О граматичкој информацији и семантичкој идентификацији у великом описном речнику, Наш језик XXIV/3, Београд 1980, стр. 107—114; Ирена Грицкат, Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ — приказан на глаголима с префиксом -за, Наш језик XXV/1—2, Београд 1981, стр. 3—23.

ИМЕНИЦЕ *ОРАХ* И *ОРАО*, ГЛАГОЛИ *ИЋИ* И *ЈЕСТИ* (из моје дијалектолошке биљежнице)

Од раније је познато да су народни говори непресушни извори за науку о језику: за историју језика, за творбу ријечи, за акцентологију; а, сасвим разумљиво, на тим подацима и заснива се дијалектологија. Нигдје као на дијалектолошким путовањима не можемо се сусрести са толико необичних података. Дешава нам се, и не ријетко, да просто не вјерујемо своме органу слуха да смо стварно чули оно што смо забиљежили. Али, провјеравања нас увјере да је говорна реалност оно што до тога часа није било могуће ни замислити. Потврда за то може навести, и не мало, сваки дијалектолог. Ја ћу овом приликом указати на два мало необична податка из говора западне Херцеговине. А, да се и тога подсетимо, западнохерцеговачка говорна зона улази у круг икавскоштакавских говора чије су најбитније особине новоштокавска политонија и новија деκлинација. То, уосталом, ове говоре и сврстава у круг новоштокавских говора. Наравно, у структури ових говора има низ специфичности за које не знају остали херцеговачки говори. Те особине, опет, дају западнохерцеговачким говорима посебан положај у групи новоштокавских говора, па и оних херцеговачког типа.

Овом приликом ја ћу говорити о облицима именице *орех* (*die Nuss, Nux*) и о презенту глагола *јести* (*essen, edo*).

1. *Орах-ореха*

Његошевим стиховима: Тврд је орех воћка чудновата — могло би се додати: и фонетски врло нестабилна.

Мало је ријечи у нашем језику које се јављају у тако различитим фонетским ликовима као што је именица о којој је овдје ријеч. Узрочнике овој појави, свакако, налазимо у судбини финалног констриктива *-x* у ном. синг., односно судбини тога сугласника у медијалној позицији у другим облицима парадигме.

Изворни фонетски лик ове именице имао је фонему *ѣ* у свом гласовном склопу мј. кога ми данас имамо вокал *-а* у књижевном језику и већини штокавских говора (уп. *орех* руски, *oreh* слов., *ořech* чешки, *орев* буг., *орех* мак.). У нашим дијалектима, наиме, јављају се и облици са вокалима *-е* или *-и* мј. *ѣ*. То потврђују и старији наши лексикографи. Тако код Вранчића имамо: *орих*, код Бјелостјенца: *орех*, Волтиција: *орех*, Ступлића: *орех*. И Вук има: *орих*, са знаком: у Далм. Т. Маретић, у RJAziU, s. v. *орех*, одакле су и узети наведени примјери, констатује да је вокал „*-а-* nastao promjenom od starijega *ѣ* — (kao u grama od starijega prema t. j. прѣма)“ и додаје: „*ali ta se promjena dogodila samo u našem jeziku, i to samo u štokavskom narječju; svi drugi slav. jezici i narječja imaju ѣ*“. Трагове старијег стања, тј. са *ѣ*, налазимо и у штокавским говорима, у топонимима типа: *Орешац*, *Ориовац*/*Оријовац* и сл. А у призренско-тимочкој говорној зони имамо: *оре*, *орее*, *ореси*, истина, поред *ора-ораси* (А. Белић, ДИЈС, 307).

Много је компликованија проблематика везана за судбину фонема *-х* у облицима ове именице. У нашим народним говорима, наиме, поред стандардних облика: *орех-ореха*, *ораси-ореха-орехе-орасима*, могу се јавити и различити други облици. Теоретски број таквих облика је врло велик. Тако се могу јавити следеће варијанте:

са фонемом *-ј* као супституантом фонеме *-х*:
орај-ораја, *ораји-ораја-ораје-орајима*,

односно:
орај-ораја, *ораси-ораја-ораје-орасима*;

са фонемом *-в* мј. *-х*:
орав-орав, *орави-орав-ораве-оравима*,

односно:
орав-орав, *ораси-орав-ораве-орасима*;

са фонемом *-с* мј. *-х*:
орас-ораса, *ораси-ораса-орасе-орасима*,

односно:
орас-ораса, *ораси-ораса-орасе-орасима*;

са фонемом *-к* мј. *-х*:
орак-орак, *ораци-орак-орак-орацима*,

односно:
орак-орак, *ораси-орак/орак*, *орак/орак*, *орасима/орасима*;

са фонемом -г мј. -х:

орак, ор̄а̄г̄а̄, ораси-орасима.

Уз то би ишли и облици без фонеме -х и без њених супституваната:

ора-ора-ору, ори-ор̄-орима,

односно:

ора-ора-ору, ораси-ор̄-орасима,

или са завршним самогласником -о:

оро-ора-ору, ори-ор̄-орима,

односно:

оро-ора-ору, ораси-ор̄/ор̄а̄-орасима.

За све наведене примјере, а вјероватно то нису и све могуће комбинације, нашло би се потврда у нашим народним говорима. Могућа су ту и другачија рјешења, као: облици једине су претрпјели измјене, облици множине су, углавном, сачували старије стање. Рјешења су условљена фонетском ситуацијом говора.

Објашњење за све наведене варијанте није тешко наћи. Свакако, често иду заједно фонетски процеси и аналошка уопштавања. Уз то, поједини од наведених ликова територијално су омеђени. Тако нпр., облике са -к или -г мј. -х налазимо у једном дијелу ијекавских говора (Црна Гора, источна Херцеговина), облике са -с мј. -х често налазимо у икавским говорима, облике са -ј мј. -х познају многи екавски говори.

Али, поред свих наведених облика, и свих њихових могућих варијаната, а то је и био повод за писање ових редака, постоји и још једно рјешење на које сам наишао у говорима западне Херцеговине. Постоји, наиме, и појава сонанта -л мј. -х у облицима ове именице, у свим облицима осим номинатива сингулара. Дакле, јављају се и овакви ликови именице *орак*:

ора-орла-орлу-орла-орлом-орлу, орли-орл̄-орле-орлима.

Истина, наведени облици, овако дати, ријетко живе и као једини парадигматски ликови именице *орак*. Често и ту налазимо неку од раније наведених варијанти, било да је ријеч о њиховој напоредној употреби, или, пак, превлађују ти други облици — у множини. Па се и ту може јавити: *ор̄-орла-орлу, ораси-орл̄/ора̄, орлима/орасима* и сл.

На овакву промјену именица *орак* ја сам наишао у Читлуку (Мостар) и Биограцима (Лиштица) у западној Херцеговини. Када сам те облике први пут чуо, нисам, у први мах, повјеровао својим ушима. Па када сам почео да то провјеравам, добио сам већи број потврда, типа:

Сиби са орла, ено га на орлу, попејо се на орла, добро су родили орли, игра се са орлима, и сл.

Послије тога сумњи није било мјеста. А није требало дуго трагати ни за рјешењем.

Јесте, облици именице *орак* овдје су се изједначили са облицима именице *орао*. Обје те именице у номинативу гласе исто: *ор̄а*. Код *орак* је то добијено послије губљења фонеме *-x*, а код *орао* такав облик се појавио послије сажимања двају неакцентованих самогласника. А та појава се у овом говору врши у корист првога самогласника из скупине *-ао*. Тако ту имамо и: *пош̄а*, *доша*, *иш̄а* и сл. Захваљујући тој чињеници, једнаки облици номинатива, именица *ора* (*o = рax*) се у промјени повела за именицом *ора* (= *орао*).

До ове појаве могло је доћи и због следећих разлога:

1. Такву промјену има у овим говорима још један број именица са вокалом *-а* (од старе скупине *-ал*):

ка̄б̄а-кабла-каблу, *на̄ка̄-накла-наклу*, *свр̄д̄а-сврдла-сврдлу*,
кота-котла-котлу, *вр̄т̄а-вртли-вртлу*;

овом типу промјене припадају и именице: *ћав̄а-ћавла-ћавлу*, па и лично име: *Пав̄а-Павла-Павлу*.

2. Именица *ора*, послије губљења фонеме *-x*, у номинативу је изгледала окрњена. И због тога је она, а подржана горњим примјерима, ускочила у промјену именице *ора-орао*. Није искључено да је овоме припомогла и чињеница да *орао*, птица, није тако чест гост ових крајева. Тако смо у овом дијелу западне Херцеговине добили исте облике и за *орак* (*Nux*) и *орао* (*Aquila*). Наравно, да то и посебно истакнем, нису потпуно ишчезли, нарочито у множини, ни облици старе промјене: *ораси/ораји* и сл.

У Академијином рјечнику налази се потврда за супротну појаву, за појаву облика номинатива синг. именице *орао* (*Aquila*) са секундарним сонантом *-ј*: *орај-орла*. Потврда је из Вуковог рјечника, а овај га налази у Црној Гори: *RJAZiU* има и: *орав*, „исто што орао, орај“. Потврда је из народне pjesме: *Е је не би орав прелетио*-. И ту је пресудну улогу имао облик номинатива: *ора*. У Загарачу, према подацима које ми је љубазно дао Д. Бупић, имамо секундарно *-x* у облику номинатива ове именице: *орак*. Истина, ту и *орак* (*Nux*) има исти гласовни склоп. Акцент је фонолошко дистинктивни знак: *ор̄ax* (*орак*, *Nux*): *ор̄аx* (*орао*, *Aquila*).

Као што видимо, западнохерцеговачка ситуација не чини нешто посебно, бар што се теоретског дијела тиче. Друго је питање зашто се у овом говору *орак* приклонио овоме рјешењу, а зашто, опет, у неким говорима Црне Горе такво рјешење, макар и за номинатив, налазимо за именовање птице. А и то говори како су развојни путеви једнога говора, поготово једнога језика,

врло неуједначени. Јесте, рјешења могу бити на различитим подручјима слична, али њихова остварења не морају бити иста.

Па и ова друга именица, *орао*, у чију се парадигму уклопила именица *орак*, има разнолике облике у *nom. sing.* Према подацима које нам пружају упитници са босанско-херцеговачког говорног подручја, на тлу Босне и Херцеговине тај апелатив, поред стандардног лика (*орао*), у номинативу јединине зна још за сљедеће облике: *оро* (у великом броју мјеста), *ора* (западна Херцеговина), *оров* (Плана—Билећа, Кружањ—Мостар, Приграђани—Мостар, Дрежница—Мостар), *орлов* (Ораховица—Билећа), *орлов/оро* (Крушевица—Љубиње), *орле* (Ластва—Требиње).

У множини, поред облика са морфемом *-ов-* (*орлови*), јављају се и облици без тога проширења основе: *орли*. Акценат, такође, није јединствен. Поред *орлови* јавља се и: *орлови* и *дрлови*. Дистрибуција ових облика, и акцената, биће показана у широј обради дијалекатског материјала.

2. *Ићи-идем, јести-једем*

Поред наведених облика ових глагола, а које налазимо у нашем стандардном језику, јавиће се и још неки. У RJAziU глагол *ићи* упућује се на *ити* уз који се даје цјелокупна обрада. Уз тај облик инфинитива даје се још: *ићи* и *исти*. Презент је: *идем* (*ићем*). Старији рјечници имају, такође, инфинитив *ити* (Вранчић, Микаља, Бела, Бјелостјенец, Волтиш, Стулић). Вук има и *исти-идем* и *ити-идем*, али те облике упућује на *ићи-идем*, а за *ићем* каже да се говори „по зап. крајевима”.

Појава африката *ћ* и *ћ* (*ићи, ићем*) према старијим плозивима (*ити, идем*), резултат су нашег јоговања (*ићи*) и аналошких уопштавања (*ићем: поћем* и сл.). У и-шта говорима западне Херцеговине имамо *ић(и): ићем*. Таква је ситуација и у неким ије-шта говорима.

Са глаголом *јести* (*edere*) није све тако просто. Прво, тај глагол зна, још увијек, за различите облике инфинитива. Поред стандардног лика: *јести* јавља се и облик *исти*, са икавским рефлексом *љ*. Такав је случај у западнохерцеговачким и-шта говорима. Друго, у презенту поред: *једем-једеш, једу*, а то су стандардни облици презента овога глагола, јавиће се још и сљедећи облици: *ијем-ијеш, ију/иједу; јем-јеш-једу; јим-јиш, (јиду)*. Све ове облике налазимо у RJAziU. Али уз њих ће се јавити и: *идем-идеш, иду* према инфинитиву: *ист(и)*. То је западнохерцеговачка ситуација, уп.: оћеш нешто да *идеш?* што не *идете?* они ништа не *иду*. Фонетски је ту све јасно. Према јек. *јести* ту је *исти*, према јек. *једем*, ту је *идем*. А, као што смо већ видјели, од глагола *ићи* ту презент гласи *ићем*, тако да ни формално не долази до обличког синкретизма. Ту је, значи: *ић(и): ићем* а *ист(и): идем*.

Асим Пецо

ЕТНИК, КТЕТИК И НОРМА (поводом облика *Козарчанин* и *козарачки*)

Неколико општих напомена о норми и нормирању. — Сви књижевни језици имају своју норму. Поред опште норме постоје, у појединим нивоима језичке структуре, посебне норме, а с обзиром на функционално раслојавање књижевног језика, треба имати у виду и норму у оквирима тзв. функционалних стилова.

За утврђивање „правилности“ неког граматичког или лексичког средства постоје нормативни критеријуми; они могу да буду лингвистички и ванлингвистички.

Међу критеријумима се могу одредити хијерархијски односи, али се не сме форсирати само један критеријум; у принципу — критеријуми делују јединствено.

Улогу арбитра у језичкој норми има, пре свих, језички стручњак; он свој став мора брижљиво да образложи, што значи да критеријуми на основу којих је вршена процена „исправности“ језичке појаве треба редовно да буду присутни и познати. Језички стручњак не би требало да буде емоционално наклоњен одређеном језичком средству.

Преиспитивање језичке норме не врши се без великог разлога, тј. не сме се отварати проблем где га нема.

Етник, ктетик и норма. — Раширено је мишљење да приликом нормирања топонима, етника и ктетика треба, у принципу, поштовати језичку праксу. То значи да би извесни облици улазили у књижевни језик дијалекатски маркирани. Како су то, са становишта система књижевног језика, нерегуларне појаве, у стручној и научној литератури су честе расправе у вези са нормирањем наведених категорија. Уз то се, с правом, препоручује диференциран приступ, будући да то нису у свему јединствене категорије.¹

¹ Исп., Стјепан Бабић, *Презимена, топоними, етници и ктетици у књижевном језику*, Језик XXIII, Загреб 1975/76, стр. 139—144.

Има разлога, и то лингвистичких, пре свега, да се нормирање етника и ктетика разматра друкчије и одвојено од топонима. Наиме, етник и ктетик су творбене категорије и по томе иду у творбену норму. Иако и топоним може да буде изведеница (исп. свеже примере типа *Кардељево*, *Пуцарево*), ипак је реч о мотивацији другог типа. Уз то, топоним је увек један, паралелних облика у службеној употреби, у начелу, не може да буде, то је властито име у правом смислу речи. Поред тога, он је у језику незаменљив, а етници и ктетици нису, будући да постоји могућност описног изражавања припадности каквом месту, покрајини, народу.

Зато се у нормирању етника и ктетика мора, пре свега, полазити од система творбе речи у језику. У њиховој творби није искључена и могућност појаве више различитих ликова, с обзиром на присуство различитих творбених модела, типова творбе и творбених форманата. У основи етника и ктетика налази се иста реч — топоним (шире схваћен). Ређе се дешава да је ктетик изведен од етника, а то су и посебни случајеви.

Етник и ктетик од имена планине Козаре. — Како практично у лингвистичкој и стручној литератури изгледа нормирање етника и ктетика, показаћемо на примеру ових категорија изведених од имена планине Козаре.² Овај етник и ктетик смо одабрали највише због тога што се у радовима у којима се разматрају ове форме лепо може видети како језички стручњаци могу, у недостатку детаљнијих емпиријских истраживања, предложити за једино „исправну“ употребу оно језичко средство које такву квалификацију, заправо, не заслужује.

1. У чланку под насловом „*О придјевима козарски и козарачки*“³ на једном месту пише: „Поставља се питање како се зову становници Поткозарја, *Козарци* или *Козарчани*?“ Иако није сасвим јасно откуд одједном ово питање, ко га поставља и зашто га поставља (из наслова се види да су ктетици предмет расправе), ваља ипак прочитати одговор који следи: „Било би исправније *Козарци*“, вели аутор. По томе, човек са Козаре и из Поткозарја је *Козарац*; тај је облик „исправнији“ од *Козарчанин*. Кад се овако једно језичко средство оцени као исправније од другог, онда се очекује образложење такве оцене; у овом случају оно изостаје. Аутор само констатује: „Међутим,

² Неки топоними су, из многих разлога, веома познати широј јавности, док познавање других не излази из оквира уже територије. Планина Козара је савременицима посебно позната из другог светског рата, одакле је стигла у литературу, филм итд. Од познатог топонима етници и ктетици такође постају познати, па тако преко храбрих *козарачких/козарских партизана*, *козарачке/козарске епопеје* и чувеног *козарачког/козарског* кола упознајемо и човека *Козарчанина*.

³ Исп., Стево Далмаџија, *Књижевни језик* 12/1, Сарајево 1983, стр. 39—41.

на подручју цијелог Поткозарја нико не говори *Козарци*, него само *Козарчани*".⁴ Наравно, ово је тачно и јасно, али остају нејасне најмање две ствари: прво, зашто је „исправније *Козарци*“, и друго, зашто је све ово и представљено као језички проблем, кад, очито, проблема и нема. При томе је објашњење ускраћено. А када нема никаквог објашњења, онда лако добијам тврдњу да је етник који, из цитата се то лепо види, уопште није потврђен у језичкој пракси, исправнији од другог лика који је једино жив (наравно, овим не мислимо да критеријум територијалне раширености треба ставити испред свих других). Оваквог раскорака са језичком праксом у нормирању не би смело да буде.

2. Кад већ у споменутом чланку нисмо нашли објашњење тврдње да је лик *Козарац* „исправнији“ од лика *Козарчанин*, покушали смо да га пронађемо трагајући по библиографским подацима. Без већих напора, у једном другом часопису, налазимо чланак истог аутора: „О именима *Козара*, *Поткозарје* и *Козарац*“.⁵ О истом етнику овде налазимо следеће: „Према томе, становници села Козаре, Поткозарја и Козарца зову се *Козарчани*. Језички и граматички било би нормалније да се становници Поткозарја зову *Козарци*. Међутим, на подручју цијелог Поткозарја нико не говори *Козарци* него само *Козарчани*. Значи, етник је исти, једнак је“.⁶ Ако и овде потражимо тумачење става о „нормалности“ облика *Козарци*, нећемо га наћи. Једини прави аргумент⁷ садржан је у изјави да „на подручју цијелог Поткозарја нико не говори *Козарци*, него само *Козарчани*“. Међутим, ова истина, поред осталог, говори сасвим лепо против ауторовог нормативистичког опредељења.⁸

Даљим трагањем утврђујемо да је исти аутор о спорном етнику писао и у чланку: „*Етници и ктетици на подручју Козаре и Поткозарја*“.⁹ Ту пише: „Поставља се питање како се зову становници ових крајева, Поткозарја: *Козарци* или *Козарчани*? Одмах да кажемо, језички и граматички било би нормалније *Козарци*. Међутим, на подручју цијелог Поткозарја нико не говори *Козарци* него само *Козарчани*“. Аутор је очито упоран у својим опредељењима, али и у ускраћивању објашњења. Уместо ваљане научне аргументације налазимо нејасне прогнозе: „Вјероватно ће то остати све дотле док се не издиференцирају придејви *козарски* и *козарчки*. А дотле ће се и даље становници

⁴ Исто, стр. 41.

⁵ Исп., Стево Далмација, *О именима Козара, Поткозарје и Козарац*, Књижевност и језик 3, Београд 1975, стр. 490—493.

⁶ Исто, стр. 492.

⁷ Који, додуше, није лингвистички, већ ванлингвистички.

⁸ Остаје такође спорно да ли је етник у лику *Козарчанин* „језички и граматички“ ненормалан, или мање нормалан.

⁹ Исп., Стево Далмација, Радови II, Институт за језик и књижевност у Сарајеву, Сарајево 1975, стр. 113—140.

Поткозарја звати *Козарчани*¹⁰. Како ће се видети, тачно је да у Поткозарју два лика наведеног ктетика (мисли се на *козарски* и *козарачки*) нису издиференцирана, али никако није јасно довођење ових придева у везу са етником *Козарчанин*, односно, не види се како то судбина овог етника зависи од диференцијације (не зна се какве) наведених ктетика.¹¹

3. Како у цитираним чланцима нисмо нашли научно тумачење тврдње да је лик *Козарац* „исправнији“ од лика *Козарчанин*, трагање настављамо, али у другим публикацијама и у радовима других аутора.

Дискусију о спорном етнику пронашли смо и у књизи проф. Асима Пеце — *Језик наш свагдашњи*,¹² што је, заправо, једна врста језичког саветника. У једном од низа прилога¹³ расправља се и о „нашем“ етнику: „Исто тако се гријеши кад се људи из тих крајева називају *Козарчанима*. Према ономе што знамо о творби етника у нашем језику, од *Козарац* имамо *Козарчанин*, тј. становника *Козарца*; дакле, исто онако као што су *Крагујевчани* становници *Крагујевца*, а *Сточани* становници *Стоца* и сл. Пошто се овдје обично мисли на житеље са подручја планине *Козаре* и *Поткозарја* уопште, биће исправније ако се они зову *Козарцима*. Овакво диференцирање наведених појмова отклонило би једну непотребну нејасноћу, а не би се косило ни са оним што живи на терену“.¹⁴

Сада се види где су корени ставова у раније анализираним чланцима. Проф. Асим Пецо се залаже за лик *Козарац* и притом свој став образлаже једним лингвистичким (правила творбе речи) и једним нелингвистичким аргументом (садржан је у последњој реченици цитата). Сâм поступак је у реду. Међутим, са изнетим ставовима не можемо се сложити.¹⁵

Етник је творбена категорија и тако га треба и посматрати. У низу језичких норми постоји и творбена норма. Потребно је, према томе, утврдити да ли лик *Козарчанин*, који је једини посведочен у пракси, припада творбеном систему књижевног језика. Ако се покаже да се *Козарчанин* противи правилима творбе речи, онда је имало смисла отварати проблем, а ако се не противи, онда је етник *Козарчанин* једини облик који је са становишта језичке норме „исправан“, будући да у језичкој

¹⁰ Исто, стр. 136.

¹¹ Може се стећи утисак да се оваквим екстраполирањем цитата засењава истина и да се намерно изостављају објашњења и аргументација. Лако је, међутим, утврдити да стварних тумачења нема ни испред ни иза цитираних места.

¹² Сарајево 1969.

¹³ Наслов прилога је: *Козарске или козарачке бригаде*, стр. 136—137.

¹⁴ Исто, стр. 136—137.

¹⁵ Сигурно је да ни сам аутор данас не мисли о овом питању као раније. Необично је, међутим, што се толико година касније тако некритички прихвата његова тврдња.

пракси другог облика и нема, а веома је важан став да језичка норма треба да „извири из језичке праксе, а не обратно“.¹⁶ Овде, наравно, и не треба узимати у обзир критеријум територијалне раширености јер не постоје два облика чија би се раширеност пратила.

Творбеном анализом се лако утврђује да изведеница *Козарчанин* припада језичком систему и да јој је творба сасвим регуларна: у језику постоји суфикс *-чанин* којим се творе мушки етници; тај је суфикс једнозначан, структурно погодан и постаје све обичнији.¹⁷ Да бисмо ово потврдили, није потребно ићи даље од Козаре и Поткозарја: са тог подручја имамо доста примера, као што су: *Церовљанчанин* — етник од села *Церовљани*, *Чикулчанин* — *Чикула*, *Добрљинчанин* — *Добрљин*, *Дубравчанин* — *Дубрава*, *Градинчанин* — *Градина*, *Јабланчанин* — *Јаблан*, *Јоховчанин* — *Јохова*, *Калајевчанин* — *Калајево*, *Котуровчанин* — *Котурово*, *Кривајчанин* — *Криваја*, *Маглајанчанин* — *Маглајани*, *Петрињчанин* — *Петриња*, *Слабињчанин* — *Слабиња*, *Приједорчанин* — *Приједор*, *Војковчанин* — *Војскова* и сл.¹⁸ Наравно, и изван овог простора има низ врло познатих потврда, као што су: *Љубљанчанин* — *Љубљана*, *Валтовчанин* — *Валтово*, *Краљевчанин* — *Краљево*, *Бијељинчанин* — *Бијељина*, а исп. такође и: *Клокчанин* — *Клока*, *Гајчанин* — *Гај*, *Купиновчанин* — *Купиново*, *Вуковарчанин* — *Вуковар* и сл. У оваквом друштву, очито, етник *Козарчанин* није никакав изузетак, а понајмање је „неправилан“. Инсистирање на лику *Козарац* је неодрживо из најмање два разлога: што уопште није потврђен и што се облички поклапа са топонимом *Козарац*. После свега је јасно да се не грешу кад се људи са Козаре зову *Козарчанима*.

4. И ктетик изведен од имена планине Козаре био је такође у више наврата предмет расправе.¹⁹ Заједничка карактеристика

¹⁶ Исп., Јосип Баотић, *О норми и неким некодифицираним изразима у нашем језику*, Књижевни језик 9/1, Сарајево 1980, стр. 19—28.

¹⁷ О овом суфиксу исп., Стјепан Бабић, *Творба етника и ктетика у дијалектима и у хрватском књижевном језику*, *Opomastica Jugoslavica* 6, Загреб 1976, стр. 145—185; Божо Ђорић, *Именички суфикси с иницијалним ч*, Књижевни језик 9/4, Сарајево 1981, стр. 15—18.

¹⁸ Примери узети из чланка: „Етници и ктетници на подручју Козаре и Поткозарја“, Радови II, Институт за језик и књижевност у Сарајеву, Сарајево 1975, стр. 113—140.

¹⁹ Исп., Асим Пецо, *Језик наш свагдашњи*, Сарајево 1969; Шипка Милан, *Козарачко или козарско коло?* Језик VII, Загреб 1958—59, стр. 29—30; Шипка Милан, *Језички Савјетник*, Сарајево 1975, на стр. 228—229; Стево Далмација, *Етници и Ктетници на подручју Козаре и Поткозарја*, Радови II, Институт за језик и књижевност у Сарајеву, Сарајево 1975, стр. 113—140; Исти, *О именима Козара, Поткозарје и Козарац*, Књижевност и језик, Београд 1975, стр. 490—493; Исти, *Козарски или козарачки*, *Козарски вјесник*, Приједор, бр. 187, 30. 3. 1979, стр. 11; Исти, *О придјевима козарски и козарачки*, Књижевни језик 12/1, Сарајево 1983, стр. 39—41.

изнесених ставова састоји се у безрезервном форсирању једног лика: између ликова *козарачки* и *козарски* аутори су се опредељивали за *козарски*, искључујући *козарачки* или дајући друкчију мотивацију овом лику.²⁰ Тврди се да је ктетик *козарачки* изведен од топонима *Козарац*, а *козарски* од *Козара*. Зато сви, у складу са својим теоријским схватањима, констатују да је једино исправно писати и говорити: *козарско коло*, *козарски партизани*, *козарка епопеја*, *козарска битка*, *козарски народ*, *козарске бригаде*... Лику *козарачки* не даје никакву шансу.

Међутим, објашњења су једнострана: сви аутори, не зна се из којих разлога, настоје да покажу како само и једино у творбеној игри учествује суфикс *-ски*, па у складу с тим доказују да ктетик од *Козара* може да гласи само *козарски*. Нико чак и не покушава да лингвистичким критеријумом повеже ктетик *козарачки* са топонимом *Козара*, што значи да је такав лик изван језичког система. Ни чињеница што је тај лик у језичкој пракси, као што су испитивања показала,²¹ доста присутан²² и да диференцијација није извршена, не обавезује никога.

Побимо од претпоставке да је етник *козарачки* у синтамама *козарачка епопеја*, *козарачко коло*, *козарачки партизани* итд., обичнији од лика *козарски*. Да ли је ова претпоставка, без емпиријских истраживања, довољан разлог да се лик *козарачки* предложи за једино исправан и да се тако елиминише конкурентна форма *козарски*? А затим, да ли може језички стручњак који употребљава у пракси само лик *козарачки* инсистирати само на том лику?

Да бисмо одговорили на ова и слична питања, настојећи да при том будемо објективни, узећемо у обзир два критеријума: језичку регуларност и територијалну раширеност, један, дакле, лингвистички и један ванлингвистички критеријум. Ако се покаже да је етник *козарачки* нерегуларан, да не одговара језичком систему (не уклапа се у творбени систем), односно, ако таква категорија не постоји у језичкој пракси, онда су сви аутори који су се у својим радовима залагали за друкчији лик у праву.

²⁰ По њима, ктетик *козарачки* изведен је од топонима *Козарац*; друкчија могућност се не спомиње.

²¹ „Истражујући народне говоре Поткозарја запазио сам да придеји *козарски* и *козарачки* нису још у овим говорима у потпуности диференцирани“. Исп., Књижевни језик 12/1, стр. 41.

²² Кад се већ расправља о овом ктетик, језички стручњак не сме само да констатује како је изашла књига *Пета козарачка бригада* у чијем наслову налазимо спорни ктетик; јасно је да аутор ове књиге није случајно употребио управо овакав лик: он се употребљавао и употребљава се у језичкој пракси Козарчана. Такође је чудно да се у расправи о овим питањима не разјасни зашто, рецимо, Правопис из 1960. има само лик *козарачки*.

Лако је утврдити постојање суфикса *-ачки* у творби ктетика.²³ Творби помоћу овога суфикса припадају ктетици као што су: *краљевачки* — *Краљево*, *валтовачки* — *Валово* и сл., а и у самом козарачком/козарском материјалу има потврда за овај тип творбе: *косјеревачки* — *Косјерево*, *котуровачки* — *Котурови*, *војсковачки* — *Војскова*, *стриговачки* — *Стригова*...²⁴ Очито је да творба ктетика суфиксом *-ачки* није непозната језичком систему, па је, у складу с тим, лик *козарачки* сасвим равноправан лику *козарски*. Оба су лингвистички регуларна.

Критеријум територијалне раширености није поуздан без опсежнијих емпиријских истраживања, а таква истраживања не постоје за цело подручје Козаре и Поткозарја. Колико је овај критеријум несигуран, лепо се види и на следећем примеру: „Ми који смо рођени под Козаром“, вели Милан Шипка, „и који то коло сматрамо својим, зовемо га *козарским колом*“.²⁵ Међутим, ствари стоје друкчије: многи који су рођени на Козари и под Козаром то коло зову само *козарачко коло*.

Довођење лика *козарачки* у везу са топонимом *Козарац* јесте логично, али је непотребно. Сваки човек може лако на матерњем језику градити облике чак и кад такве облике раније никад није чуо ни изговорио. На директно питање ће тако и сваки становник Козарца (и не само он) без муке направити и етник (*Козарчанин*) и ктетик (*козарачки*) од имена свог места, али је питање да ли је то слика језичке праксе или тренутних околности. Уосталом, припадност неком месту сасвим се лако изражава и описно (*човек са Козаре* и *човек из Козарца*), па није ни неопходно инсистирање на тоталној диференцијацији језичких средстава.

Анализа је показала да су оба лика ктетика изведеног од имена планине Козаре, и *козарачки* и *козарски*, регуларна, а у језичкој пракси оба су присутна. Осим субјективних, нема никаквих разлога да се једном од њих да одлучујућа предност. Кад постоје паралелни облици онда је најнормалније језичкој пракси препустити да пресуди. Сваки други пут је погрешан. Показује се, међутим, и на примеру овог ктетика, да форсирање одређеног облика може веома успешно, и у науци, и у пракси, потионути конкурентни лик. Да није тако, не би млади истраживач онако упорно и некритички само понављао ставове својих претходника који су се залагали за етник *Козарац* и ктетик *козарски*, а сигурно је да савети свих ових стручњака нису остали без одраза у школству, литератури, средствима јавних комуникација...

²³ Исп., *Приручна граматика хрватскога књижевног језика* (група аутора), Загреб 1979, на стр. 281.

²⁴ Примери узети из чланка: *Етници и ктетици на подручју Козаре и Поткозарја* (в. нап. 18).

²⁵ Исп., *Језички савјетник*, стр. 228.

Али на срећу, не може се са корица књиге скинути наслов *Пѣт̄а кѡзарачк̄а бриг̄ада*, нити ће се *Кѡзарачк̄и кѡмѣн*, један од врхова Козаре, икад друкчије звати. А док се буде играло *кѡзарачкѡ кѡло*, чуће се и речи: играј коло, *кѡзарачк̄а* лоло.

И да закључимо: књижевном језику припада само етник *Кѡзарчанин*, а од два лика ктетика, оба су равноправна: и *кѡзарачк̄и* и *кѡзарск̄и*.

Божо Ђорић

С по м е н и

ПРЕДАВАЊЕ АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА У МОСКВИ 1898. ГОДИНЕ

Професор Московског универзитета Људмила Павловна Лаптева у своме раду *Развитие славяноведения в России с 90-х годов XIX в. до 1917 г.* штампаном у зборнику *История на славистиката од края на XIX и началото на XX в.* (София, 1981, стр. 34—58) даје и податке о делатности Словенске комисије при Московском археолошком друштву (Славянская комиссия при Московском археологическом обществе). Између осталогa ту се на једном месту каже да је „на једној од седница присуствовао професор београдске Велике школе А. Белић“ (стр. 39). Даље се из излаглања види да је Белић одржао предавање о Српској књижевној задрузи („о Сербској литературној задруге“), и то на седници од 26. III 1898. године. Из даљег текста видимо да је тај реферат штампан у трећој књизи Радова ове комисије (Труды...), која је изишла 1902. Све су то подаци који су нас изузетно заинтересовали, па смо желели да то бар донекле разјаснимо. Најпре, Белић 1898. године, кад је држао поменути реферат, није био још професор Велике школе, него је био студент Московског универзитета, на којем је био од 1895—1899. Тек после одласка у Лајпциг Лескину и после доктората, он се вратио у Београд и ту постао професор Велике школе 1900. Међутим, нешто је у овом обавештењу ипак тачно: када је Белићев реферат штампан, 1902, он је доиста био професор ове школе. То показује да је управа поменути институције, тј. Словенске комисије у Москви, и онда када је после четири године штампала Белићев реферат знала где је и шта ради, неко је с њим морао одржавати ближе везе, а најпре свакако тадашњи секретар ове комисије, познати и касније веома славни руски слависта и академик, П. А. Лавров. Пошто би све ово у вези с овим Белићевим предавањем имало значаја за саме почетке научног рада Александра Белића, замолили смо проф. Љ. П. Лаптеву да нам сними то штампано предавање. И добили смо препис. По-

казало се, међутим, да предавање није штампано у целини, него је у записницима те Комисије, додатим уз Радове, наштампан извод из Белићевог предавања и то сачињен на сваки начин руком секретара Лаврова. Али и тај садржај је веома богат и ми смо искрено захвални проф. Лаптевој што нам је препис тога садржаја начинила и послала.

Садржај Белићева реферата је довољно подробан, штампан је на две велике стране Радова (књ. 3 за 1902), и то на странама 5—6 додатих записника, па нам то даје могућност да кажемо коју реч о томе предавању и о тадашњим Белићевим погледима на нашу књижевност и на значај почетка рада Српске књижевне задруге, како их је он схватао и представио. Ово је било прво веће и значајније Белићево иступање пред тако одабраном научном публиком.

Своје излагање Белић је почео доста оштрим уводом о стању тадашње српске књижевности, односно о укусима публике за којима су се поводили издавачи. Тада се — каже Белић — у орпској књижевности осећала навала сензационалних страних романа, а запостављало се српско оригинално књижевно стваралаштво. А српска књижевност тога времена представљала је народни живот гледан са различитих страна. Зато је основана Српска књижевна задруга са циљем да боље упознаје читалачку публику са истински значајним делима страних књижевности, да популарише српску оригиналну књижевност и да помаже уопште ширење добрих и корисних књига у српском народу. Зато сваке године издаје по једно коло од седам књига. Предавач онда каже да је већ изишло пет таквих кола, али он има при руци само прва четири, тј. 28 књига. Онда књиге дели на чисто књижевна дела и на популарно-научна. Оригиналних књига је изишло 16. Од њих 9 не припадају савременим писцима, али су зато снабдевене уводима о животу и делатности појединих писаца, као и напоменама друге врсте потребним тадашњем српском читаоцу.

Онда Белић иде редом од књиге до књиге. Одмах морамо рећи да су његове примедбе смеле и каткад оштре, мада је предавање одржано с намером да се популарише рад овог познатог српског књижевног друштва и издавачког предузећа.

Већ за *Антологију дубровачке лирике* Белић ће рећи да је у њој дат „вештачки начин поделе“, па такав поступак Решетаров тешко да ће изазвати код Срба особито интересовање за дубровачку књижевност. Три књиге дела Доситеја Обрадовића Белић само спомиње, а то су две књиге *Живота и прикљученија* и *Басне*. Нешто више пажње посвећено је *Даворју* Ј. С. Поповића. Добро је што су покупљене мање Стеријине песме — каже Белић — јер су иначе биле разбацане по старим листовима, а уз њих су дати добри коментари Љубе Стојановића. Ту Белић спомиње свога професора. За роман *Два идола* Богобоја Ата-

нацковића рећи ће се да је „један од најбољих у српској књижевности“. Вероватно га тада предавач није прочитао, очекивали бисмо иначе његов оштрији суд. Мање пажње Белић посвећује *Низу старијих српских приповедака*, са уводом и у редакцији Андре Гавриловића, јер ове „имају неки значај само за историчара српске књижевности“. Две књиге драмских дела Косте Трифковића Белић не хвали нарочито, само ће рећи да је једна комедија (*Младост Доситеја Обрадовића*) тада први пут штампана. Изузетно пак хвали књижевну оцену Трифковићевих радова из пера Д. Живаљевића и за њу каже да је „веома успела“ („очень удачна“).

Занимљиво је да је Белић с пажњом пропратио три књиге Милана Јовановића Морскога (*С мора и са сува, Тамо-амо по Истоку*, I—II). За писца је рекао да је „недавно умро“, а да је „познати књижевни критичар“ и да је ове своје књиге сачинио тако да су „веома занимљиве по садржају, по стилу, и по обради“. Види се да су се путне белешке Јовановићеве Белићу свиделе, а да га је познавао и као критичара. Није ни чудо, наш свет је заиста радо читао ове белешке с путовања, како због лепог писања тако и због представљања новог, далеког егзотичног света. — Песме Јована Илића, које су изишле под редакцијом Љ. Стојановића — опет Белић спомиње свога професора, „познате су по својим идиличним описима и источном лиризму“. — О првој књизи Змајеве *Друге певаније* Белић као да није имао високо мишљење, задовољиће се да каже како ове песме приказују „лесников патриотизам, као и у прво време његова песничкога стваралаштва“. — Очигледно Белић није имао шта лично да каже о Матавуљеву *Бакоњи*, задовољиће се да каже како је то писац „већ познат својим мајсторским приповеткама из живота Црногораца и Далматинаца“. Ипак похвала. — *Прве жртве* Андре Гавриловића само су споменуте. Тако у садржају, а свакако их Белић није хвалио ни у предавању. И то је добро.

Преведена дела као да није много Белић истицао у своме предавању, није ниједно од њих особито истицао, нити је које потценио. Понегде чак није споменуо ни преводиоца, као што је било уз *Тврдицу* и *Тартифа*, а уз остала дела је преводиоце наводио. Занимљиво је да није ништа рекао ни о Потапенковој *Истинској служби*, а очекивало би се да пред руском публиком спомене и једино дело преведено из руске књижевности. Није чак рекао је ли тај средњи руски писац заслужио да у издањима Српске књижевне задруге представља велику руску књижевност XIX века. Или можда Лавров у своме садржају то није споменуо, а Белић је могао нешто и рећи. Важно је пак да је Белић рекао нешто што се односило на сва преведена дела: „Сва су ова издања снабдевена уводима у којима су укратко представљени живот наведених писаца и значај њихових

дела у историји опште књижевности“. То је добра напомена, свакако је била извод из већег дела Белићевих излагања. — Без коментара је споменут зборник песничких превода В. Јовановића *С француског Парнаса*, вероватно се Белић није особито одушевљавао њима.

После тога је Белић у предавању прешао на популарно-научна дела. Најпре спомиње две књиге *Историје српскога народа* Љ. Ковачевића и Љ. Јовановића. Ово дело веома хвали. Писци су „истакнути српски историчари“. „Ова је историја важна не само по маси занимљивих чињеница из старе српске историје, него и по оним чињеницама које се, у ваљаном осветљењу и критичкој провери, појављују први пут на страницама српске научне књижевности“. Каже се даље да је ова историја обухватила време до краја X века. О новијим историјским збивањима говоре мемоари Проте Матије Ненадовића, који су изишли у редакцији Љ. Ковачевића. И онда долази највећа похвала коју је Белић исказао једноме делу у овом свом предавању. То му свакако може служити на част. Ево како је Белић похвалио Проту: „Устанак 1804. г. и сва каснија збивања, која су се одиграла пред очима Ненадовићевим, описана су код њега живо, просто, јасно, јер је он писао — како се сам изражава — не за штампу него за спомен својој деци“. Морао је предавач још много лепих речи рећи у похвалу Проти чим је Лавров успео да забележи и ово што је забележио.

После тога је Белић споменуо дела из природних наука, и то *Из природе* Јосифа Панчића, *Камено доба* професора Жујовића и *Из науке о светлости* професора Станојевића.

После овога долази похвала Српској књижевној задрузи, исказана одмерено, али ипак са доста похвала. Из овог прегледа књига — рећи ће даље Белић — види се да Задруга има озбиљан однос према своме послу и да стварно покушава да испуни постављене задатке. Онда још једна похвала: са сваким колом Задруге придолaze нове снаге, које узимају учешћа на заједничком послу, „тако да већ сада — што је код Срба ретка појава — скоро сви истакнути књижевни ствараоци на овај или на онај начин учествују у издањима Задругиним“. Наравно, могу се учинити и извесне замерке, као што су, на пример, „једностраност у популарно-научним издањима, не увек успео избор преводних дела“, али „несумњиве вредности потпуно то искупљују“. Све је ово лепо речено, зрело и одмерено, као подршка раду Задругину. Најзад, долази још једна похвала Задрузи: желећи да буде што кориснија народу, Задруга је учинила да њене књиге и у материјалном погледу буду приступачне свима, јер су ове књиге тако јевтине „како код Срба никада није било“. Истиче се исто тако да су књиге лепо штампане и да су све у платненом повезу.

Као што се из нашег приказа могло видети, садржај Белићева предавања начињен је тако пажљиво, тако богато да се скоро од одељка до одељка може пратити шта је предавач рекао и какав је однос заузео према ономе о чему је говорио. Још једном подвлачимо да је то била заслуга записничара Лаврова, који се истицао познавањем наших књижевних и научних прилика и односа. Познато је да је написао и монографију о Његошу.

Можда би се могло претпоставити да је Белић дао неки рукопис свога предавања Лаврову, па да је овај према томе начинио овај садржај. Ми ипак остајемо при томе да је заслуга Лаврова што је тај садржај испао онако богат. Он је сам то писао, без помоћи Белићеве. Закључујемо то по неким грешкама у преношењу имена или наслова. Тако ће Живко Поповић постати „Н. Поповић“, Флоса је постала „Фноса“, Милан Јовановић је постао „Д. М. Јовановић“. Додуше, прво слово би се могло тумачити и као „доктор“, јер је Белић свакако Јовановића спомињао као доктора. Али је зато и Змај постао „Д. М. Јовановић“, дакле, као и Милан Јовановић Морски. Милан Решетар је постао „В. М. Решетар“, Борђе Звекић је постао „Звенич“, а „Миле“ из *Низа старијих српских приповедака* постао је „Милисављевић“. Ово дешифровање псеудонима разрешио је, додуше, Андра Гавриловић у предговору, али је за то требало загледати и у предговор, а то је свакако морао учинити Белић и тако назвао писца приповетке *Грех*. Андра Николић је на једном месту постао „Н. Николић“ (као редактор Доситејевих *Басана*), али је као преводилац *Воденице на Флоси* добро забележен. Јосиф Панчић је постао „Д. Панчић“, а не можемо сматрати за грешке што нема ни имена ни почетних слова имена код Жујовића (Јована) и Станојевића (Борђа). Овакве омашке свакако не би могле бити учињене да је писац овога садржаја имао при руци какав Белићев текст.

На крају би ваљало рећи да су Белићева мишљења о појединим књигама о којима је говорио врло добри, чак и за наше време, а не само за године када је било мало људи међу Србима који се нису о књигама Српске књижевне задруге изражавали само с дивљењем. Код Белића — као што се видело — било је подоста сумњи у праве вредности појединих дела. Његове примедбе се могу прихватити и данас, што је изванредно похвално за двадесетдвогодишњака Белића — студента. То су били зрели судови. Они који су познавали професора из каснијих година знају да је он доста пажљиво пратио збивања у нашој па и у страним књижевностима, да је увек био у току збивања. Ово нарочито истичемо и овом приликом, јер је то једна од важнијих особина великог научника Александра Белића.

Борђе Живановић

Штампа ГРО „Просвета“ Буре Баковића 21 Београд

7404293

DM10-

1,000

YU ISSN 0027-8084
UDK 808.61./.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

PG
1201
.N24

Nash Jezik.
НАШ ЈЕЗИК

XXVI/4—5

UNIV. of MICH.

FEB 28 1986

Current Serials

**БЕОГРАД
1985.**

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

др Татјана БАТИСТИЋ, мр Милица ВУЈАНИЋ, др Даринка ГОРТАН-ПРЕМК, др Бранислав МИЛАНОВИЋ, др Драгана МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, мр Мирослав НИКОЛИЋ, др Асим ПЕЦО, др Митар ПЕШИКАН, др Љубомир ПОПОВИЋ, др Живојин СТАНОЈЧИЋ, др Драго ЂУПИЋ, др Егон ФЕКЕТЕ

Ужа редакција:

Секретари др ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК и мр МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ
Уредник др МИТАР ПЕШИКАН

НАШ ЈЕЗИК је покренуло 1933. године Лингвистичко друштво у Београду, на челу са Александром Белићем, који је уредио седам књига предратне серије, као и девет књига и први двоброј десете књиге у новој, послератној серији часописа. Од књ. X/3—4 до XXI/1—2 уредник часописа је био Михаило Стевановић. — *НАШ ЈЕЗИК* излази у свескама, које се обједињују у књиге. Издаје га и прима рукописе и претплату Институт за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михилова 35. Претплату од 400 динара слати на текући рачун Института 60806-603-864.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXVI (нова серија)

Св. 4—5 (1985)

САДРЖАЈ

Извори супстанције и структуре српскохрватског књижевног језика (ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ)	167
Структура слога и проблем силабизација у српскохрватском језику (РАДОЈЕ СИМИЋ)	181
Именичка образовања с префиксима <i>над-</i> и <i>под-</i> (МИЛИЦА РАДОВИЋ-ТЕШИЋ)	205
Неки случајеви конгруенције у језику Марка Миљанова (БРАНИСЛАВ ОСТОЈИЋ)	220
Гласовне промене у енклизи (ЗОРКА КАШИЋ)	228
Из терминологије и лексике	
Неки проблеми српскохрватске дијалектолошке номенклатуре (ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ)	234
Термин <i>видео</i> (ЈАСМИНА МИХАЈЛОВИЋ)	241
Из проблематике именица с месним значењем (ТАТЈАНА ЖИГИЋ и ИВАНА ПРИБИЋЕВИЋ)	253
Дописи и питања	
Негација уз инфинитив и рјечцу <i>да</i> + презент (МИЛОРАД ЂИРКОВИЋ)	261
Писање сложених скраћеница (ДУШАН НИКОЛИЋ)	264
Напомене уз два претходна прилога (МИТАР ПЕШИКАН)	269
Око часа и сата (МИТАР ПЕШИКАН)	273
Хроника	
ПАВЛЕ ИВИЋ: О актуелним проблемима нашег књижевног језика	276
Спомени	
Четврт века од смрти Александра Белића (ДРАГО ЂУПИЋ)	282

ИЗВОРИ СУПСТАНЦИЈЕ И СТРУКТУРЕ СРПСКОХРВАТскоГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

(Речник језика Петра II Петровића Његоша, I—II, у редакцији
академика М. Стевановића, Београд 1983)

1. Литерарни израз као атрибут народног језика у функцији општеприхваћеног стандарда несумњив је историјскојезички појам којим наша наука већ поодавно оперише. Очито је то несумњива чињеница када се констатује суштина оснивања и учвршћивања књижевног језика: језик добрих писаца¹ — супстанција, згуснута маса материје из које се кристалише структура грама-тичких законитости. У тој светлости пуно оправдање и научну основаност има, наизглед једноставна, готово карактера теореме, констатација каква је ова: „Учвршћивању угледа народног језика као литерарног израза допринело је и објављивање Горског вијенца Петра II Петровића Његоша. Владика — песник је чврсто стајао на тлу свог завичајног зетског дијалекта, ијекавског, али иначе у многоне различитог од Вуковог источнохерцеговачког. Његош је изврсно познавао тај једри и живописни говор, као и афористични начин изражавања својих земљака... Његов речник је веома богат... издашно [се] користио речима из црквеног језика, махом рускословенским, али не ретко и српкословенским... Хибридни спој дијалекатског и књишког постао је под Његошевим пером изванредно снажан изражајни инструмент. То је пре свега заслуга необичног Његошевог талента, али и чињенице да је он надахнуто црпао из двеју великих баштина које је присно познавао: народне поезије и црквене књижевности.“²

2. Дата за језик једног писца, она није могла проистећи ни из чега другог до из уочавања чињенице да је Његошев језик у активном слоју језгра нашега књижевног језика и да,

¹ B. Stolz, Kopitar and Vuk: An assessment of their roles in the rise of the new Serbian literary language, *Papers in Slavic Philology* 2, No. 184, Michigan Slavic Publications, Ann Arbor 1982, 165

² П. Ивић и Ј. Кашић, *О језику код Срба у раздобљу од 1804. до 1878*, *Историја српског народа* V/2, СКЗ Београд 1981, 350—351.

као такав, непрестано, са сваком стваралачком генерацијом, даје нови импулс развиту модерног књижевног језика. Екстралингвистичка потврда су томе, на пример, и Андрићев и Селимовићев став према нивоу Његошевог језика. Први од њих ће за њега рећи да је Његош „водио часну и тешку борбу правог писца са својом мисли и са њеним изразом, и у својим најбољим часовима налазио онај облик који је једини прави, у коме је заиста ‚речима тесно а мислима пространо‘ и који се само упорном борбом и преданим радом налази и осваја.”³ Други — да је то обогаћен, измењен, стилизован — на виши мисаони ниво дигнут народни језик.⁴ А обојица су, у континуитету развита нашег језика, достојни својих претходника — ствараоци тога језика.

3. Редактор Речника језика Петра II Петровића Његоша (САНУ — ЦАНУ, Београд 1983), академик М. Стевановић ову значајну чињеницу формулише, у уводу датом делу, овако: „Он [је] један од твораца нашег књижевног језика. Он, прво, иде међу писце, ако не и испред свих других писаца новијег времена, који су за основицу свог књижевног језика узели народни, за шта се залагао, беспштедно борио и што је коначно изборио Његошев велики савременик Вук Караџић. Осим тога, Његошев језик није био само народни него богатији од народног, а у сваком случају је знатно шире основе; он је укључивао у себе и извесне творачке елементе дотадашњег језика наших књижевности. Велики је песник из овога језика спонтано узимао оно што је у њему било најпозитивније; допуштао је себи, штавише, и позајмљивање из књижевног руског језика, ако не много из најновијег, свакако из црквеноруског, тј. из руског књижевног језика до Пушкинове епохе.” То се, као и елементи старог српскословенског језика, затим и многи архаизми и „варваризми” — и у лексици, и у синтакси, са гномским карактером његове фразеологије, како М. Стевановић каже, — „из књига, не само из Његошевих дела него и из дела неких других наших писаца, улило у народни језик” и зато је Његош „више од било којег другог појединог нашег песника — стваралац широке основице српскохрватског књижевног језика.”⁵

4. И, с обзиром на све ово и, посебно, с обзиром на то да се у многим написима и расправама о Петру II Петровићу Његошу изузетно много наглашавало богатство Његошевог језика, требало би дати бар делимичан, а довољно и уопштен, одговор на питање: у чему је, сасвим одређено, то богатство? Да ли је оно у десетину хиљада код Његоша нађених речи? Јесте,

³ И. Андрић, *Сабрана дела*, Књига XIII, Београд 1981, 52.

⁴ М. Селимовић, *За и против Вука*, Нови Сад 1967, 131—132.

⁵ М. Стевановић, *Сврха и начин израде овога дела*, Речник језика Петра II Петровића Његоша, I—II, Београд 1983, VIII—IX.

свакако, и у томе, па нека их је и која стотина мање. Богаћење речника које се исказује повећањем броја речи сигурно је прво у реалијама развитка сваког језика, па и нашега. И можда се то најпре може показати управо на противуречним односима опозиције народног језика према елементима језика који су до Вукове реформе били комуникацијско средство наше културе уопште, па у њој и наше књижевности. У томе погледу и Његошев се језик може узимати онако како се Шекспиров или Спенсеров језик узимају за енглески⁶: као језик који с о б о м актуализује, одн. поново оживљује извесне речи, и граматичке структуре, наравно, и уводи их, „понарођене“, у књижевни језик заснован на народном језику. Сасвим сá разлогом И. Андрић каже да „има у нама дрхтај једног тона који тачно одговара специфичном ритму Његошевог десетерца, који се према њему односи као калуп према одливку и који се на његов звук увек одазове, веран и непогрешан као лозинка,“ те је зато „Његош увек присутан у нашем животу (наведено дело, 61)“. Заправо, Иво Андрић констатује чињеницу да генерације већ цитирају Његошеве стихове не „у неком књижевном смислу речи,“... него их употребљавају „као што употребљавају у говору толике народне изреке и узречице, не двојећи их од њих (нав. дело, 61).“

5. Тако, Речник Његошева језика, у најисцрпнијем досад систему, показује контекст пишчеве употребе страног лексичког елемента. И сасвим делимично наводећи тај елемент по реду бројности, констатоваћемо да је Његошев одбир речи из црквенословенско-руског, старосрпског и црквенословенског био условљен, ако не првенствено а оно највише, песничком потребом. И био је врло срећан. Историја појединих речи то потврђује. Навешћемо, на пример, да је упркос настојањима пуриста да многе од тих речи уклоне из српскохрватског књижевног језика, у томе језику много управо остало у врло живој употреби, као чврсти саставни део његовога вокабулара. Такве су у наведеноме Речнику дефинисане и контекстуално образложене као живе речи, нпр.: *бл̑год̑аран* „захвалан“; *благод̑арити*, *д̑д̑ар̑им* „захвалити, захваљивати“; *благод̑арност* „захвалност“; *бл̑год̑атан* (*благодатан*) са значењима: „милостив“, „пун благодати“, „пун пријатности“.

⁶ St. Ullmann, *Language and Style*, Oxford 1966, 171; »It sometimes happens that a word which had fallen into disuse is revived and readmitted into literary language or even into ordinary speech. A number of obsolete terms, Shakespearian, Spenserian and others, were rejuvenated in this way by English writers during the Pre-Romantic and Romantic period. The history of the word *glee* may serve as a warning that what may be an archaism in the usage of one generation may cease to be archaic for the next«... В. и принципски о језичком стваралаштву појединаца (Гете, Пушкин, Шекспир, Толстој, Његош, Караџић, Миџкевић, Словацки) код А. Велића, Око нашег књижевног језика, СКЗ Београд 1951, 19—21, 31, 45, 285.

„пријатан“, „благодворан, окрепљујући“; *благододан* са значењима: „племенит, великодушан“, „достојанствен, поносит“, „врло уважен“, „поштован, угледан“, *блџгослџв* и *благослџвити*, управо, код Његоша *благослџвјати* и (на шта Речник упућује ознаком в.) — *благосиљати* „изрицати, давати благослов“. Примери, наиме, из Његошевог језика, који чине природно окружење датих речи: — И ја му остајем вјечно благодаран. — На овом Вашем дару много Вам... благодарим. — И пуну благодарност заслужује. — Над њом се благословено, лијепо и благодатно небо шири и смије. — Ти си жртва *благородног* чувства. — *Благосиљаше* земљу и сл. — апсолутно су актуални и у језичком осећању генерација и каснијег XIX века, одн. XX века. Речник српскохрватскога књижевног језика Матице српске тако даје примере: — Врло лепа хвала што се бринете о мени. Бићу вам до века благодаран — Јована Поповића; — Ја ћу ти у души благодарити — Јанка Лесковара; — Доселио се и судија Манојло, *благородан* створ — Исидоре Секулић, или — Онда је још живио његов *благородни* господин отац — Мирослава Крлеже; — Ја бих *благосиљао* бога — Б. Атанацковића, дакле — са оним истим семантичким спектром који налазимо у Његошевом језику, а у околностима развитка једног књижевног језика који се, по многима, имао развијати на искључиво народној бази.

6. То исто показује нам група речи чија је основна морфема именица ж. рода *чџст* „део“. Речник Његошева језика бележи је ознаком црквенословенизма, као што слично бележи њене деривативе: *чџстица* ж. (цркв.-рус.) „најмањи делић чега, честица, искра“, *уџсник* м (цркв.-рус.) „учесник, судеоник“ и *уџстије* с (цркв.-рус.) „учешће, суделовање“. И несумњиво су деривативи њени у облику који имају код Његоша, као и сама основна морфема, архаизми. Али су као семантичко-творбени модел, у српскохрватском обличју *чџстица*, *уџсник* и *уџшће*, заједно са глаголом *уџствовати* несумњиво интегрални део модерног књижевног језика.

7. Наравно, нису само стране словенске речи, од којих су многе и од раније биле истог порекла с њиховим каснијим ликовима у нашем језику, у Његошевом језику. Има, како се и по ознакама у истоме Речнику види, и речи из других језика, из оријенталних језика, покоја из грчког, знатно мање и из ебрејског језика, кад то тражи дотични појам. Да наведемо само неке, од оних који су у општој употреби, наравно: *диплџма* ж грч., *дипломџија* ж грч., *дџск* м грч., *дџрек* м тур., *џдол* м грч., *кџвез* м тур., *мџна* ж хебр., *мџсија* м хебр. *шџтор* м перс.-тур. Ту су, затим, речи пореклом из западноевропских језика. Овде је француских највише (нпр., *галџрија* ж фр., *гарнџзон* м фр., *рокџкџ* м фр., *рџла* ж фр.), неупоредиво мање итали-

јанских (нпр., *галија ж тал.*, *флџа ж тал.*, *гвџрдија ж тал.*, *квартира ж тал.*) и ретко која немачка реч међу општеприхваћеним (нпр. *фабрицирати*), са сасвим усамљеним оним речима које би биле неприхваћене (нпр. *фџкел* м нем.-рус. „зубља“). Лексички фонд, дакле, који потврђује да Његош, у време када Вуков народни језик у функцији књижевног тријумфује, пише оригиналним поетским језиком који садржи бројне регионализме, црквенословенизме, русизме,⁷ интернационализме. Пише, дакле, као образован човек, служећи се језичким средствима за која је у датом тренутку осећао да ће најадекватније рећи своју мисао, песничку али и било какву другу, с обзиром на универзалност његовог духовног и световног положаја.

8. У овоме контексту треба посматрати и флуидну категорију дијалектизама. Наиме, треба бити свестан чињенице да у књижевном језику који је основан на врло широкој народној основи категорија дијалектизма не може бити друкчија него флуидна. То јест, колико год да има сасвим одређених дијалектизама, толико их има са расплинутијим, мање одређеним, границама, дакле, оних који су ближи општеприхваћеним речима у стандарду. Несумњиво је да је морфологија ту најстрожа, за њом синтакса, а да је лексички ниво (вокабулар) полје где је дефинисана флуидност највише заступљена. И у језику једнога писца као што је Његош сигурно је да има дијалектизма. И узалудне су претензије да се они негирају кад већ први стих великог нашег песника у *Горском вијенцу* гласи:

Виђи врага су седам бињишах.

Јер од пет речи у њему три су непобитни дијалектизми за сваког несумњиво: како *виђи*, тако *су*, које се као предлог у Његошевом дијалекту још употребљава уз бројеве, бројне изразе и инструментал заменица,⁸ као и облик генитива множине *бињишах*. Овај последњи је већ ишчезао, али је у песниково време и код самог песника био у врло широкој употреби, иако несумњиво не и на широком простору. То је, уосталом, у науци бар познато из борбе хрватских ахаваца за место тога облика у књижевном језику.⁹

9. И прва два добро су позната из историје нашег језика свима који су је учили. А сва три још боље дијалектологији српскохрватског језика, као што је познато више дијалекатских црта из Његошевог језика у појединим областима језичке науке. Речник Његошева језика (Београд 1983) тако, с научном оправданошћу, и даје нпр.: *виђи* са ознаком „заст. и дијал. облик

⁷ В. Stolz, нав. дело, 161.

⁸ Д. В. Вушовић, *Прилози проучавању Његошева језика*, Библиотека Јужнословенског филолога 3, Београд 1930, 37, 59—60.

⁹ Zl. Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1978, 231, 241—242, 278—279.

императива гл. видјети“, са примерима: — Сада виђи како те цијеним. — Виђи врага су седам бињишах; виђу са ознаком „заст. и дијал. обл. 1. л. презента“, са примерима: Виђу — мене помоћ не можете. — У твоја писма ја не виђу ништа. Или, исто тако оправдано, у области синтаксе означава ознаком дијалекатског, на пример, инструментал с предлогом *с(а)* а значењем средства вршења радње: Већ га с трона блистателног / смрт с грабљивом руком скиде. — И затворим очи са рукама. — Ђорђем су се српске мишце са витештвом опојиле и сл. Да уз ово наведемо, исто тако оправдану, ознаку датог Речника на нивоу вокабулара, где је флуидност дијалектизма најизразитија, тј. примере као што су прилог, одн. предлог *приђе*, *приђе* за књижевнојезичко *прије*, *прије*; *пријед* за исти прилог; *ргнути*, *ргнем* за књижевнојезичко *дирнути*; *чојак*, *чојка* за књижевнојезичко *човјек*; *чојски* за књижевнојезичко *човечно*, *људски* и др., а који због своје тачно одређене дијалекатске природе у категорији лексичког дијалектизма имају оштру границу у свој флуидности дате материје узете као категорије. Најзад, о оправданости констатације дијалектизма мора се говорити и са гледишта морфосинтаксе када се има у виду да Његош у своме језику има, нпр., и конструкцију типа: И ја плана не знадем другога / за покорит ломну Црну Гору, / што све не би покла Црногорце (в. Речник Његошева језика, под за 17), тј. за + инфинитив са вредношћу конструкције да + презент, одн. потенцијал. Дефинисана као несумњиви дијалектизам у радовима више проучавалаца ширег српскохрватског подручја, за Његошев језик узима се као сигуран романизам.¹⁰ Конструкција је с домаћим морфолошким елементима, карактера калка, нимало неуобичајена за балканске језичке односе.

Све ово — дакле, и оправдано присуство дијалектизама по дефиницији — и изграђује квалитет, рецимо, Горског вијенца као једног од првих међу поетским делима наше књижевности. Тиме, заправо, чак и оно ускодијалекатско, проседеом пишчевим наиме, улази у релацију књижевног језика и отежава стварање провинцијализама. Природно је отуда што у најпотпуније досад датом систему Његошевог језика, у овоме Речнику, и нема провинцијализама, сем можда којег промаклог. И добро је што их нема с обзиром на принципску њихову интегрисаност са дијалектизмима.

10. Уз поменути „страни“ слој, и узимајући дијалектизме као део ужег слоја народног језика, ипак је, наравно, Његошу најважније место заузимао народни језик, у првом реду језик његовог краја, врло богат лексиком и синтаксом, обојен мисаоношћу

¹⁰ В.: М. Стевановић, Језичка тумачења у коментарима Његошева Горског вијенца, САНУ Посебна издања CDXIII/27, Београд 1976, 86—88.

и изванредном елиптичношћу које резултирају у гномичности и кондензованости Његошевог језичког израза. Уклапање страног елемента било је творачко и у функцији саопштавања (зато га горе и стављамо у наводнике), тако да је — у свему сада — његов језик одговарао Вуковом принципу да се ствара на народном језику. Отуда, уз одговор, сасвим делимичан наравно, који смо дали о богатству Његошевог језика (в. т. 4), можемо рећи да ће сигурно још тачнији одговор бити да је то богатство, пре свега, у великој бројности значења и функција појединих речи. У дубинским вредностима онога, дакле, што чини супстанцију и структуру језика уопште, па и језика једне личности, и то језика који је — како је то оправдано констатовано — дао нову моћ народном језику.¹¹

11. То се може видети већ на првој речи сваке наше азбуке (абецедe, алфавета, алфавита) која се уноси у речнике, па и Речник језика Петра II Петровића Његоша (Београд 1983) тако даје под првом одредницом а разгранат семантичко-функционални систем лексеме који је сигурно богатији него код било којег другог писца појединца. За ауторе Речника а лексема а је: прво, везник а семантичко-функционалним оптерећењем — 1) спољног знака везе међу изразито супротним реченицама и деловима реченице и значењем а) „супротно од тога“: Свуд испод нас муње сијевају, / а нас једне само сунце грије; б) „међутим, пак“: Свога дома већ не ћах гледати, / него кости тамо оставити, / а он ме је братски дочекао; в) „али“: Хоћах убит једну кукавицу, / а жа ми је фишек оштетити; г) „па ипак“: И што ми је до њихове свађе / а вџљ бих да надјача мањи; д) знак везе неподударних појмова (субјеката, предиката, објеката, одн. других допуна или одредби): Куд ће више бруке од старости! / Ноге клону, а очи издају; њ) са значењем „док“: Објесио пушку о рамену, / па чепука тамо и овамо / по пољани као сви остали; / а одовуд неки од нашијех / умимогред покрај оце мини; е) са значењем „већ, само“: Не смијемо ништа започети / што би народ к витештву зажегло / ... а ка гуске све нешто ћукамо; ж) са икључним значењем „бар, макар“: Ако ли не мога купити фишека, а ти нам пошаљи аспри да купимо; 2) везник за изузетну неједнакост и значењем „камоли“: Кам би црка од жалости, / а не сестра за онаким братом; 3) копулативни везник са значењем а) везника „и“: Но је наша веселија војска: / Коло води, а игре замеће; Војску прими а прими топове; б) везника као год; чак, штавише: Срећан бјеше, а убојит бјеше; в) сукцесивног везника па: Шетајући књигу направио / а посла је Чеву питомоме; 3) везник узрока за последицу са значењем „јер,

¹¹ П. Ивић и Ј. Кашић, нав. у Историји српског народа V/2, СКЗ Београд 1981, 352.

будући да“: Причаћемо, а имамо доста; 5) везник с последичним значењем „при том, тим, те, тако да“: Диже народ, крсти земљу, а варварске ланце сруши. Друго, лексема а је партикула — а) за нарочито истицање појма који се везује за претходну информацију, дакле, са значењем „и то“, „баш“, „управо“: Турке тамо навућ на границе, / а све Турке најжешће јунаке; б) за скретање пажње, за изражавање чуђање и изненађења: А како им читаш летурђију / кад овако у писмо затежеш; А бјеше ли игре у Млеткама?; в) за подстицање, са императивним значењем „де“, „дела“, „хајде“: Кад то виђе попе Бошковићу, / викну попе из грла бијела, / а Брђани црн ви образ био!; г) као узвична речца за указивање на текст који следи и с вредношћу „та“: Какве змије, честити принципе, / а гадно је на пут погледати. Треће, лексема а је узвик за дозивање, са значењем „хеј“, „о“: А Мурате, наша вјерна слуго, / шта ти прошиш у два господара? Осим што их наводи у овим функцијама, Речник даје лексеми а у везничким комбинацијама: 1) а и, за истосмерност појмова, са значењем „и“, „уз то“, „поред тога“: Јунаштво је цар зла свакојега / а и пиће најслађе душевно; 2) а камоли / а некали / а толи, за везу изузетно друкчијих појмова, тј. са значењем „где ли“, „куд ли“, „како ли“, „откуда ће / неће“: Нико жалит не смије никога, / а камоли да му што помогне; и 3) а оно, за ограничавање, за допуштање, са значењем лимитативног бар: Не буде ли тога, а оно нека се печатају о моме трошку. У ваљда двадесетак значења, одн. функција, што је, свакако, разумљиво мање од онога што се даје у општем Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ (књ. I, Београд 1959), за који је црпена грађа са најширег подручја српскохрватског језика, уочава се, рецимо, и значење које Речник Његошева језика, колико нам је познато, први дефинише као „везу узрока за последицу“. У примерима типа: Бијела је кула опкољена; / ми се из ње маћи не смијемо, / а турска је војска ојачала (Пј. 187, 374—376) и сл., наиме, радње означене реченицама које претходе клаузи са а последица су радње означене реченицом са а: кула је опкољена, ми из ње не смемо изаћи јер је турска војска ојачала.

12. Остајући још у сфери помоћних речи, рећи ћемо да Речник Његошева језика констатује потпуну ширину употребе везника да у језику овога писца. То је везник: 1) намерних реченица: Палеолог позива Мурата / да закопа Грке са Србима; 2) последичних реченица: Сунце пече да очи искоче; 3) изричних реченица: Господаре, цио народ жели / ... да му кажеш своја странствовања; 4) погодбених реченица: Францускога да не би бријега, / аравијско море све потопа; 5) допусних реченица: Не бих ти га данас поклатио / да ми пошљеш и сто

ћесах блага; 6) временских реченица: Ево већ неколико дана да сам дошао у Вјену; 7) начинских реченица: Од тог доба мало је кад времена пролазило да турски поданици нису пакост чинили Црногорцима; 8) узрочних реченица: Ја не жалим да ћу погинути / ради вјере и закона свога; и, најзад, 9) да је везник презентске допуне која стоји место инфинитива: Не знам јоште што ће од тога да буде. Акцентована (дѣ и дѣ), у Речнику се та лексема даје као партикула пребогатог значењског спектра. У Његошевом језику она је: 1) афирмативна: Да, збиља, лијепа Италија; 2) императивна, с неколико нијанси — вољном: Кад сађи у равницу... срети нас, да не речем, лето; — подстицајном: Неки вели: „Да их дочекамо!; — императивно-прохибитивном: Како ово на глас изустимо, / да вратите војску свуколику; — оптаивном: Злобо клета, да те бог убије!; 3) речца за означавање чуђења и дивљења: Ох до бога, а ох довијека, / да чудно ли с главе погибосмо; 4) интерогативна: Да ли ти ми нијесмо рекли да твојега добра нећемо?; 5) као део корелативних конструкција: ко је, да је; како је да је; пошто их стало да стало; 6) као општи индикатор: Доиста је удивленија достојно да се све наше ствари на обратни дурбин гледају; ал' да: што хоће људи, то и вријеме трпи; и, најзад, као део намерног везника да ако, са значењем „не би ли“: Врат искривих уз поље гледећи / да ако се низ њег' помолите, као и партикула метричке сврхе, без акцента и без значења, за допуну броја слогова у стиху: Но да вели Вујадинов Гашо: / О Пипери, моја браћо драга, / ви јавите на торину овце. Отуда наше тврђење да Речник Његошева језика констатује потпуну ширину употребе везника да, дакле, значи да је он у Његошевом језику заступљен шире него и у данашњем српскохрватском књижевном језику, а да у исто време готово ни у једном примеру нема конотације дијалектизма.

13. Показаћемо исто и на једноме предлогу, који је такође у категорији помоћних речи. На пример, на предлогу за, и то дијакронички — принципом актуализације дате језичке грађе у неколико значењско-функционалних категорија. Уз оне најбројније с акузативом — за означавање односа: намене, циља, места приањања, одн. с инструменталом — за означавање односа просторне и временске сукцесивности двају појмова, стварне (Спрема Перо у Црмницу војску, / а за војском од боја џебану) и фигуративне (Ако народ за њим не окрене) и др., Речник Његошева језика наводи и дути низ акузативних и инструменталских допуна с предлогом за. Оне се све апсолутно актуализују језичком грађом нашег модерног језика. Тако, на пример, за Његошеву објекатску допуну типа — Ја знам да ти за то знавао нијеси имамо Андрићеву — Да му поверава само

такве послове за које и везир може да зна (ТХ 1963, 38), или за Његошеву — Да пас пасу довијек кажује / за крваво наше саставање имамо Андрићеву синтагму — Нико не пита за њен живот у Сарајеву (Госп. 1963, 143). Или за Његошеву узрочну допуну типа за + акузатив: Ко ће ти се за гријех кајати / који паде на српско кољено. имамо Андрићеву: И да ћеш се кајати за све што радиш (Госп. 1963, 90), одн. за Његошеву узрочну допуну типа за + инструментал: Ах, мили Павле, свак за тобом плаче, имамо Андрићеву: За двојцом она плаче: за човјеком и за дјевером (Госп. 1963, 122), као што исту актуализованост видимо у паровима: И узе га за свога посинка (Његош, Пј. 180, 127—129) — Постављен за генералног конзула (Андрић, ТХ 1963, 104); Ту не бјеше ниједнога чојка / један другог који не држаше / за тајнога жбира и шпијуна (Његош, ГВ, 1518—1520) — Сви су сматрали за дужност да помогну једном честином муслиману (Андрић, ТХ 1963, 155). Треба напоменути да овим ни из далека не исцрпљујемо Његошеву материју овога везника, коју нам прегледно пружа Речник Његошева језика, све до богатог фразеолошког инвентара типа: стати ногом за врат, за инат, за срце уједати, испасти за руком и сл., фразеологије која је и данас свежа и која је део оне вечне присутности Његошеве, о којој Иво Андрић тако упечатљиво, као прави језички стваралац, говори.

14. У контексту овако снажне актуалности Његошевог језика пуно оправдање имају и, напред навођене (в. т. 10), констатације о томе да је тај језик давао нову моћ народном језику. У целини Његошевог језика и ускодијалекатски, и у њима страни елеменат, могао се осетити као интегрисан у народни језик који се налази у основи нашег књижевног језика. Ако се као готово такав елеменат осећа, нпр., конструкција за + инфинитив (о којој смо напред говорили, в. т. 9), нема разлога да се као такав, и више још, не осети дијалекатски везник е (иако неће бити домаћа већ позајмљена реч). Бар у стиховима као што је, на пример: Не, Рогане, немој га будити, / е он у сан ка на јави збори, који Речник Његошева језика наводи као пример са везником е који има значење узрочног везника јер, пошто (в. књ. I, под е), или у стиху који долази после овог последњег: / е он у сан ка на јави збори; / е ћемо га штогод распитати, за који исти Речник даје значење консекутивно-узрочног везника зато, па (в. књ. I, под е 4). Јер е је, као и везник да, могло у условима балканске миксоглотије прелазити путеве аналогне путевима нашег књи и учествовати у „упијању“ и трансформацији семантике везане за хипотаксу¹² управо захваљујући иманентно већој

¹² В.: И. Грицкат, Студије из историје српскохрватског језика, Београд 1975, 124—141, 213—218, 223.

слободи коју везници имају у везивању за контекст него што је имају друге врсте речи.

15. Указујући на богатство Његошевог језика путем анализе помоћних речи и, пре тога, анализирајући тзв. страни елеменат, и једно и друго како су дати у једном значајном лексикографском делу нашега времена, ми смо то чинили због тога што су прве — специфичност сваког појединог језика, и зато типично обележје његове структуре, а друге — што при „имерзији“ у домаћој супстанцији показују процесе настајања система у њој. То не значи да исто нисмо могли показати и на главним речима. И оне у Речнику Његошева језика својом употребом, значењима и функцијама, собом у целини, сведоче о богатству језика овог великог нашег песника. Семантичко поље, нпр., *придева грдан, -дна, -дно* (одр. вид *грднић, -а, -о*) дато је у осам сегмената, од општег његовог значења — „велик, огроман, безмеран“, какво има у примеру: *Великаши, грдне кукавице, / постадоше рода издајце (ГВ, 213—214), до дијалекатских значења „ружан, одвратан, гадан“: Бјеше, брате, доста лијепијех, / а грднијех десет путах више (ГВ, 1406—1407), „гужан, несрећан“: Грдни дане, да те бог убије, / који си ме дао на свијету (ГВ, 84—85), „нагрдан, нагрђен, поражен“: Бјежи грдан Пламенац Маркиша (Пј. 195, 601), Грдан и опаљен утекох (Проза, 206), „зао, лош“: Овако је грдно споразумјеније... међу Венецијанима и Црногорцима трајало, докле је ова велика и богата република пала (ОС, стр. 482). Између ових значења Речник Његошева језика даје значења: (под 2) „бројан, многобројан, безбројан“, с примерима као што је: *Пођетињи чело намрштено, / грдне јаме нагрдиле лице (ГВ, 1001—1002); (под 3) „тежак, страشان, несносан“, с примерима као што је: Грдне су их мисли спопануле, / грдна их је мука поклопила (Пј. 181, 161—162); (под 4) „ужасан, грозан“, с примерима као што је Скочи грдни мучитељ хришћански (ШМ I, 496), Ја сам ноћас грдан сан видио: / све оружје своје у комате (ГВ, 1367—1368) и др. У истој значењској сфери, само сведеној на три значења, природно се налази и прилог *грдно*, за који се у Речнику дају значења: (1) *страшно, ужасно* (Великаши, проклете им душе, / на комате раздробиле царство, / српске силе грдно сатријеше, ГВ, 207—209); (2) *„ружно“* (Грдно нам се очи сусретају, Пј. 254, 1—2) и (3) *„гадно, одвратно“* (Дивне Млетке, али су богме у рђавој кожи, грдно су се по њима посукале прђе и јачине, Писмо, 200).**

16. Или узмимо у сфери глаголских речи лексему *имати, -ам* (и *имадѐм*). Њено се значење грана од значења „поседовати што, бити сопственик чега“ (*Имадем* и *Хомера* на руском језику..., Писма, 43), које се даје у Речнику Његошева језика као прво, у још пет других значења. Тако је у Речни-

ку (под 1 б) дата нијанса првог значења „не бити без кога или чега“ (С нама боја учињети неће, / јер ја имам неке пријатеље / којизи су лакоми на благо, ОС XXXI, 25—27), а затим (под 1 в) нијанса „располагати (чим)“: Вук на овцу своје право има / кă тирјанин на слаба човјека (ГВ, 616—617). Уз ова значења, Речник дефинише гл. *имати* и у функцији модалног глагола, када има значења глагола *желети, морати, требати*: Изговори, књаже, што *имадеш* (под 3), у служби медијалног глагола „бити у одређеном добу живота“: Ја *имадем* осамдесет љетах (ГВ, 2253) и у граматичкој функцији безличне реченице типа: *Нема* у нас бољег јунака (ОС XXXV, 12), *Али* ти добро знаш да по крајинама *има* људи хрђавијех (Писма, 34) (под 2 у одредници). А посебно треба истаћи да грађа Његошевог језика дата у оквиру категорије и зраза у којој учествују гл. *имати* тешко да има и један пример који у модерном језику не би био потпуно актуалан. Такав је, мислимо мање актуалности, нпр., израз *немати* случаја учинити (Нити сте *имали* вјерна случаја учинити га, Писма, 30), за који Речник даје значење „не бити у прилици да се учини“ (в. Речник, I, стр. 288), затим *имати* радо (Сви су здраво које радо *имаш*, Писма, 142), за који се даје значење „волети“ (в. стр. 288 Речника, I) и можда још који од четрдесет који се дају.

17. Исто се може рећи и за глагол *учинити, учинѝм* (који се код Његоша јавља и у дијалекатском лику *учињети, учинѝм*). Речник у Његошевом језику набраја значења: направити, начинити, урадити; приредити, организовати, спремити; извршити, извести; предузети; изазвати, проузроковати; донети (што добро); нанети (зло, штету); поставити, изабрати (за), довести кога на какав положај; изићи у сусрет, постићи, помоћи; створити, направити; указати, показати, испољити; поступити. Иако многи од примера носе данас народску (фолклорну) конотацију, као нпр.: По прочитању грамоте *учине* Црногорци у три пута *веселе* из пушака (ШМ IV, испред стр. 117), где би данас *веселе* звучало *приреде веселе* (па и *организују веселе*), како то, уосталом, у дефиницији значења дотичног глагола Речник Његошева језика и „*преводи*“ у данашњи узус, за исто толики број њихов дијакроничка актуализација показала би да су и те како у духу модерног нашег језика. Довољно је за то навести, нпр., само употребу глагола *учинити* са значењем „*изазвати, проузроковати*“. Његошев пример *Што уради* Исток са Западом, / *какве* страшне *учини* промјене, / *какве* силе сатрије вријеме! (ШМ I, 197—199) могао би гласити апсолутно исто и у језику данашњег историчара или социолога. А у примеру Његошевом: *Ове, истина, мале ствари, али су на мене чудновато дејствије учиниле* (Писма, 142) само треба гл. именицу *дејствије* заменити њеним српскохрватским обликом *деј-*

ство или утицај, па да реченица са гл. учинити буде реченица једног И. Андрића или М. Ристића.

Речник Његошева језика на крају ове одреднице даје попис од петнаестак израза, сваки са по неколико примера, од којих само неколико, са гледишта модерног језика, остаје у сфери фолклора или пак архаизма (по нашем мишљењу, такви су нпр.: учинити бој, учинити заклетву, учинити пријатељство и још само два-три, можда).

18. За књижевнојезичку актуализацију традиционално српскохрватских народних елемената синтаксичких система илустративна је, на пример, и Његошева употреба глагола *хтјети* с повратном партикулом *се* у синтаксичким јединицама с логичким субјектом у дативу. Речник Његошева језика (књ. II, стр. 479) тако даје два значења: „имати успеха, среће у чему, ићи од руке“ и „желети“, при чему је у својој примарној семантици конструкција *хоће ми се*, дакле, како се из дефиниције у Речнику види, једнака са семантиком конструкције *ја хоћу онда* када има друго овде наведено значење (тј. „желети“). У констатованом већ у литератури стању односа који усавршавају модерни наш књижевнојезички узус,¹³ није отуда од најмањег значаја за (историјски) континуитет народног карактера нашег књижевног језика тип конструкције као што је: *Јунаку се чешће путах хоће / ведро небо насмијат грохотом*, коју из Његошевог Горског вијенца наводи Речник (ГВ, 583—584). Она је, наиме, чинилац континуитета у низу који чине, с једне стране, такви примери у језику писача који су народним језиком писали у ранијим вековима (XV—XVIII): *Ње ми се ли хтише*, утицах ја очи ли на њу (Х. Луцић, 189); *Још му се хотише*, у камен становит златан да се пише (П. Хекторовић, 74); *Прем се хтјело мртвој мени* мјесто овако глухо и пусто, да ме тмасте здруже сјени (И. Гундулић, 350); *То се хоће тужној мени*, те ме срце плачно жуди (Б. Палмотић 1, 177); *Он би јио, али му се неће* (М. А. Рељковић, сат. П2а)¹⁴ и, с друге стране, примери као што су: *Сваки је морао бити слободан и весео, ако му се и неће* (Вук. дан. 1, 87, в. Рјечник JAZU, III, Zagreb 1887—1891, стр. 671); *Хоће јој се крви и страдања свију нас* (В. Назор); *И мени се хоће љубави моје слатко брати воће* (М. Беговић); *Њему се хоће лаког живота* (Р. Чолаковић); *Неће ми се* да рушим ваше благородне идеале (Ст. Винавер) и

¹³ В.: Е. Фекеге, *Допринос српских писача стварању књижевног језика у другој половини XIX века*, Наш језик XXVI/2—3, Београд 1984, 87—88.

¹⁴ В.: Рјечник hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU, III, Zagreb 1887—1891, под *hotjeti*, с *са се* (и са другим значењима: с *са се*... а. *pasivno*... на истој стр. 671).

сл. — из језика писаца и Вукове и наше језичке епохе, које у великом броју наводи академик М. Стевановић.¹⁵

19. И из ових неколико језичких црта у литерарном изразу народног језика, надохват узетих, лако су видљиви путеви стабилизације нашег језичког стандарда у елементима које чине стваралачки проседи наших истакнутих књижевника, овде — Петра II Петровића Његоша. Њих је, сигурно, утолико поузданије утврђивати уколико су предмет научног, и у њему и лексикографског, апарата којег је врло добар представник Речник Његошева језика, извор ових наших разматрања о књижевном језику и, несумњиво, не само један од првих него управо — први наш речник чија је грађа језик писца-појединца. И — нека овде додамо — добро је што је, будући на томе месту у нашој лексикографији, то — како његов редактор у уводном делу те значајне за нашу културу књиге каже — речник класичног типа. Јер, за сва даља испитивања сигурно је да морамо пре свега имати научно засновану оцену лексичко-семантичке садржине речи. А овај је Речник у пуној мери, на основу богатог материјала, дакле — лингвистички документовано, сигурно даје. И као такав, користан је путоказ и за рад на обради језика других наших писаца, оних, наравно, који су за развитак нашег књижевног језика најзначајнији.

Живојин Станојчић

¹⁵ В.: Наш језик XXV/3, Београд 1981, 112—114. О датој конструкцији у новије време в. и М. Стевановића у делу овде наведеном у напомени 10, стр. 55—58, и Р. Маројевића у Јужнословенском филологу XXXIV, Београд 1978, 223.

СТРУКТУРА СЛОГА И ПРОБЛЕМ СИЛАБИЗАЦИЈА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

У овом раду биће говора о два питања у вези са слогом. Прво ћемо се укратко осврнути на неке ставове о природи слога као лингвистичке јединице. Затим ћемо се нешто дуже задржати на теоријском разматрању и практичном разрешавању проблема силабизације, тј. рашчлававања фоничког низа на слоге.¹

Значај слога у језику и науци о језику

У *Правопису српскохрватскога* (односно *хрватскосрпскога*) *књижевног језика* од 1960. релативизиран је значај слога јер је преношење у нови редак ослобођено зависности од слоговне границе како је она конципирана у ранијим правописима.² Стога је из правописног текста сада изостао анекс о слогу. То ипак не значи да је слог изгубио актуелност и као лингвистичка јединица, те да његово изучавање треба забацити.

Десосир слогу приписује велику важност у језичком развиту јер га сматра оквиром и регулатором гласовних промена: „Наука о звуцима постаје драгоцен тек онда када су два или више елемената повезани у односу унутрашње зависности, јер се [ту] јавља ограничење за промене једног после промена другог“ („car il y a une limite aux variations d'un d'après variations de l'autre“)³. „Поред фонологије врста — закључује Десосир —

¹ Рад представља унеколико престилизованом поглавље ширег текста, само унеколико престилизованом. Отуда извесно сиромаштво у навођењу литературе, и неразвијеност неких мисли.

² Исп., А. Велић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд 1923, 92—96; Д. Боранић, *Правопис хрватскосрпскога језика*, Загреб 1936, 6. изд., 77—79. А на другој страни, М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд 1970, 2. изд., 156—158.

³ Ф. де Сосир, *Опита лингвистика*, Београд, 1969, 63. Превод је унеколико исправљен према: F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*. Ed. critique prépr. par T. de Mauro, Paris 1976, 78. У нем. преводу, F. De Saussure, *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*, 2. Aufl., Berlin

има, дакле, места и за једну науку чија полазна тачка јесу бинарне групе и след феонема“⁴.

Б. Малмберг истиче да слог „представља један од основних појмова фонетике“. „Фонетичари — напомиње он даље — при томе нису увијек сложни када се ради о дефинисању слога дијелом због тога што се при давању његове дефиниције полази са различитих гледишта (акустичких, артикулацијских, функционалних), а дијелом и зато што апарати... нису фонетичарима омогућили да одреде границу слога“⁵.

Природа слога

Н. С. Трубецки у *Основима фонологије* покушао је да продре дубље у суштину слога од класичних теорија које се задовољавају циркуларном дефиницијом ове јединице као групе гласова. Он истиче да је „чак и са чисто фонетског гледишта „слог“ у основи нешто сасвим друго него комбинација вокала и консонаната“⁶. — „Фонолошка прозодијска јединица — додаје он — није наравно напросто идентична са „слогом“ (у фонетском смислу), али је увек у вези са слогом утолико што, зависно од језика, чини део слога, или низ слогова. Јасно је да њихове особине не могу бити идентичне са... вокалским и консонантским особинама“. „Пошто прозодијска јединица — закључује Трубецки — мора бити замишљена као „музикална“ (ритамско-мелодијска) јединица, или боље рећи, као елемент музичке јединице, следи да се „прозодијске особине“ односе или на специфичне особености сваког елемента једне мелодије (интензитет, висина тона) или на врсту рашчлањавања те мелодије у процесу фонације“⁷.

Трубецки се одлучно изјашњава против изједначавања слога са групом гласова, али исто тако се не усуђује да стави знак једнакости између ове јединице и „музичке јединице“. Следи да је слог јединица релацијског карактера која повезује „музику говора“ и гласовну структуру исказа. Утолико нпр. треба прецизирати схватања која износи Е. Паулини⁸ када указује на „особеност слога као чиниоца ритма, тј. носиоца прозодијски релевантних обележја“. „Основна функција слога — наставља Паулини, и у томе има потпуно право — јесте да образује контрастне спојеве

1976, 58, стоји: »Denn die Veränderung des einen ist gemäss den Veränderungen des anderen begrenzt«, — што боље одговара смислу оригинала од српскохрватског превода, цит. место.

⁴ Ф. де Сосир, *Општа лингвистика*, 64.

⁵ Б. Малмберг, *Фонетика*, Сарајево 1974, 69.

⁶ N. S. Trubetzkoy, *Grundzüge der Phonologie*, Prague 1939, 85.

⁷ Цит. место.

⁸ E. Pauliny, *Slovenská fonológia*, Bratislava 1979, 103.

фонема као гласовних јединица са дистинктивним обележјем". Иста мисао формулисана је овако у *Основама фонологије српскохрватскога књижевног језика*:^{9a} „Контрастивна функција фонеме служи као основица фонолошке сегментације исказа. Али да би се контраст успоставио, неопходна је поларизација: обједињавање супротних обилежја. То се дешава у слогу". Додајмо сада да је слог минимална јединица фонолошке сегментације у којој је спој фонема ограничен ритамско-мелодијским оквиром.

Силабизација и питање границе слога

Иако се није дубље бавио фонолошким проблемима, проф. М. Стевановић је у свом универзитетском уџбенику⁹ обратио пажњу на све релевантне моменте који утичу на силабизацију говора, тј. на рашчлањавање исказа у слоге. Чак је уочио и хијерархију која међу њима постоји. Он прво утврђује да се „теоријски, према природи гласова који улазе у састав једног слога, као и према дужини самогласника у словима и сл., може утврдити где се завршава један и почиње други слог...“ Затим додаје: „Само се по себи разуме да тамо где имамо фонолошко-семантичку [прецизније: морфофонолошку — Р. С.] границу међу деловима сложених речи, она остаје и као граница између слогова без обзира на улогу дужине самогласника и природу сугласника...“

Ово значи да је морфолошки критериј, тамо где делује, одлучујући у силабичкој репартицији фонема. На основу сјајних опаски Б. Милетића може се тврдити и много више, тј. да је морфолошки критериј једини сигуран кључ за груписање фонема, тј. да друга два у ствари и не могу увек указати на то где лежи граница слога. Милетић наима, у *Основама фонетике*, овако одређује границу слога: „... глас са највећом сонорношћу претставља центар (вршак) слога, док се граница слога налази у гласу са најмањом сонорношћу“¹⁰. Ово на први поглед значи да се границом слога глас цепа и једним елементима ступа у претходећи, другим у потоњи слог. Неки језици дају повода за овакво закључивање, те нпр. код Десосира читамо: „Полазимо од једног фундаменталног запажања: кад се изговара група *арра*, примећује се разлика избећу оба *р*: прво одговара једном затварању, а друго једном отварању“¹¹. Каснија испитивања, међутим, између осталих и Милетићева, показала су да ова два артикула-

^{9a} Р. Симић и Б. Остојић, *Основи фонологије српскохрватскога књижевног језика*, Титоград 1981, 128.

⁹ М. Стевановић *Савремени српскохрватски језик* I, 156—158.

¹⁰ Б. Милетић, *Основи фонетике српског језика*, Београд 1952, 63.

¹¹ Ф. де Сосир, *Општа лингвистика*, 65.

цијска покрета, и у истом следу, познају сви тзв. „затворни“ гласови, и то као артикулацијско јединство у једном гласу. При изговору нпр. *п* између вокала, вели Милетић, примећујемо „1) да се усне међусобно приближавају (имплозија); 2) да тренутно чине преграду за оно време за које се у писку пење притисак ваздуха (оклузија); 3) да се поново удаљују, пошто је појачани притисак савладао препреку (експлозија)“¹². Десосирова дефиниција границе слога поклапа се у том случају са оним што читамо код Милетића. Десосир управо пише: „Ако се у неком ланцу звукова пређе са имплозије на експлозију . . . , добија се особено дејство које је индиција границе слога“¹³.

Овај прелаз „имплозије“ у „експлозију“, према ономе што смо видели код Милетића, лежи „у гласу“, не међу гласовима. Спојени „затворних“ фонема разграничавају се по Десосиру начело у случају тзв. „коартикулације“¹⁴. Л. Р. Зиндер описује ову појаву као губитак „експлозије“ (по З. рекурзије) код претходећег, и „имплозије“ (екскурзије) код другог гласа у споју, тако да им се спајају „оклузије“: „Потпуно сливање двеју оклузија настаје у комбинацијама хоморганих сугласника, као нпр. у руском *оттуда, оддати*“¹⁵. У случају када су ови гласови у споју изговорно разграничени, Десосирино начело је неприменљиво, што ствара чудну ситуацију, јер бисмо очекивали управо обрнуто!

Правила за разграничење слогова су у вези са регуларностима у комбиновању фонема у слог о којима говори Б. Малмберг. Али већ смо навели мишљење М. Стевановића да у свему томе најважнију улогу игра однос слога и морфеме, те ћемо се пре коначног разрешења проблема укратко задржати на томе.

Морфолошки и фонолошки чиниоци слога

У овоме разматрању поћи ћемо од чувених Десосириних поставки о рашчлањавању говорног ланца. Основни његов постулат проистиче од схватања о језичком знаку као споју „идеје и акустичке слике“, и гласи: „Низ звукова има у лингвистици вредност само ако је подлога једне идеје“¹⁶. На основу тога закључује: „Да би омеђавање било правилно, потребно је да установљене поделе у акустичком ланцу . . . одговарају подели у ланцу појмова . . .“¹⁷ Али узимајући реч за основну јединицу сегментације, он

¹² Б. Милетић, *Основи фонетике*, 13.

¹³ Ф. де Сосир, *Општа лингвистика*, 72.

¹⁴ P. Menznerath und A. de Lacerda, *Koartikulation, Steuerung und Lautabgrenzung*, Berlin—Bonn 1933. 156.

¹⁵ Л. Р. Зиндер, *Общая фонетика*, Москва 1979, 222.

¹⁶ Ф. де Сосир, *Општа лингвистика*, 125.

¹⁷ Исто, 127.

је свестан тешкоћа око њеног дефинисања, и изражава бојазан да је „необично тешко размрсити у једном фоничком низу игру јединица које се ту сусрећу и рећи којим конкретним елементима језик оперише“¹⁸.

Б. Малмберг разбија ову скепсу поредећи реч и слог и сводећи их на заједнички систем правила обликовања: „У нашем примеру (тј. у [boiz] — дечаци, Р. С.) није могуће заменити [oi] нулом, јер [bz] пошто није могуће у енглеском као слог . . . , значи да није могуће ни као енглеска реч . . . Јединице као [ai], [a:], [ɔ], насупрот томе, допуштене су као енглеске речи“¹⁹. Овим ипак нису разрешене све тешкоће пред којима се налазио Десосир, јер није одстрањена његова основна сумња, сумња у постојање речи као реалне јединице језика: „ . . . кад се сетимо да је било много препирки око природе речи, — пише Десосир — па кад мало размислимо, видимо да је оно што се под тим подразумева неспојиво²⁰ с нашим појмом конкретне јединице“²¹. Р. Л. Зиндер у помињаном раду²² износи идеју да је у језицима тзв. „слоговне структуре“ (кинески и сл.) слог у ствари структурни израз морфеме²³. За разлику од ових, у језицима „неслоговне структуре“, „слог може представљати две морфеме (исп. заменице то, та), а једна морфема може се састојати од два слога (р. глас)“. „У таквим језицима — закључује Зиндер — слог и силабизација нису зависни од смисла, и зато слог није фонолошка јединица“. Овај закључак принуђава Зиндера да дода својим разматрањима једну крајње песимистичку опаску у погледу могућности теоријског изучавања слога: „У примени на те језике проблем силабизације, пошто није условљена никаквим чињеницама, наилази на велике теоријске тешкоће и остаје нејасан и споран у самој својој основи“.

Зиндеров песимизам био би оправдан једино кад бисмо у другим доменима језичке структуре имали посла са једнозначним и праволинијским односима. Пошто то није случај, и пошто у језику важи принцип тзв. „асиметричног дуализма“, немамо разлога да због великог броја изузетака — одричемо важност правила. Зато мислим да се слог у свим језицима може сматрати носиоцем морфемског садржаја, тј. да су слог и морфема коре-

¹⁸ Исто, 128.

¹⁹ В. Malmberg, *Structural Linguistics and Human Communication*, 2. ed., Berlin — Heidelberg — New York 1967, 70.

²⁰ У изворнику »incompatible«, *Cours*, 147. У преводу „несаглашљиво“.

²¹ Ф. де Сосир, *Општа лингвистика*, 128.

²² Л. Р. Зиндер, *Общая фонетика*, 251.

²³ У кинеском језику „све морфеме, тј. делови рече са лексичким или граматичким значењем (корени, суфикси), чине увек целе слоге“, Т. П. Задоевко и Х. Шу Ин, *Учебник китајског језика*, Москва 1973, 12.

спондентне јединице, и да се за полазно правило мора узети следеће: „Основни гласовни склоп којим је обиљежена морфема јесте слог“²⁴.

Морфолошки и фонолошки чиниоци силабизације

Већ смо навели мишљење проф. М. Стевановића о предности морфолошких фактора у одређивању границе слога над фонолошким. Сада ћемо ово питање размотрити мало подробније.

На први поглед парадоксална дефиниција слога као споја фонема са супротним обележјима, загонетна Десосирова тврдња да се слогови разграничавају под условом да се спојеви граничних фонема међусобно слију, као и Милетићева опаска да граница слога лежи „у гласу“ ниске сонорности — све то чини овај проблем крајње замршеним. Чак неразрешивим. Да бисмо се решењу приближили, морамо се присетити извесних методолошких чињеница савремене лингвистике. Пре свега, испитивање лингвистичких јединица свих нивоа данас се нужно мора поставити у пресеку двеју оса — синтагматске и парадигматске. Друго, резултати испитивања на једној и другој оси међусобно се не морају поклапати, али су једни с другим упоредиви, те се помоћу једних могу проверити они други.

Досадашња наша разматрања углавном се тичу синтагматске осе. На који начин успоставити ону другу? Парадигматика слогова спада у област прозодије и у њеној основи леже чињенице тзв. супрасегменталнога реда, док се на синтагматској оси оперише фактима тзв. инхерентних фонема. Ако успемо премостити овај јаз, успоставићемо везу међу чињеницама.

Чини ми се да је то могуће једино преко оних оквира који повезују ова два низа чињеница, тј. преко морфема. У томе је драгоцено искуство А. Мартинеа у истраживању структурних својстава „јединица са значењем“. Овако Мартине формулише методолошке поступке којим се служи: „Прво треба издвојити (фонолошке) јединице које самостално фунгирају као јединице значења . . . У Француском језику то су [o] *eau* („вода“), [i] *у* („тамо“), [ü] *eu, eut* („имао, имаше“) итд. Затим долази испитивање које фонеме и фонемски спојеви долазе испред или иза ових . . . Тако се добијају групе гласова који се јављају у иницијалном, односно у финалном положају јединица са значењем. Онда нам преостаје да проучимо да ли групе у медијалном положају могу бити посматране као спојеви једне иницијалне и једне финалне групе. Тако се у француском група [kstr] разбија на једну фи-

²⁴ Р. Симић и Б. Остојић, *Основи фонологије*, 129.

налну групу[-ks] (исп. *fix* [fik̥s], *ex*) и једну иницијалну групу [tr-] (исп. *très*, *tranche*)²⁵.

Јединице са значењем у овом случају су, према ономе што смо рекли, морфеме. Треба наравно у разматрању узети просте морфемске јединице, а не спојеве морфема, а то су свакако просте речи без граматичких суфикса.

Врсте фонемских спојева

Наведена Десосирова опаска о вези слога и гласовних промена јесте дијахронијски поглед на оно што се у синхронијској перспективи назива фонолошком алтернацијом. И једно и друго успостављају правила по којима се фонеме међусобно комбинују у исказу. У разматрању тих правила држаћемо се Мартиневих методолошких напомена.

1) Самостално, на овај или онај начин, у функцији посебних морфема, јављају се у српскохрватском језику гласови [i], [e], [a], [o], [u]²⁶; у њима препознајемо тзв. вокалске фонеме (периодике)²⁷.

2) Са периодицима се у начелу комбинују сви остали гласови (исп. *ти*, *те*, *та*, *то*, *ту* или *их*, *ех*, *ах*, *ох*, *ух*); а што у српскохрватском лексичком фонду нема простих јединица састављених по показаном моделу са свим фонемама, пре ће бити ствар лексичке структуре него фонологије. Треба напоменути да се у нашем језику каткада и ламинари (сонанти) комбинују са шумним фонемама и заузимају положај резервисан за периодике (нпр. *рт* и *сл*). У свим тим комбинацијама шумни гласови чине периферни део слога, а периодици (или ламинари кад су употребљени у показаним комбинацијама) — његово језгро или центар.

3) У иницијалном положају јављају се разноврсне комбинације периферних гласова (испреди језгра слога). Навешћу примере по неком реду да бисмо се могли разабрати у грађи.

а) Прво ћемо прегледати случајеве са ламинаром на првоме месту. Јавља се само комбинација ламинар-ламинар:

млад, *млак*, *мљац*, *мрав*, *мрак* (затим *много*, *мрежа*, *ијек*, *мјера*)²⁸;

²⁵ А. Martinet, *Éléments de linguistique générale*, Paris 1960, 87.

²⁶ Ова појава има велики теоријски значај и захтева посебна испитивања.

²⁷ Термин периодици за вокале, а ламинари за сонанте, турбуленти за фрикативе, абруптни за експлозиве, настао је из тежње да се строго разлуче артикулацијска и акустичка структура гласа од функције његове у слогу; исп., Р. Симић и Б. Остојић, *Основи фонологије*, passim.

²⁸ У загради наводим морфолошки комплексне лексеме, које узимам у недостатку простих.

влак, враг, врес~вријес (а такође *врева, влага, ијек. вјера*).

Примећујемо да од осам фонема овога реда на првоме месту у споју срећемо само две [m] и [v], а на другом три [r], [l] и [j], а у ијекавском изговору и четврту [j].

б) Чешће су и примерима богатије комбинације са трубулентом на првоме месту.

ба) На другој месту може се наћи ламинар:

слог, слап, слаб, слух, слој, след ~ слијед, смак,²⁹ смех ~
~ смијех, свод, свој, сјај, снег ~ снијег (ијек. *сјеме, сјевер, сјетва* итд. као и *сљеме, сњежаница*);
шмрк, шљам (затим *шљива, шљука*);
звер ~ звијер, зврк, звук, знак, зло, змај (затим *зјапити*);
жлеб ~ жлијоб (као и *жвакати, жлезда ~ жлијезда* и сл.).

Највише је примера са (л) на другој месту, али у начелу се турбуленти у овом положају често комбинују са ламинарима уопште, кад следе иза њих.

бб) На другој месту у таквим спојевима може се наћи и абруптни глас (експлозив):

стар, стан, стид, спор, спој³⁰, скок;
збор, згон³¹ (затим *згода, здела ~ здјела*);
жбун, жбан (затим *ждерати, ждребе ~ ждријебе; жгољ*
и сл.)
шкрт, шта/што, штит (као и *штене, штедети ~ штедјети, штета, штакор, шкодити*).

Ове су комбинације, како видимо, доста богато заступљене.

бв) На другој месту може се наћи и африката, али само у морфолошки условљеним комбинацијама (коса црта обележава овде морфемску границу):

ш/ћућурити се, ш/чепати, ш/ћапити, ж/џибрати се и сл.³²

в) Бројне су и комбинације са абруптним гласом на првој месту у споју.

²⁹ Исп. *маћи*. Ова комбинација је донекле условна, јер се осећа морфолошка мотивација „с-“. Али морфемска fuga врло је слаба (исп. даље).

³⁰ Етимолошки гледано, и ова секвенца је условна (исп. *прилојити*). Но и овде важи опаска из претходне напомене.

³¹ Можда се још осећа морфолошка посебност „з-“, исп. *сабрати, сабирати, збир*. Но уп. напомену 29.

³² Свуда је у питању префикс „с-“ у аломорфематским варијацијама, но и овде важи нап. 29.

- ва) На другој месту најчешће се јавља ламинар:
 тлак, тло, траг, твој, тврд, тма (и тама) затим ијек.
 тјерати);
 длан, длето ~ длијето, драг, друг, дроб, два (и ијек. дјело,
 дјевојка);
 гле, грех ~ гријех, грозд, гнев, ијек. гњев, гној, гњо,
 град, глад, глуп / глух, глуп;
 клип, клек, клик, кљун, кљаст, кнез, крак;
 плав, плод, прав, прут (затим ијек. пјена, пјесма итд.);
 блед ~ блијед, брат, брест ~ бријест, број, брод (ијек.
 бјежати).

Комбинације абруптни-ламинар, како видимо, врло су бо-
 гато потврђене примерима, што говори о великој склоности гла-
 сова ове две групе да се међусобно комбинују.

- вб) Све остале комбинације лексички су слабо засведочене:
 псик (затим псар, псовка, пшеница);
 (ек. бдети, опште бдим, птица);
 кћи (и пчела); тко (и ткати).

Међу ретким комбинацијама налазимо спојеве абруптни-тур-
 булент, абруптни-абруптни и абруптни-африката.

г) Африката се само ретко, и само у лексички периферним
 случајевима комбинује са другим гласовима иза себе. Изузетак
 можда чине ламинари:

члан, чвор, чврст, цреп ~ цријеп, цмок (затим чловити,
 цмиздрити, цвилети ~ цвиљети, цвилити, цварак, чврга,
 ијек. цјелов, цјеник, цјепка); чкаљ, цбан, цбун, поред бо-
 љег жбан, жбун (затим, чкрњати, чкиљити, чкиљав, бо-
 ље шкиљити, шкиљав).

Напомена 1

У посуђеницама, према мојим овлашним запажањима, разноврсност
 иницијалних спојева није тако изражена као у нашем језичком мате-
 ријалу, а и заступљеност примера је друкчија. Наводим нешто грађе
 без посебних напомена о врсти фонемских комбинација (не осврћем се
 на њихов морфолошки састав у изворном систему; косом цртом обеле-
 жена је морфемска граница настала морфолошком адаптацијом):

старт, стил, стере/о, сток, студи/о;
 шкап, шкаф, шкур/а;
 штанд, штица, штица, штала/а;
 штица, штица, шпалир, шпорет;
 слајд, слет, слоган;
 план, плез, плиц, плурал;
 бламаж/а, бланко, блок, блиц, блуз, блуз/а;
 грач, трик, тренд, трамвај;
 бреша, брикет, брош, брух;
 криж/а, крикет, критик/а, крокус, крун/а;
 кварк, квартал, квас, квалитет/а, квинтал;
 гвардијан, звичт.

Напомена 2

Поред двочланих, и у домаћем и позајмљеном лексичком фонду могу се наћи и трочлани спојеви у иницијалном положају. У обе скупине речи они су слични, јер већином почињу турбулентом, средњи члан им је абруптни глас, а завршно место заузима ламинар.

а) Наводим прво домаће речи без даљњих напомена:

страх, страст, страх, стриц, строј, струк;

здрав, здруж²⁸;

зброј²⁸;

ждрал, ждребе ~ ждријебе;

збјег (ијек.)²⁸;

ствар, створ²⁸;

спрат, спрег, спреж/спрез, спрем, спруд;

сплав, сплет²⁸;

скриж (и скрама);

склад, склон, склоп²⁸;

зглоб (зглавак такође).

б) Од страних лексема наводим само неке:

стронциј; спреј, спринт; сквер;

штрајк, штребер, штрик, штрудла;

шприц.

4) Сасвим је друкчије стање у финалном положају. Сем ретких случајева типа *горд* и сл. овде налазимо само комбинацију турбулент-абруптни:

брест ~ *бријест*, *гост*, *кост*, *лист*, *мост*, *пест*, *пуст*, *сласт*,

страст, *спуст*, *чист*, *храст*, *шест*;

вешт ~ *вјешт*, *мошт*, *плашт*, *пљушт*, *пришт*;

гвозд, *грозд*, *дрозд*;

дажд.

Напомена 1

У посуђеним речима ретке су комбинације какве познаје домаћи лексички фонд, али зато су тамо заступљени врло разноврсни спојеви којих у нашим речима нема. Наводим их без посебних напомена:

контраст, *Христ*; *авдест*, *подест*;

киоск;

бокс, *кокс*, *секс*, *тапакс*;

хапс, *чипс*, *колапс*;

гит, *зифт*, *луфт*;

алт, *кобалт*;

дерт, *кварт*, *март*, *спорт*, *зорт*;

актант, *гарант*, *педант*, *студент*;

демијург, *драматург*, *хамбург*;

штранд, *шунд*;

калк, *талк*; *кварк*; *парк*;

курс, *конкурс*, *дискурс*; *пулс*, *импулс*;

аларм, *жандарм*; *камгарн*;

запт, *Копт*;

акт, *дефект*, *дистрикт*, *накт*, *сект*, *такт*;

зулц, *пелц*, *кварц*; *шверц*, *шворц*; *гарч*.

²⁸ За све ове форме важи нап. 29.

Напомена 2

У речима преузетим са стране могуће су и такве комбинације у којима је ламинар на крају одељен од периодика шумним фонемама, тако да чини центар слога, што у домаћим речима, сем у необичним формама типа *отр*, *истр* (2. и 3. л. једн. аориста), није могуће:

бофл, *бицикл*, *монокл*, *серкл*, *спектакл*, *дубл*.

Напомена 3

Сем ретких примера типа *карст*, *пункт* или *сл.*, ни у позајмљеним, а поготову у домаћим морфолошки простим јединицама, нису заступљене трочлане или вишечлане финалне комбинације.

5) У медијалном положају пронашао сам сразмерно мало фонемских комбинација. Основни разлог за то је мали број морфолошки простих вишесложних јединица у српскохрватском језику. Али и ово грађе што је сакупљено провизорним истраживањем показује — својом разноврсношћу — да је комбиновање шумних гласова у овој позицији сразмерно слободно, не подлеже онако стриктним ограничењима као у финалном положају.

а) Навешћу прво, као доказ за оно што сам рекао, домаће речи овог типа. При томе се нисам могао ограничити на просте речи, па ћу косом цртом одвојити оне фонеме које образују другу морфему. Ради се увек о периодицима који следе иза посматраних спојева:

ист/и, *бистар*³⁴, *уст/а*, *ласт/а*, *доста*;
клешт/а (ек.), *машт/а*, *оштар*, *гуштер*;
нужд/а, *Горажд/е*; ек. *базд/ети*;
леск/а ~ *лијеск/а*, *љуск/а*³⁵; *даск/а*,
базг/а, *мазг/а*;
липс/ати, *липш/е*;
басн/а, *Босн/а*, *десн/о*, *каси/о*;
дрхт/ати, *дахт/ати*;
ватр/а, *јутр/о*; *бедр/о*, *сидр/о*;
копљ/е, *дупљ/а*; *копн/о*, *опн/а*;
копрен/а, *коприв/а*, *супруг*³⁶;
лопт/а, *лопт/ати*, *липт/ати*, *брект/ати*;
магл/а, *огроман*;³⁷ *локв/а*, *буков/а*, *тиков/а*; *летв/а*, *котв/а*.

³⁴ Треба водити рачуна о псеудоморфолошкој мотивацији код неких примера ове групе (нпр. „-ар“ према *пекар*). Иако је то за лингвистичку анализу без значаја, силабизација ипак зависи и од таквих појава. Ми ипак узимамо да је прихватљива овде дата интерпретација.

³⁵ Структура ове речи је затамњена, мада би се етимолошком анализом могла утврдити морфолошка мотивација „-ко“. Но у том случају важи напомена 29.

³⁶ Елемент „су-“ морфолошки је донекле мотивисан, но исп. напомену 29. Исп. и нап. 40.

³⁷ Тип *огромна*, тј. секвенцу [мн], исп. у следећој тачки.

б) Многе од наведених комбинација у морфолошки комплексним речима захтевале би да их придодемо примерима са финалним фонемским спојевима, јер се њима завршава морфема. Али томе се противи појава коју ћемо уочити прегледом следећих примера:

расап-расп/а, дрхат-дрхт/ати, песак ~ пијесак-песк/а ~
~ пијеск/а;

плесан ~ плијесан-плесн/и ~ плијесн/и, красан-красн/а;

шупаљ-шупља, ракаљ-ракља, педаљ-педља, штркаљ-штркља;

ветар~вјетар-ветр/а~вјетр/а, вепар-вепр/а, папар-папр/а;

дабар-дабр/а, добар-добр/а, храбар-храбр/а;

бодар-бодр/а, модар-модр/а, одар-одр/а, ведар-ведр/а;

бадањ-бадња, мучањ-мучња, наковањ-наковња, сужањ-сужња³⁸;

огроман-огромн/а, скроман-скромн/а³⁹; раван-равн/а, киван-кивн/а;

шљунак-шљунк/а⁴⁰;

нокат-нокт/а, хрбат-хрпт/а;

витао-витл/а, котао-котл/а, обао//обал-обл/а, осао-осл/а,

петао~пијетао-петл/а~пијетл/а, топао//топал-топл/а, угао-угл/а

Појава је објашњива позиционом варијацијом морфема. При томе се „апсолутна“ позиција, тј. она ван комбинације са другим јединицама истога реда у оквирима јединица вишег реда, мора сматрати основном, а фонолошки састав — неутралним. Она друга је позиционо условљена, а њена форма зависна од те позиције, тј. обележје је те (медијалне) позиције. За нашу тему о структури слога ово разматрање је врло поучно јер указује на дубину разлике у могућностима комбиновања фонема у финалном положају, кад се упореди са друга два, и о средству да се та разлика одржи (то је тзв. „непостојано а“). О узроцима биће речи касније у току даљих наших испитивања.

Напомена 1

Иако због недостатка примера не можемо подробније расправљати о понашању вишечланих спојева у овом положају, они су, колико их има, методолошки важни:

³⁸ Етимолошки је већи број примера из ове групе могуће раставити на дискретне морфеме. Али исп. са овима праве мотивисане речи типа *липањ* (липа), *травањ* (трава), *сијечањ* (сјећи), као и *резањ* (резати) и сл. Очигледно је тамо мотивација затамњена.

³⁹ Исп. напомену 38. Овде је од користи поређење са *таман* (тама), *лажан* (лаж) и сл.

⁴⁰ Исп. *чунак* (чун), *момак* (мома), као и *сладак* (слад), *резак* (рез, -ак) и сл. Морфолошка и псеудоморфолошка мотивација често се укрштају, тако да је тешко разликовати их. Али тим питањима се овде не можемо бавити.

оштар-оштр/а, бистар-бистр/а.

Касније ћемо на примеру других случајева донети прецизније закључке, а сада се ограничавамо на то да уочимо положај „а“: њиме се раставља секвенца абруптни-ламинар, а задржава се спој турбулент-ламинар.

Напомена 2

Позајмљенице и у овом положају очитују богатији репертоар комбинација:

акустик/а; бостан, мистик, паст/а, пист/а; диск/о,⁴¹ маск/а, фијаск/о; кошт/ати, пошт/а; пешкеш; пити/је, кафтан, нафт/а, ћуфте; доклат, луксуз, максимум, пракс/а, такс/а; аутопси/ја, ипсилон, рапсод; делт/а, салт/о, мулти-; алк/а, алг/а, полк/а; август, кавг/а; карт/а, сорт/а, торт/а; боргис, маргин/а; корп/а; рондел; банд/а, конт/о, кант/а, лент/а; марж/а, фарс/а; бомб/а, самб/а, пумп/а, рамп/а; штранг/а, данг/а; шанс/а, менз/а; дијурн/а, хорн/а, бурм/а, норм/а, урм/а; халв/а, амвон; химн/а; аграр, адрес/а, атриј, атрибут, април, макро-, микро-, кнедла, штрудла.

Напомена 3

Код посуђеница налазимо трочлане (и вишечлане) спојеве, а за то ево нешто примера:

бисквит, пасквил/а, екскламатица/ја, транспарент, експлоатација/ја; апстракција/ја, дистрибуција/ја, експрес, екстра, ултра-, инфра-, дистрикт, интрига/а, опскур/ан.

Напомена 4

Морфофонолошка алтернација са „непостојаним а“ позната је и овим речима, али у малом обиму:

вакат-вакт/а, Пунат-Пунт/а; центар-центр/а, Кипар//Ципар-Кипр/а//Ципр/а, либар-либр/а, децембар-децембр/а, новембар-новембр/а, септембар-септембр/а;

а факултативно такође и:

акценат//акцент-акцент/а, објекат//објект-објект/а, субјекат//субјект-субјект/а, факат//факт-факт/а.

Фонолошка солидарност⁴² српскохрватских гласова

Преглед фонолошких спојева у иницијалној, медијалној⁴³ и финалној позицији показао нам је да су разноврсност тих се-

⁴¹ Одступама од третмана посуђеница утолико што издвајам морфеме накнадно додате, или издвојене псеудомотивацијом, у процесу морфо-лошке адаптације страних речи у нашем морфолошком систему.

⁴² Ј. Хјелмслев, Прологомена за теорију језика, Загреб 1980. При руци ми је једино енглески превод, L. Helmslev, *Prolegomena to a Theory of Language*, Madisson, 1963, 36.

⁴³ Медијалне комбинације обрађене су и у т. 5(6).

квенци, као и њихова заступљеност у лексичкој грађи, врло различити. Наша испитивања грађе (то је више пута поменуто) нису у оној мери подробна да би давала потпуну прецизност у закључивању (таква испитивања за овај обим рада нису могућна). Али на основу њих је могуће добити извештај, бар провизоран, увид у стање ствари. При томе ће нам лексика домаћег порекла служити као основица, а страна лексика нам омогућава бољи преглед проблема.

Могу се установити три категорије за степеновање постојања или непостојања појединих фонемских спојева у свакој од позиција: 1) категорија добро засведочених (фреквентних) комбинација; 2) категорија слабо потврђених (оказионалних) комбинација; 3) категорија незасведочених спојева.

Да бисмо смањили екстензивност приказа, мораћемо га некако сажети. У томе ћемо се послужити искуством из следећег поређења. У финалном положају нашли смо нпр. *раст*, *грозд*, *дажд*, *плашт*, а нашли смо *расап*. Гласови на првом месту у комбинацији међусобно су сродни (ради се о турбулентима), што важи и за оне на другоме месту (абруптни гласови). У таквим приликама можемо говорити не о гласовима појединачно већ о мањој или већој склоности фонема двеју група у међусобном комбиновању. При томе ће се нпр. *расап* сматрати оказионализмом, а остало — правилом. На доњој табели приказани су резултати наших разматрања. При томе су наведене фреквентне и оказионалне секвенце, а незасведочене није потребно набрајати.

	Иницијална позиција	Медијална позиција	Финална позиција
Фреквентне секвенце	турб. + абр.	турб. + абр.	турб. + абр.
	абр. + лам.	абр. + лам.	—
	турб. + лам.	—	—
Нефреквентне секвенце	—	турб. + лам.	—
	абр. + абр.	абр. + абр.	—
	лам. + лам.	лам. + лам.	—
Оказионалне секвенце	афр. + лам.	афр. + лам.	—
	—	лам. + абр.	—
	абр. + турб.	—	—
	афр. + абр.	—	—
	абр. + афр.	—	—

Наша табела даје основа за дискусију у два правца.

Прво, примећујемо (а) да се неке фонемске комбинације јављају у више положаја, друге у мањем броју њих; (б) да су неке секвенце заступљене у већем броју примера, друге у мањем. Статистички подаци су показатељи извесних чињеница које се могу степеновати. Ради се о склоности фонема да ступају у међусобне комбинације. Ову ћемо појаву назвати *фонолошком солидарношћу*. Ако овоме што смо видели на нашој табели придодемо ранију опаску о општој солидарности периодика са осталим гласовима (и међусобно), добићемо следећу сумарну матрицу солидарности српскохрватских фонема (многе детаље који се тичу појединачних гласова у оквирима група ова табела запоставља, и о томе треба водити рачуна):

	Периодици	Ламинари	Турбуленти	Абруптни	Африкате
Периодици	+	+	+	+	+
Ламинари	+	+	—	+	—
Турбуленти	+	+	—	+	—
Абруптни	+	+	+	+	+
Африкате	+	+	—	+	—

Од двадесет и пет могућних комбинација (табелу треба читати с поласком од левог податка [први глас у секвенци] па према горњем [други глас у секвенци], дакле друга позиција прве колоне представља секвенце ламинар-периодик, нпр. *ла*) деветнаест је заступљено, а осталих шест недостаје. Назваћемо их несолидарним секвенцама. Тако нпр. недостаје секвенца турбулент-турбулент (*šs, sš, zž* итд.), или африката-африката (*čc, cč, čć* и сл.). Разлози за њихово одсуство су различити, и у њима ћемо препознати основицу несолидарности фонема у нашем језику.

а) Примери као *бежични* (морф. „без“-„жични“), *ишарати* (морф. „из“-„шарати“) и сл. показују да ове комбинације, ако морфолошким путем настану, бивају алтернацијама уклоњене, тако да их српскохрватски језик уопште не познаје.

б) Случајеви типа *речца* ~ *рјечца*, *цврчци*; *жећца*, *ноћца* и сл. уверавају нас да спојеви африката настају у комбинацијама морфема, али не слободном фонолошком комбинаториком.

Несолидарност првог типа настаје из појаве коју можемо назвати јаким афинитетом (асимилативни процеси доводе до апсорпције једне фонеме од стране друге), а у другом је афинитет врло слаб (изговор је таквих секвенци „тежак“).

Други смер у којем се може упутити наша пажња када посматрамо горње табеле тиче се линеарног следа фонема у слогу. Примарни, иницијални, и финални положај врло се разликују по запоседнутости шумним, тј. неслоготворним гласовима. Доказимо до закључка да је слог по својој структури асиметричан: иницијална позиција је пре свега резервисана за фонеме које чине његову периферију, а централни његов део обично заузима потоњи положај у низу, а само ретко иза њега следе гласови који са те стране „затварају“ слог. Ово је познато начело отвореног слога.

Силабизација и граница слога

Којем роду лингвистичких појава припадају управо размотрене чињенице? Одговоривши на ово питање, размрсимо клупко факата који утичу на силабизацију, а узгред ћемо се бавити и проблемом границе слога.

Поћи ћемо од последњег и најтежег питања. Од питања где припадају чиниоци отвореног слога. Тиче ли се ово инхерентних фонолошких обележја гласова? Или односа у Десосировим бинарним јединицама (које он проглашава једино важним за теоријско расуђивање)? Очигледно је посреди ово друго. Врло је корисно овде се присетити музичке теорије, која тачно на аналоган начин, тј. као бинарне секвенце, третира основне јединице ритма и мелодије. „Најмања ритмичко-мелодијска изразита целина“ код њих се назива „мотивом“.⁴⁴ „Да би се добио ритмички или мелодијски покрет, — објашњавају они — потребна су бар два тона... Стога и мотив мора садржати бар два тона“. „Изразитост“ се постиже ритамским (смена дугих и кратких тонова) или мелодијским контрастом (смена виших и нижих тонова)⁴⁵. На почетку смо констатовали да структура слога почива такође на контрасту. Сада примећујемо да је тај контраст успостављен између периферних и централних фонема које се циклично смењују, као прво; и као друго, да овим особинама слог у ствари зачиње ритамско-мелодијску структуру говора, чини њену инфраструктуру. Ова страна слога повезује га са прозодијом говора, укључује га у област супрасегменталних фонолошких обележја.

Другу страну слога, његову подлогу, чине, наравно, инхерентне фонеме у чију се грађу утискује, и преко којих се читује, његова „музичка“ природа. У каквом се међуодносу ове две компоненте слога, сазнаћемо суочавајући их на конкретним приме-

⁴⁴ В. Перичић и Д. Сковран, *Наука о музичким облицима*, 2. изд., Београд 1966, 12.

⁴⁵ Исто, 17—18.

рима. Пошто смо се договорили да овде пратимо и проблем границе слога, провераваћемо овај међуоднос управо с обзиром на могућности и начине успостављања те границе.

1) Слог може чинити периодик за себе (о томе је било речи).

2) Шумни гласови чине слог са периодиком (или, у одсуству периодика, са ламинаром): та, та-та; ма, ма-ма; па, па-па; затим ба-ка, ко-ка, ко-за и сл. При томе се шумни глас групише у слог са периодиком иза себе, тако да граница слога пада испред шумнога и иза периодика. То значи да следеће речи треба на слокове разделити како следи: о-ко, у-хо, о-на, и-ди и сл.

3) Према начелу отвореног слога, и скупови шумних гласова групишу се са потоњим периодиком, а граница пада испред првог у секвенци и иза периодика. Али овде се начелу отвореног слога придружује друго: начело фонолошке солидарности, које се са овим може слагати, или му се супротстављати.

а) Квантитативни односи, у нашој табели показани само овлаш, дају ипак повода за посматрање фонолошке солидарности као хијерархијске појаве. Ово се исто добија посматрањем квалитативних дистинкција код једних те истих секвенци када се нађу у финалном и медијалном положају (мислим на показани однос* расап-распа, дрхат-дрхти, добар-добра и сл. кад се њима супротстави нпр. мост-моста). „Непостојано а“ је овде могуће узети као критериј за вредновање фонолошке солидарности. Јаком солидарношћу сматраћемо релацију у секвенцама које нису, позиционом изменом, раздљиве „непостојаним а“; то су исте оне секвенце које смо нашли у све три позиције, иницијалној, медијалној и финалној, спојеви ст, зд и сл., дакле турбулент-абруптни (појединости на које упућује расап, дрхат и сл. занемарујемо ради једноставности приказа).

Спојеви фонема са јаком солидарношћу групишу се у слог са потоњим периодиком, а граница слога је испред споја, дакле тачно према начелу отвореног слога: ла-ста, це-ста, че-сто, ва-зда, ма-шта, да-жда итд. Овамо долазе и случајеви као пу-шка, да-ска, ма-зга итд. (Занемарујемо то што нпр. ра-спа, го-спа, др-хти, ке-фтати нити су једнаки међусобно нити са главнином примера).

б) Фонеме које чине спојеве забележене у два положаја сматраћемо умерено солидарним. Две од ових комбинација заслужују већу пажњу јер су фреквентније од осталих: абруптни-ламинар као да потврђује општу солидарност абруптних фонема са суседним гласовима; турбулент-ламинар, међутим, указује на склоност турбулената да се комбинују са неким шумним иза себе, и обрнуто, ламинара да то исто чине са одговарјућим гласовима испред себе (ови последњи, рећи ћемо, имају регресивну соли-

* До даљњег нећемо обележавати морфолошку структуру речи (И'сп. даље нап. 53).

дарност, они први прогресивну). Растављивост ових спојева „непостојаним а“ ипак нам даје повода за сумњу у то да се ради о осетној међусобној привлачности. Пре ће бити да је реч о неутралности. Но у том случају се отвара простор за деловање начела отвореног слога, на основу којег би силабизација и у овим примерима била слична оној из претходних, дакле: *ре-бро*, *бе-дро*, *до-бро*, *ма-гла*, *пе-тља*; затим *ко-пно*, *цр-ква*; *ја-сно*, *пе-сма*, *по-сла*, *ве-сло* итд. Овима би се придружиле *ба-чва*, *ки-чма*; *ча-вли*, *па-лма*; *ло-пта* и сл. Само неки од предложених примера за овај тип силабизације делују уверљиво, док ће други ипак спадати у следећу категорију.

За нас је интересантно да је тип *лопта*, о којем расправља Десосир на цитираном месту, доспео међу неуверљиве примере. Десосир тамо објашњава своју позицију тврдећи да се абрупти у споју изговарају „систантно“, тј. са заједничком оклузијом, и да управо тада граница слога пада међу њих. Не говори шта се дешава кад је изговор „апертантан“, тј. са двоструком оклузијом и интерном „експлозијом [лорџа] (где „џ“ обележава „атонални“ зев између две оклузије). Тада би се [ре], према Десосировим објашњењима, морало сматрати посебним слогом. Можда је теоријски оправданије „систантни“ изговор посматрати као основицу груписања шумних фонема у један слог (назваћемо то силабичком конвергенцијом: *ло-пта* и др.), а „апертантни“ изговор довести у међузависност са раздвајањем шумних фонема и њиховим прикључивањем слогу испред (једних) и иза споја (других чланова споја: *лоп-та*, *чав-ли*, *гав-ран*, *мај-мун* итд.). О томе када ће у оваквим приликама преовлађивати „систантни“ изговор (и силабичка конвергенција), када пак „апертантни“ (уз силабичку дивергенцију фонема), на основу наших досадашњих излагања није могуће судити. Чини се да фонолошки састав секвенце донекле (али само донекле) има утицаја на ово, те да су хетерогени спојеви у погледу силабизације нешто компактнији (нпр. абрупти-ламинар, *пе-тља*, *ма-гла*, *ре-бро*; турбулент-ламинар, *пе-сма* ~ *пје-сма*, *по-сла*, *бра-шно*, *кро-шња*; са мањом сигурношћу ово се може тврдити за комбинацију африката-ламинар, *ба-чва*, *ки-чма*); хомогенији спојеви силабички су мање компактни, тј. склонији су силабичкој дивергенцији (абрупти-абрупти, *лоп-та*, *зап-тив*, *топ-та(-ти)*; ламинар-ламинар, *чав-ли*, *гум-но*, *рав-но*, *кив-но* итд.). Али сва су ова домишљања доста неуверљива, те питање границе слога остаје отворено: није га могуће разрешити на основу чињеница фонолошкога нивоа.

в) Остале комбинације на нашим табелама сматраћемо спојевима фонема слабе солидарности: *мај-ка*, *шој-ка*, *чав-ка*, *пир-га*, *шљун-ка* итд. Остали су засведочени једино у иницијалном положају, те о њихову понашању у медијалној позицији не можемо судити. Наши примери показују да се у оваквим приликама може говорити о силабичкој дивергенцији и граници слога међу шумним фонемама (на прелазу ламинар-абрупти).

Напомена 1

Последњи параграфи, посебно онај под (в), потврдили су нам, сада у негативном смислу, да је оправдано говорити о регресивној и прогресивној солидарности фонема. Тако смо се уверили (на примерима типа *пвр-га*) у изразиту несклоност ламинара да се комбинују са абруптним консонантима кад ови следе за њима, а тип *ма-гла* убеђује нас да је обрнут распоред силабички врло стабилан. Одсуство комбинације абруптни-турбулент (у грађи сам пронашао *мисати*, *мисше*, а затим сам утврдио њихово старо порекло)⁴⁶ доказ је апсолутне несклоности турбулената да се комбинују са абруптним фонемама испред себе.

Напомена 2

Оно што смо управо утврдили, очитује се у грађњи српскохрватских вишечланих комбинација шумних фонема. Најфреквентније су секвенце управо са турбулентом на првом месту, абруптним у средини и ламинаром у крајњој позицији: *бресква*, *искра*, *Истра*, *језгра*, *Ластва*, *мезгра*, *оштро*, *распра*, *сестра*, *цмиздрити*, *уштва* и сл. Друге комбинације не прелазе оквири околиналних: *ротква* или сл. Могла би се замислити двојка силабизација ових случајева.

а) Прво, ако претпоставимо, на основу мишљења Т. Маретића да српскохрватски језик не трпи консонантске скупове⁴⁷, тежњу ка дивергентној силабизацији, онда ће границом слога један од чланова споја бити укључен у супротан слог од друга два, и на том ће месту лежати граница слога где делује начело дивергенције. При томе ће нам послужити табела фонолошке солидарности, и на основу ње ћемо претпоставити овакву расподелу: *иск-ра*, *језг-ра*, *ошт-ро*, *расп-ра*, *сест-ра*, *ушт-ва*, али *рот-ква* (јер је секвенца турбулент-абруптни, спој фонема јаке солидарности; секвенца абруптни-ламинар спада у ред спојева слабије солидарности, а секвенца абруптни-абруптни чини фонолошки хомоген спој, дакле силабички је мање стабилна од претходне). Оваква силабизација није сасвим прихватљива.

б) Друго, поред начела фонолошке солидарности овде делује и прозодијско начело отвореног слога. С обзиром на координирано деловање прогресивне фонолошке солидарности турбулената и регресивне солидарности ламинара, и на деловање прозодијског момента, њихов производ је конвергентна силабизација и прикључивање целе секвенце потоњем слогу: *м-скра*, *је-згра*, *о-штро*, *ра-спра*, *се-стра*, *у-штва*, а затим *ро-тква*. Последњи случај се не може акцептирати (*ро-тква*), што значи да без помоћи јаке фонолошке солидарности прозодијски момент не долази до изражаја. Али нису убедљиви ни сви примери са турбулентом на првом месту, и то не зато што би силабизација под (а) била прихватљивија, већ што би нпр. тип *рас-пра* више задовољавао нашу интуицију. Да ли је то зато што *рас-* својом формом подсећа на одговарајуће морфеме (исп. „раз-“) или зато што је абруптни тачка депресије сонорности у којој заправо лежи слоговна граница? Тада бисмо морали признати примат прозодијском моменту у силабизацији и у том правцу га преформулисати: тачка најниже сонорности обележава почетак новог слога. У овом случају морали бисмо такође признати да слоговна граница ретко

⁴⁶ Систематско избегавање стране грађе није, наравно, свуда оправдано. Али тамо где нема сигурних потврда из домаћег лексичког фонда, на основу туђица закључивање је несигурно.

⁴⁷ Т. Маретић, *Граматика и стилистика хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб 1899, 12.

лежи између гласова, а чешће „у гласу“ (како то Милетић формулише). На тој линији су и све тешкоће с којима је скопчана силабизација када се стриктно заснива на груписању фонема и њиховом разграничењу.

Напомена 3

Периодици у контакту, по дефиницији слога, обавезно подлежу дивергентној силабизацији: са-о(-не), ка-о, жа-о, ек. бе-о, де-о и сл.⁴⁸ Прихватљивост или неприхватљивост овакве расподеле зависи од статуса другог члана секвенци (овде /о/) и степена дифтонгизације⁴⁹.

Претходне напомене враћају нас мисли о релационом карактеру слога. Његово везивање за ову или ону дискретну језичку јединицу не може се спровести успешно и прецизно до краја. Бар кад су у питању инхерентне и прозодијске фонолошке јединице. Размотримо како у том погледу стоји морфема према слогу. Морфема као носилац значења по правилу је обележена дискретним низом фонолошких јединица. Али у Основима фонологије показало се да је тај лингвистички постулат релативан и да подлеже начелу асиметричног дуализма.⁵⁰ Испитаћемо улогу морфемске границе у силабизацији.

1) Граница речи истовремено је и граница морфеме.⁵¹ То је такође и граница слога, сем у ретким случајевима типа с нама [sna-ma], с овим [so-vim], к томе [kto-me], к уху [ku-hu] и сл. Ово је факултативна, позиционо ограничена силабизација, јер у начелу свуда је допустива варијација са нама⁵², са овим, ка томе, ка уху, док је тип: са мноm, са собом, ка кући, једино могућ.

2) Реч је у основи комплекс већег броја морфема, које се у упрошћеној схеми разврставају у три типа: основинске, или коренске, творбене и граматичке.

а) Спојени коренских морфема чине сложену реч. Морфемска фуџа на споју основа по правилу раставља фонеме које композицијом ступају у контакт, и тако чини јасну границу слога⁵³. Да бисмо видели како се при томе понашају друга два начела силабизације, навешћемо примере са вишечланим спојевима шумних фонема на морфолошкој граници и упоредити положај гра-

⁴⁸ Ијек. дво и сл. не спада овде, о чему исп. нпр. Маретићеве опаске о правопису у *Граматичи*, 2. изд., Загреб 1931.

⁴⁹ О тме исп. код Б. Милетића, *Основни фонетике*, 55, као и код Р. Симића и Б. Остојића, *Основни фонологије*, 262—263.

⁵⁰ Р. Симић и Б. Остојић, *Основни фонологије*, 129—130.

⁵¹ В. Милетић, *Основни фонетике*, 63. Исп. код М. Перичића и Д. Скворана, *Наука о музичким облицима*, 18. Они реч упоређују са музичким мотивом, а овај дефинишу као што се у Милетића дефинише такт.

⁵² Подробније о овом питању исп. код Ж. Станојчића, *О двојком облику предлога у секвенци с/са + падежни облик*, Наш језик XV/5, Београд 1966, 258—287.

⁵³ Неслоговне морфеме и овде чине изузетак: с/ви-ти, с/кри-ти, с/у-да-(ри-ти се), с/и-ћи итд. Косом цртом обележавам даље морфолошку границу, а водоравном цртицом границу слога.

нице слога и правце деловања појединих силабизацијских чинилаца. Примере ћемо разделити у четири групе.

(аа) Прву скупину чине композиције са три основинске морфеме и слоговном границом између прве и друге⁴⁴; то одговара и фонолошкој расподели:

не/-з/бри(-нут); по/-з/бра(-ја-ти); по/-с/пре(-ми-ти); по/-с/кли(-зну-ти); пре/-с/вла(-ка); ијек. по/-с/мје(-њи-ва-ти).

(аб) У састав осталих примера улазе две основинске морфеме. Код једних морфолошка граница пада испред шумних фонема, а ту је и слоговна граница:

не/-здрав, не/-згра(-пан); за/-стра(-ни-ти); за/-стра(-ши-ти), про/-стре(-ли-ти)~про/-стри(-је-ли-ти); ијек. не/-свје(-сно), про/-свје(-та).

(аг) Фонолошки састав посматране секвенце и у трећој групи примера је исти или сличан, као и у прве две, али морфемска граница лежи између првог и другог члана скупине. На томе месту је и граница слога, упркос противљењу фонолошких чиница (растављене су групе консонаната јаке солидарности):

из/-бле(-де-ти) ~ из/-бли(-је-дје-ти), из/-бли(-за), раз/-бла(-жи-ти); без/-бри(-жан), из/-бра(-зда-ти), уз/-бра(-ти); бес/-пла(-тан), ис/-пли(-ва-ти); рас/-плет; ус/-плам(-те-ти) ~ ус/-плам(-тје-ти); бес/-при(-ме-ран) ~ бес/-при(-мје-ран), ис/-пред, ис/-при(-ча-ти), ус/-пра(-ван); из/-гла(-ча-ти), из/-глед, раз/-гле(-да-ти); из/-гра(-ди-ти), из/-гри(-сти), без/-гре(-шан); ис/-кли(-зну-ти), рас/-кли(-ма-ти); ис/-кри(-ви-ти), рас/-кро(-ји-ти), ус/-кра(-ти-ти); раз/-дре(-ма-ти)~раз/-дри(-је-ма-ти), раз/-дра(-жи-ти); ис/-тра(-жи-ти), ис/-тро(-ши-ти), рас/-тру(-би-ти).

(ад) Примери последње групе имају друкчији фонолошки састав, а морфолошка граница је иза првог шумног у секвенци; ту је и слоговна граница.

(ада) Код једних томе се не противи фонолошки фактор:

од/-сто(-ја-ти), под/-ста(-нар), пред/-став(-ник); од/-ско(-чи-ти), под/-скуп;

⁴⁴ Косом цртом обележена је морфемска граница, а водоравном цртом — граница слога. Исп. напомену 53.

од/-звo(-ни-ти), од/-сли(-ка-ти), од/-слу(-жи-ти), ијек. под/-сје(-тник), пред/-сје(-дник);
ис/-хва(-ли-ти), ис/-хра(-на), (о/-)бес/-хра(-бри-ти), рас/-хла(-ди-ти);
над/-гра(-дња), од/-бра(-на), под/-бра(-дак).

(адб) Код других силабизацији се супротставља фонолошки моменат:

ис/-тка(-ти), из/-бде(-ти) (ек.);
над/-вла(-да-ти), над/-вра(-так), под/-вла(-чи-ти), под/-мла(-дак).

б) Фуга међу морфемама сложене речи раставља фонеме без обзира на фонолошку солидарност. Слично је и код двочланих спојева шумних фонема.

(ба) Када је фуга испред те секвенце, тада је и граница слога на томе месту, без обзира на степен солидарности међу фонемама:

за/-птив(-ка), пра/-пти(-ца), у/-тка(-ти); ек. про/-бде(-ти);
до/-вла(-чи-ти), до/-вра(-так), пре/-врат;

(бб) Ако је фуга међу члановима секвенце, опет је и слоговна граница на томе месту.

(бба) Фонеме слабије солидарности томе се не противе, нити се осећа отпор прозодијског начела:

над/-ба(-ци-ти), об/-дан, под/-би(-ти); оп/-то(-чи-ти), от/-куд,
пот/-по(-рањ);
од/-зад, од/-сад, оп/-са(-да);
рас/-хла(-ди-ти), ус/-хо(-да-ти се), ус/-ше(-та-ти) (sic!);
ис/-цу(-ри-ти), иш/-ча(-ши-ти), раш/-че(-пр-ка-ти);
(се-)дам/-де(-сет), дан/-гу(-би-ти); нај/-бо(-љи), нај/ма(-њи).

(ббб) Отпор фонема јаче солидарности нешто је осетнији, али нема битнијег утицаја на силабизацију:

из/-бе(-ћи) (ек.), из/-го(-ни-ти), ис/-та(-ћи), раз/-би(-ти), уз/-ди(-ћи);
над/-ви(-ка-ти), об/-ле(-те-ти) ~ об/-ле(-тје-ти), од/-ли(-ти), од/-љу(-ти-ти), од/-њи(-ха-ти), од/-пу(-сти-ти);
из/-ли(-ти), из/-ма(-ћи), раз/-ви(-ти), уз/-ре(-чи-ца).

Ако је неки од примера мање убедљив, онда то није због јачег дејства фонолошког и прозодијског фактора, већ због слабења морфолошке фуге. О томе ћемо говорити нешто касније, пошто прегледамо још неке примере.

в) Друкчији је однос снага међу факторима силабизације код оних сложеница у којих је на споју основа један шумни глас.

(ва) Када се фуга налази испред консонанта, сви фактори делују истосмерно, па је ово случај са најјачом и најсигурнијом слоговном границом:

о/-би(-ти), о/-да(-ти), у/-ћу(-та-ти), по/-пи(-ти).

(вб) У случајевима са морфемском фугом после консонанта удружени инхерентни фонолошки и прозодијски фактори делују доста снажно против морфолошког, те се успоставља равнотежа која не даје сигурних елемената за силабизацију. Да ли ће она следити фонолошком начелу:

и-з/у(-чи-ти), о-д/и(-гра-ти), о-д/о(-ка), о-д/у(-чи-ти), у-з/о(-ра-ти),

или пак поштовати морфолошку фугу:

из/-у(-чи-ти), од/-и(-гра-ти), од/-о(-ка), од/-у(-чи-ти), уз/-о(-ра-ти),

тешко је одлучити. Чини ми се, бар у овом тренутку, да је први начин прихватљивији од другог.

Напомена 1

Фуга на споју морфема може бити прекривена фонолошким алтернацијама, и то је симптом затамњења морфолошке мотивације речи, тј. слабења границе међу саставницама сложене речи. У том случају о силабизацији одлучују фонолошки и прозодијски моменти:

о-бу-ћи (морф. „об“-„вући“), *о-блак* (морф. „об“-„влак“), *ра-сло-ји-ти* (морф. „раз“-„слојити“),

а исто тако и

бе-жич-ни, бе-сра-ман, и-сме-ја-ти ~ и-сми-ја-ти, и-ша-ра-ти, и-шко-ло-ва-ти; о-да-ти, о-гу-ћи-ти.

Напомена 2

Слабење морфолошке мотивације може имати и другачије узроке, но и тада морфемска граница губи вредност:

и-з/бор, ра-з/бор, ра-з/дор, ра-с/пад, ра-с/пон, у-з/гој, у-з/гон.

Силабизација са слоговном границом на фуги мање је прихватљива од показане, бар у већини примера.

Основнијска морфема са лексичко-творбеним и граматичким, и ове међусобно, чине спојеве који нису строго одељени фугом. Морфолошка граница овде је по правилу без утицаја на силабизацију.

а) Двочлане и вишечлане секвенце шумних фонема понашају се као у медијалном положају, тј. подлежу силабизацији према инхерентном и прозодијском фонолошком начелу:

*(бо)-гат/-ство, град/-ски, мор/-ски, мај/-ски, школ/-ство;
вар/-ка, бер/-ба, гат/-ка, жал/-ба, тил/-бен, рав/-ни/-ца, реч/-ца ~ рјеч/-ца,*

а на другој страни:

*гу-с/ка, во-ж/ња, но-с/ни, па-ж/љив, пла-ш/љив, пра-ш/њав, ри-б/љм,
(у)-па-д/љив;
бли-ст/ав, ле-ск/ар ~ ље-ск/ар, ни-с/ка(-ра-ти), пу-ст/а(-ра, ча-ст/ан,*

Одустао сам од издвајања граматичких морфема јер би то сувише компликовало графију. Очигледно су оне увек у споју са основном или творбеним наставком кад то захтевају услови силабизације.

б) И појединачне шумне фонеме у овом положају подлежу прозодијским условима силабизације без обзира на морфолошку границу:

бра-т/ић, ко-с/и(-ца), ла-ђ/ар, лу-д/ак, ме-к/ан, пу-т/аљ, ра-д/ост,
а такође и:

би-ље, зе-ље, те-ле-ћи, цве-ће ~ цви-је-ће, сте-ње ~ сти-је-ње.

./.

Утврдили смо да слог обједињује фонеме супротних фонетских особина и на тај начин гради контраст као бинарну јединицу прозодијске инфраструктуре која служи као основица фонолошког уобличења морфеме. Ова три фактора, инхерентни и прозодијски фонолошки фактори, и морфолошки, међусобно се укрштају у силабизацији. Ни један од њих нема апсолутну превагу над другима. Тако је силабизација симптом и производ основног својства слога, својства релационалности.

Радоје Симић

ИМЕНИЧКА ОБРАЗОВАЊА С ПРЕФИКСИМА НАД- И ПОД-

Префиксалне и префиксално-суфиксалне именице са формантима над- и под- показују неколико лексичко-семантичких типова и подтипова образованих по одређеном моделу. Неке од тих именица показују сталну присутност у речничком фонду српскохрватског језика, било у књижевном, термилошком или дијалекатском слоју. То учвршћује уверење да се и творбени модели по којима се неке од њих образују одржавају у језику и даље као могућност за извођење нових речи, такође лексички ограниченог обима.

По своме пореклу префикси над- и под- постали су од предлога над и под и у српскохрватском језику су карактеристични за творбу префиксалних и префиксално-суфиксалних именица, префиксално-суфиксалну творбу придева и префиксалну творбу глагола. Овде ће се (1) установити фактичко стање обима ових именица, (2) објаснити структурно-граматичке особености оба творбена начина — префиксалног и префиксално-суфиксалног — на основу којих се ове именице граде и (3) описати лексичко-семантички типови и подтипови. У ове именице не улазе оне које у свом саставу имају поменуте префиксе а нису настале префиксалном творбом него су у погледу смера творбе изведенице од префиксалних глагола, тј. адвербативи типа нпр.: надзор, надскок, подвоз, подлив и сл.,¹ нити пак, глаголске именице на -ње од префиксалних глагола.

У граматицама српскохрватског језика и у другој језичкој литератури именичка образовања с префиксима уопште остајала су

¹ О овим изведеницама, које су по пореклу општесловенског наслеђа, постоји изванредна студија Ирене Грицкат: *О именицама типа налет у српскохрватском језику*, Зборник за филологију и лингвистику, XXIV/1, Нови Сад 1981, стр. 101—134.

² У нашим класичним граматицама ове именице су спомињане у оквиру сложеница а тако су и називане. Није регистрован обим њихове употребе нити је даван тачан број префикса који суделују у творби; навођен је крајње скучен број примера тако да се стицао утисак да је овај вид именичке деривације у нашем језику врло узак. Тек је у

углавном на периферији занимања.² У већини других словенских језика ова проблематика је представљена у одговарајућој мери.³

При анализи ћемо користити метод синхроног испитивања. Успоставићемо анализу мотивационих односа и творбене семантике, да би при том формална анализа (питања продуктивности, фреквентности, распрострањености, регуларности и сл.) била потпунија. Осим тога, обратићемо пажњу на неодвојиву везу формалних и семантичких карактеристика творбено мотивисаних именица.

У творби именица, иначе, поменути префикси представљају семантички испуњене елементе, где у спајању са основом (која је именичка, углавном) долази до претворбе њеног значења, односно до спецификације, усмеравања значења по неком односу.⁴

Код првог, префиксалног образовања, тј. код чисте префиксације, префикс, који је једноморфемског састава, присаједињује се спреда основи коју чини цела реч. Он нема способност да мења њене граматичке карактеристике (које су облички одређене крајем речи), него их преноси на новонасталу реч и прихвата је целу у облику морфемске основе задржавајући њен тип промене, род и број, дакле, цео граматички карактер (нпр.: *надбискуп*, *надреализам*, *подпредседник*, *потсукња*).

Другачије се понашају префиксално-суфиксална образовања. Лексичка основа (тј. база која мотивише творбену семантику нове речи), као главни носилац лексичког значења, семантички и структурно обједињује префикс и суфикс истовремено. Суфиксална морфема стоји у тесној вези са системом флексије мотивисане речи чинећи заједно с њом творбену структуру. Образовањем

Priručnoj gramatici hrvatskoga književnog jezika (група аутора), Zagreb 1979, дат нешто обимнији преглед префиксалне и префиксално-суфиксалне творбе (колико то обим граматике дозвољава) именица и њихових творбених значења и дато им је одређено место у творбеном систему српскохрватског језика.

Допринос овој тематици је свакако и књига Eugenije Barić, *Imeničke složenice neprefiksalne i nesufiksalne tvorbe*, Zagreb 1980, стр. 140. О улози ових префикса у придевским речима в. рад Раде Стијовић, *Префиксација придева у српскохрватском књижевном језику*, Зборник за филологију и лингвистику XXVI/1, Нови Сад 1983, стр. 99—130.

² Најдаље је у теоријском и методолошком приступу изучавању творбе речи са синхроног и дијахроног становишта отишла руска лингвистичка наука. Поменућемо само неке репрезентативније радове: Е. А. Земская, *Современный русский язык. Словообразование*, Москва 1973; В. В. Лопатин, *Русская словообразовательная морфемика*, Москва 1977; И. С. Улуханов, *Словообразовательная семантика в русском языке*, Москва 1977; В. Н. Немченко, *Современный русский язык. Словообразование*, Москва 1984; О. П. Ермакова, *Лексические значения производных слов в русском языке*, Москва 1984, итд.

⁴ В. Н. Немченко, о. с., стр. 21: „У семантичким односима префикси се карактеришу тиме што обично не утичу суштински на значење речи којој се припајају, него само прецизирају њено значење у овом или оном односу, дајући томе значењу неку нијансу“ [мој превод].

речи помоћу префикса и суфикса показују се истовремено две ствари: (1) суфикс показује своју функцију — однос нове речи према одређеној граматичкој врсти речи и облику те речи према чијој је основи мотивисана; (2) префикс показује творбену функцију према лексичкој основи коју семантички нијансира. Постоји узајамна условљеност префикса и суфикса — то је карактеристична црта префиксално-суфиксалних образовања.

У оба начина творбе префикс не мења основну реч него мења њено лексичко значење у ново творбено значење, у чему је заправо његова творбена функција.⁵ Творбена функција суфикса је и да граматички формира реч. Међутим, није увек просто разликовати који је начин творбе у питању. Тако на пример, именица *подливак* има у свом саставу и суфиксалну и префиксалну морфему: *под + лив + ак*, али ипак она није настала тим начином творбе, него је реч о суфиксалној творби од глаголске основе *подли(-ва)-ти*. У оваквим случајевима начине творбе је најбоље утврдити по формалним показатељима, ако је то могуће.

Материјал за овај рад узиман је из Речника српскохрватског књижевног језика Матице српске (даље скраћено РМС), Речника српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука (у рукопису основне редакције, за именице са префиксом *над-*) (даље скраћено РСАНУ), Рјечника хрватскога или српскога језика Југославенске академије наука и умјетности (даље скраћено РЈАЗУ),⁶ Ботаничког речника Д. Симоновића, Грађе РСАНУ (за именице с префиксом *под-*) а испоређивани су и неки други речници, што ће се видети даље.

Префиксални начин творбе

I творбени тип: над + основа (цела именица)

Овај творбени тип у структурно-граматичком погледу карактерише веза префикса *над-* (са обезвученом основом *нат-*) са целом именицом, која представља мотивациону основу различитог лексичког садржаја. Реч је зацело о директној мотивацији, где се две речи (исте категорије) у међусобном односу разликују само у једном форманту: префиксу *над-*. По семантичко-лексичком аспект у префикс *над-* остварује своју творбену функцију у више

⁵ Другачије стоји ствар са оним префиксално-суфиксалним образовањима где се афикси спајају са лексичком основном и разликују се од ових од којих су начињена по лексичко-граматичким особинама, јер долази до промене категорије речи: *град* — *приградски*, *школа* — *предшколски*.

⁶ Из РЈАЗУ су навођене само оне именице које припадају савременом речничком фонду (према критеријумима какви важе за РСАНУ, да нису старије од XIX века).

семантичких подтипова, зависно од лексичког поља основа (именица) са којима чини творбену везу. Могу се, према материјалу којим располажемо, успоставити следећи семантички подтипови:⁷

1. Именице које означавају одређени положај, чин или звање у служби које је хијерархијски вишег ранга од звања које значи мотивациона реч (база, основа творенице), често у смислу старешинства над неким:

надбискуп, надвојвода, наддесетар, наджрец, наджупан, наджупник, надзакупац, надзапов(ј)едник, надинжењер, надинспектор, надинтендант, натконобар, натконтролор, наткритичар, надлекар (надљекар), надл(и)јечник, надловац, наддугар, надмлинар, надодвјетник, надофицијал, натпоп, натпастир, натпољар, натпоручник, натпоштар, надравнатељ, надредатељ, надсав(ј)етник, надсамостаник, надсатник, надсвештеник, надсердар, надстар(ј)ешина, надстражар, надстројар, надтамничар, надтестар, надуправитељ, надучитељ, надучитељица, натцестар, надшумар.

Може се одмах констатовати да је овај семантички подтип, који је у наш језик ушао као калк, био продуктиван, јер се по датом моделу образује велики број именица.⁸ Многа од ових занимања, односно звања у служби ишчезла су, тј. језички се изменила. Неке се горе наведене именице могу сматрати историјским (за неке речници дају квалификацију заст.), чије је постојање било карактеристично за једну епоху (наддесетар, надсердар, надучитељ и сл.), али су се оне и даље задржале у активном речничком фонду. Намеће се и закључак да је овакав начин именовања занимања више карактеристичан за западно језичко подручје, али је његова употреба присутна и у источном. Са временом српскохрватски књижевни језик за оваква занимања користи посве друге лексеме, које немају обично језичке сродности

⁷ Ова подела по лексичко-семантичком садржају је у извесној мери условна.

⁸ У *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* P. Skoka под *na²* стоји: „Prijedlog nad... Kao imenički prefiks prevedenica je (calque) za gr.-lat, archi-, njem. ober-, мађ. fő: *nadbiskup, nadcestar, nad-savjetnik*“.

У критичком приказу (могло би се рећи студији) књиге Matthiasa Rammelmeyera: *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen. Beiträge zur Lexikologie und Wortbildung*, Wiesbaden 1975, II. Ивич, осврћући се на део о префиксалним сложеницама, каже: „У вези с префиксом *над-* треба уочити да он одговара не само немачком *Ober-* (*натконобар < Oberkeilner*), него и нем. *Erz-* у *надвојвода < Erzherzog* и изведеницама“ (стр. 243), *Зборник за филологију и лингвистику XXI/1*, 236—250.

Познато је, међутим, да се калкови структурно формирају у складу са законима који постоје у језику. Многи трајно улазе у лексички систем језика.

са основним занимањем (шеф, начелник и сл.), или се служи описним именовањем синтагматског типа (нпр. главни, виши инспектор, инжењер). Како видимо, широк је круг звања, положаја у служби који се именује на овај начин, па већина ових изведеница припада административном језику. Од наведеног броја (43) чак 24 именице су ушле у РСМ. Само је једна (надвојвода) означена као калк и мањи део њих (по доста неуједначеном критеријуму) оквалификован је са заст. Вуков Рјечник нема ниједну од ових именица. У РЈАЗУ, међутим, постоји већи број ових образовања. Мали број само припада савременом језику а знатно већи број је узет из старијих лексикографских дјела (Della Bella, Voltiggi, Stulli и др.): надбојник, надбрашник, надцариник, надћудник, надђакон, надљетник, надодјећник и др.

Овим именицама у творбеном смислу не припадају именице типа: надбискупија, надвојводство, надлугарство, надодвјетништво јер су оне суфиксалне изведенице од префиксалних именица: надбискуп, надвојвода, надлугар, надодвјетник будући да смер творбе иде овако:

бискуп → надбискуп ↓

надбискуп + ија

или ако то трансформацијом представимо:

надбискуп: бискуп (по чину изнад бискупа) главног града неке државе или покрајине;

надбискупија: област, подручје над којим власт има надбискуп.

И неки други словенски језици знају за образовања по овом моделу.⁹

2. Именице које означавају појачан степен главног значења именице у основи сматра се да су у наш језик такође ушле као калк. Нашли смо у материјалу овакве примере: наджена, надлопов, надљудесина, надписатељ, надударник, натчовек (мн. надљуди). Међу овима је свакако најпознатија именица натчовек (нем. Übermensch) настала као термин — у немачкој филозофији „идеал вишег човека“ а у нацистичкој теорији „представник више расе“. Остале забележене именице настале су вероватно на основу представе по овом моделу. На то упуњују и примери упо-

⁹ *Slovar slovenskega knjižnega jezika* садржи већи број именица овога типа: *nadangel, naddavkar, nadduhovnik, nadgozdar, nadlogor* итд. Борис Марков у чланку *Префиксни и префиксно-суфиксни именски образувања во македонскиот јазик*, *Годишен зборник књ. 4, Скопје 1978*, стр. 77—106 наводи овакве именице и у македонском. У пољском језику префикс над- спада међу најпродуктивније именичке префиксе, в. Halina Satkiewicz: *Produktywne typy słowotwórcze wsródczego języka ogólnopolskiego*, WUW, 1969, стр. 97. Међутим, *Русская грамматика Академије наука СССР*, Москва 1980, не наводи овај тип именица.

Данчићев Рјечник из *књижевних старина српских*, Београд 1864, фотокопија, нема именичких образовања с префиксом над-.

требе таквих именица у контексту: Међу узваницама... налазила се по гдјекоја *»superfemina«*, тип *наджене*, иначе пука имитација јунакиње из неке његове драме (Цар Емин, Данунцијада, Загреб 1946, 327). У оваквим случајевима префикс страног порекла *супер-* синонимичан је с префиксом *над-*.

У овај подтип би могле ући и апстрактне именице чије творбено значење такође појачава значење мотивационе именице у основи „до највишег, врхунског, идеалног степена“. Такве су: *надзнање* (знање изнад просечног), *надиндустријализам* (убрзани индустријализам), *надјачина* (надмоћ, премоћ), *надсмисао* (виши морални и духовни смисао), *надмудрост* (велика, натпросечна мудрост), *надред* (савршен ред), *натпреглед* (савршен преглед, у РСМ), *надсрећа* (највиша срећа, врхунско задовољство), *надуљудност* (права, врхунска уљудност), *надструктура* (идеална структура друштвеног реда).

3. Именице са творбеним значењем: ограничење обима појма, степен, допуна значења именице према којој се мотивише, нису продуктивне: *надмотив* (главни, битни мотив), *наднаслов* (кратак напис изнад главног наслова, који служи као допуна, објашњење наслова), *надопис* (допис, напис који иде уз текст), *надтема* (мисао, идеја која произилази из основне теме).

4. У овај подтип сместили смо оне апстрактне именице које значе нешто што се налази изван оквира оног што се именује именицом у основи (често изван стварног, реалног): *надживот* (живот изван, изнад обичног живљења), *наднарав* (стварност изван природног материјалног света), *надреализам* (представљање несвесног, ирационалног доживљавања реалности), *надсвест* (свест која досеже изнад подручја реалног света), *надсвет* (нестварни, нереални свет), *надум* (филоз. апстрактни ум, суперинтелект), *надмудрост* (уображена, умишљена мудрост).

5. Малобројне су именице које припадају различитим терминима: *надоксид* (хем. заст. оксид са вишком кисеоника), *надлист* (бот. *Ruscus hypoglossum*), *надшака* (анат. део шаке), *надлакат* (анат.).

6. У топонимији постоје образовања која су постала од апелативних назива земљишта, места, предела и сл. и префикса (односно предлога) *над-*. У РЈАЗУ постоје овакви примери: *Надбаре*, *Надгај*, *Надлуг*, *Надлугови*, *Надврело*, *Натпоље*. Постоје паралелна образовања с префиксом *под-*.

Именице које смо навели у тачкама 2, 3, и 4 карактеристичне су за интелектуалну сферу живота па су својствене пре свега језику филозофско-есејистичке литературе, те су као модел у том оквиру остале у употреби. Само мали број их је из РСМ (*наднаслов*, *надсвет*, *надсмисао*, *надструктура*, *натпреглед*, *натчовек*) док су остале узете из РСАНУ (рукопис основне редакције).

II творбени тип: под + основа (цела именица)

Овај творбени тип у структурно-граматичком погледу карактерише веза префикса *под-* и неокрњене именичке лексеме која представља мотивациону основу у творбеној структури нове речи. Префикс *под-* остварује своју творбену функцију у више семантичких подтипова (структурно под истим условима) зависно од лексичког поља именица са којима чини творбену везу. Навешћемо их по тачкама:

1. Најбројнија су она образовања (као и код *над-*) која значе положај, чин, звање у служби које је у хијерархијском односу нижег ранга од чина, звања и сл. које значи именица која је послужила као мотивациона база, основа творенице. Навешћемо све примере заједно које смо нашли у речницима и грађи, не издвајајући оне спорадичне творевине, речи које бележе само речници (без података о употреби), *оказионализме* и сл.:

подадмирал, подбан, подбележник, подблагајник, подболничар, подбуљубаша, подвазал, подвођа, подвојвода, подвојсковођа, подгазда (Игњатовић Ј.), поддомаћин, подђакон, подеклисијарх, поджупан, подзапов(ј)едник, подзакупац, подзаставник, потканцелар, поткапетан, поткаплар, поткнез, поткњижар, поткомандир, поткоморник, потконзул, потконтролор, поткраљ, подлекар (подљекар), подл(и)јечник, подлиферант, подмаршал, подмлинар, поднабављач, поднадзорник, поднакупац, поднамесник, поднаредник, поднастојник, подначелник, подофицир, потпоручник, потпредс(ј)едник, потпуковник, подравнатељ, подредатељ, подректор, подсекретар, подснаша, подсудац, подтајник, подуправитељ, подуправник, подуредник, подучитељ (-ица, -ељка), подтужилац, потчасник, потчауш, потчиновник, потфеудник, потфишкар, подшеф, подшумар.

Наведене именице односе се на широк круг положаја, чинова у служби. Свакако да њихова регуларност у савременом српскохрватском није подједнака. Део тих речи већ припада пасивном речничком фонду али се по овом творбеном моделу и даље изводе именице које су данас познате као званични терминолошки називи и административно-војном језику: *потпредседник, подсекретар, подофицир, потпоручник, потпуковник*. Према разноврсности лексичких морфема у основи (чији је избор у оквиру ове семантичке групе практично неограничен) види се да оне припадају поменутиим језичким стиловима (административно-службеном) различитих временских периода. Од ових, 23 су ушле у РМС. У грађи РСАНУ, која је знатно богатија, за већину наведених речи нађене су једна или више потврда употребе у је-

зику, а само мањи број је забележен само у речницима. Тако и РМС за неке речи не даје потврде о употреби: *подадмирал, подбележник, подзаповедник*. Нека од ових образовања су колоквијалног карактера: *подгазда* (Ј. Игњатовић), *поддомаћин* (В. Богшић), *поднакупац* (Политика 1951, 13895/3), *подснаша* (Зборник за народни живот 1933, 16). Само неколико лексичких морфема развило је паралелна образовања са *над-* и *под-*. То су: *надвојвода — подвојвода, наджупан — поджупан, надзакупац — подзакупац, надзаповедник — подзаповедник, надлекар — подлекар, надлечник — подлечник, надмлинар — подмлинар, надравнатељ — подравнатељ, надредатељ — подредатељ, надуправитељ — подуправитељ, надучитељ — подучитељ, надшумар — подшумар, натпоручник — потпоручник*. Овај број од 13 парних образовања је заправо довољан да потврди чињеницу о извесном паралелном развоју ова два продуктивна подтипа именичких префиксалних образовања са траговима калкираности. Важи такође и закључак да су данас на целој српскохрватској језичкој територији чвршег корена узеле именице са *под-*, свакако због општеприхваћених службених назива: *подсекретар, потпредседник* и важећих војних чинова *подофицир, потпоручник, потпуковник*. Именице оба префикса у 1. подтипу по правилу су мушког рода. Спорадичног су карактера примери као *подснаша* а као изузетак може се сматрати *подучитељица — надучитељица*, док су образовања типа: *поднадзорница* (поднадзорникова жена, у Ристић—Кангргином речнику) изведенице од *поднадзорник*.

2. Именице које значе ограничење обима, умањеност, део неке целине, ужу скупину, нижи ранг и сл. од онога што значи мотивациона основа продуктивне су у нашем језику у стручним текстовима, нарочито у систематизацијама:

подброј, подваријанта, подвид, подврст(а), подгнездо, подгрупа, поддијалекат, подлига, подлистак, поткомисија, потконтинент, подназив, поднаредје, поднаслов, поднатпис, подначин, подниз, подоблик, пододбор, пододел, пододељак, пододељење, пододлика, пододред, пододредница, пододсек, подоксид, подоштина, потпериод, потпоглавље, потпокрет, потпородица, потпојам, потпроизвод, подразделак, подраздео, подраздобље, подразред, подраса, подред, подрод, подсавез, подсекција, подсмисао, подсорта, подстадијум, подтангента, подтекст, подтип, потфела, потфеуд, подтачка.

Обично нема паралелних образовања код именица с формантом *над-*, изузев у неким специјалним терминологијама (као *надред* и *надразред* у зоолошкој и ботаничкој класификацији). Примери *поднаслов — наднаслов, подоксид — надоксид* и нису типични за овај подтип, иако смо их ми ту уврстили.

3. У овај подтип смо сврстали оне именице које означавају нешто конкретнo (обично предмет или део тела) што се налази испод онога што значи именица у мотивационој основи префиксалне речи:

подбрдио (доњи део брдила), *подвоља* (воља у кокошке), *подгајице* (део ношње), *подгрло* (место испод грла), *поднога* (обојак), *поткошуља*, *подмишка*, *пододјећа*, *подралица* (део испод ралице), *подребра*, *подреп* (кускуп), *подораница* (слој испод земље), *подсвећеник*, *потсукња*, *подусница* (оно што је испод уста).

4. Именице које значе место, земљиште, предео који се налази у нижем положају он онога што значи именица у основи срећу се најчешће у топономији. Ове именице су семантички истог садржаја са префиксално-суфиксалним образовањима, која су само нешто фреквентнија и обичнија у нашем језику: *подбрдо*, *подбрег*, *Подбријег*, *подвис*, *подврх*, *Подврх*, *подгаз*, *подгај*, *Подгај*, *подград*, *Подград*, *подградина*, *подгребен*, *Подгрмеч*, *Паткланац*, *Поткрај*, *Подлипа*, *Потпланина*, *Подгора*, *Подгорица*, *Подосоје* итд.¹⁰ Мислимо да није од важности за овакве случајеве наводити исцрпан број примера. РЈАЗУ бележи знатно већи број ових именица.¹¹

5. У наведена четири подтипа, како смо их, свакако, условно представили, нису могли да се уврсте следећи случајеви: *подсвест*, *подстанар*, *потчовек* (окационализам према *натчовек*) као и: *подручак* (*доручак*), *подвечер*, *подјабука* (месо од бута говечета испод препоне)

Префиксално-суфиксални начин творбе

Формати *над-* и *под-* остварују своју творбену функцију још на један начин — заједно и истовремено са суфиксима у префиксално-суфиксалном начину творбе, чинећи при том више лексичко-семантичких односа. Именичка основа (сасвим ретко придевска), као главни носилац лексичког значења, семантички и

¹⁰ Код именица типа *Подгорица*, (*подградина* и сл.) творба је могла да иде на два начина: префиксалним *под* + *горица* или префиксално-суфиксалним: *под* + *гор(а)* + *ица*. У овом случају је реч о префиксалном начину творбе јер постоји познат топоним *Горица* (у овом случају: брдо изнад града), као што постоји и утврђен апелатив *градина* (земљиште, њива).

¹¹ Рјечник књижевних старина српских има више именица са префиксом *под-* оба начина творбе. По лексичко-семантичким особинама оне припадају топонимима или уопште онима које значе место, простор, земљиште. Префиксалне су: *Подъвысоким* (према попридевљеном *Бисоком*), *Подъгора*, *Подъключъ*, *Подълескъ*, *Подълѣшане*, а префиксално-суфиксалне: *подъгорни*, *подъградни*, *подъкринни*, *Подъстѣнни* и сл.

структурно обједињује префикс и суфикс. Узајамна условљеност префикса и суфикса је карактеристична црта префиксално-суфиксалне творбе именица. У овом творбеном начину функција суфикса је у првом реду да оформи граматичку структуру речи делујући као средство флексије на мотивациону основу али (осим префикса, који је главни показатељ творбеног лексичког значења) и суфикс делује не само граматички него и лексички, будући да и суфикси често имају лексички садржај, тј. неко општије или конкретније лексичко значење. Именице које су производ овог начина творбе могу бити у било коме роду, зависно са којим суфиксом се комбинују.

Код овог начина творбе битно је да префикс и суфикс своју творбену функцију остварују — како је горе речено — заједно и истовремено, тако да сам творбени чин нпр. у *подгорје* можемо идентификовати као *под + гор(а) + је*, а не као *подгор(а) + је* или *под + горје*. То доказује чињеница да образовања типа *подгорје* настају и кад нема формалног паралелизма са типовима *подгор(а)* и *горје*, нпр. *подочје*, где не постоји ни „*подоко*“ ни „*очје*“, али то није била сметња за префиксално-суфиксалну творбу.

У формалној морфолошкој анализи нису једнаки ни *подочје* и *подочница*, јер се прво рашчлањује на три а друго на четири морфеме (не рачунајући посебно крајње флексивне форманте *-е* и *-а*), тј. *под-оч-је*: *под-оч-н-ица*. То је, међутим, само етимолошка карактеристика, а у анализи актуелних творбених односа обе су речи троделне, јер и у другој — једнако као и у првој — имамо само предлог-префикс *под* и именицу *око* као мотивациону базу, а онда још суфикс (*-ница*, сл. као и *је*) који оформљује и граматички изјашњава изведену реч.

Елеменат *-н-* у *подочница* — слично и у *поткућница* = *подворница* (од *под-двор-ница*), *подвратник*, *подножњак* итд. — *придевског* је порекла¹², али то не значи да ове речи треба узети као изведенице од *придева* (*подочни + -ица* и сл.). У питању су *придеви* односа, који и немају сопственог лексичког значења, него га преузимају од базе (*под + око*). Зато, упркос етимолошком приоритету, за синхрону анализу *придев* није мотивациона база изведене именице, него су и једно и друго паралелна образовања са истом базом. Ово се види и по томе што се често подудара или преклапа значење изведеница са проширеним (помоћу *придевског -н-*) и простим суфиксом: *подочница* и *подочје* (део лица испод очију), *подворница* и *подворје* (*поткућница*, *земљиште око*

¹² В. о таквим случајевима у руском: В. М. Дерibas, *Приставочно-суффиксалное образование имен существительных в современном русском языке*, автореферат, Москва 1967, стр. 7—8 где се наводе ови примери: *безбилетный пассажир — безбилетник*, *подоконная доска — подоконник*, *подснежная трава — подснежник* итд.

куће), *подвртник* и *подвратак* (кожа испод врата у говечета), *подножњак* и *подношка* (ножна папучица на каквом уређају), *подстрешница*, *подстрешница* и *подстрешје* (простор под стрехом).

Елеменат *-н-*, дакле, облички модификује поједине суфиксе, а као модификатор се јавља и палатални елеменат, нпр. *-ица* / *-ница* / *-њица*, или *-ача* / *-'ача* / *-њача*; суфикси *-āk* и *-ик* код разматраних типова обични су само у модификованом виду (*-њак*, *-ник*). Избор између суфикса и варијаната условљен је разним моментима, семантичким, структуралним и историјским. На пример и *поткровље* и *поткровница* могу значити (простор под кровом), само што је он у првом случају обично неодређеније схваћен, а у другом конкретније (поткровна просторија, стан, мансарда); с друге стране, дисимилациони разлози искључују варијанту *-ача* у примерима *подрукача*, *подногача* (добило би се неприхватљиво „*-чача*“, „*-жача*“), коју видимо примењену у *подгрљача*, *потколењача* и сл.

После ових уводних напомена можемо ближе погледати наше типове префиксално-суфиксалне творбе.

I творбени тип: над + основа + суфикс

Пратећи даље начине творбе с формантом *над-* и одређеним суфиксалним формантима издвојићемо неколико творбених подтипова са одређеним лексичко-семантичким особинама. Префикс *над-* структурно остварује своју творбену функцију у споју са именичком основом (сасвим ретко придевском) и суфиксом творећи именицу која нема иста граматичка својства (род и број, на пример) у односу на именицу према којој је мотивисана.

1. Најбројније су именице које означавају место, простор, пространство (обично од мале до бесконачне површине, често и сам предмет са том површином) које се налази над оним, изнад онога што значи лексичка именичка морфема у основи изведене речи:

суфикс *-ак/-њāk*: *наткровак*, *натпрозорњак*, *надсловак*, *надстрешак*, *надстрешњак*, *надцепак*; суфикс *-(и)је*: *надгробље*, *надзвездије*, *надземље*, *наднебесје*, *надоблачје*, *наткровље*, *надсвође*, *надстропље*; суфикс *-ик*: *надгробник*, *надземник*, *натпрозорник*, *надтемник*; суфикс *-ина*: *надступина*; суфикс *-ица*: *надгробница*, *наткровница*, *надстрешница*, *надстрешњица*.

Може се приметити да су наведене именице постале од некадашњих предлошко-именичких синтагми: *надгробље* је „оно што је над гробом“, *надземље* је „оно што је над земљом“ или по том моделу: *наднебесје*, *наткровље* и сл. Не може се увек

поуздано одредити да ли је именица настала од устаљене предлошко-именичке везе или аналогijом према том моделу. Именице у овом подтипу припадају оном слоју језика који је народни али и књижевни.

2. Именице означавају део тела који се налази с горње стране, изнад оног дела тела који је означен именицом у основи или (ређе) предмет који се налази у положају изнад неког дела тела: суфикс *-ак/-њак*: *наткрилак* (перје на врату птица), *надланак*, *надочњак* (надочни парожак у јелена), *надрепак* (кичма), *надрепњак* (појас за причвршћивање самара мазги); суфикс *-је*: *надобрвље*, *надглавље* (горњи део ступа, капител; даска кревета изнад главе); суфикс *-ик*: *надочник*, *надгрудник* (каиш преко груди у коња); суфикс *-ица*: *надланица*, *надлактица*, *надгрудница* (прсна кост); суфикс *-ина*: *надрепина* (део тела над репом).

Већина ових именица ушла је у РМС (11 речи).

3. Неколико именица су називи за биљке: *надлистак*, *надлишак*, *надлишка*, а ван ових семантичких скупина је именица *надимак*.

Усамљен је случај префиксално-суфиксалне именице од заменичке основе. Таква је покрајинска реч *окационалног* карактера: *надсебица* (успон, узбрдица): *Споро се одмиче жестоком оном надсебицом и у по љета* (Б. Будисављевић, *С личке груде*, Загреб 1913, 117), која такође у основи има предлошко-заменички израз: оно што је над собом нагнуто.¹⁸

Региструјући префиксално-суфиксална образовања с формантом *над-* показало се да у творби с њим учествује ограничен број суфиксалних морфема: *-ак/-њак*, *-(и)је*, *-ик*, *-ина*, *-ица*, *-ка* (1 пример). Такође, кад је реч о овим именицама, примећујемо да независно од тога кога је рода именица од које потиче изведеница — мушког, женског или средњег: *облак*, *земља*, *небеса* спајањем с једним суфиксом оне творе именице истог рода, на пример са суфиксом *-је*: *надоблачје*, *надземље*, *наднебесје*, или са суфиксом *-ак*: *длан*, *стреха*, *слово* дају именице мушког рода: *надланак*, *надстрешак*, *надсловак*. Често се уз исте основе припајају различити суфикси: *кров* — *наткровак*, *наткровље*, *наткровница*.

II творбени тип: под + основа + суфикс

Префикс *под-* остварује своју творбену функцију присаједињујући се основи именице истовремено с неким од ограниченог

¹⁸ Према В. М. Дерibasу, о. с., стр. 9, у руском језику има разговорно: *отсебятина* и *окационална* новообразована реч *отсебятник*.

броја суфикса, при чему се реализује више творбених значења. Формирање изведенице и овде се ослања на предлошко-именичку везу, или по таквом моделу.

1. Овај подтип чине она лексичко-семантичка образовања која значе део тела (код човека или животиње) чији је природни положај испод, с доње стране онога што значи део тела именован именицом у основи, односно, значе и: одевни предмет или украс који се ставља, навлачи испод тих делова тела, као и уопште оно што је лоцирано испод нечега:

суфикс -ак/-њас: подбрадак, подбрадњак, подбражњак, подвољак, подвратњак, подгушњак, поткапак, поткожњак, подланак, подрамак, подрепак, подрепњак, подушњак; суфикс -ац: подгрлац, подгуштерац (тетива), подланац, подрепац (фиг. улизица); суфикс -ач: подбрадњач, подногач, потпетач, подрепач; суфикс -ача: подгрљача, поджелудњача, потколењача, подногача, подрукача; суфикс -аш: подрепаш; суфикс ик: подбрњик, подбрадник, подбрадњик, подгушник, поткапник, поткожник, подочник, подрепник, подушник; суфикс -ина: подгрлина, поткапина, подлеђина, подрепина, по(д)трбушина; суфикс -ица: подбрадица, подгрлица, подгрудница, подјезичница, поткапница, потколеница, подлактица, подланица, подочица, подочница, подребрица, подрепница, подушница; суфикс -ја: подбрађа; суфикс -је: подбрађе, подгрље, поткриље, подлеђје, подочје, потпрсеје, потчеље.

Велики део наведених именица је народна лексика која има и књижевни ранг (већина их је ушла у РМС). Један део чине термини из анатомије: потколеница, подлактица, подланица, подребрица. О богатству језика говори разноврсност суфиксалних форманата према истој основи: брада — подбрадак, подбрадњак, подбрадник, подбрадњик, подбрадица, подбрадња, подбрадњач; грло — подгрлац, подгрлина, подгрлица, подгрље, подгрљача које у неким значењима остварују синонимичност. Значења појединих именица су заснована на метафоричким асоцијацијама: подрепак, подрепаш, подрепац, подрепина (у неким значењима погрдно, за човека улизицу). Иначе, стабилну присутност у српскохрватском језику горе наведене именице показују не само својом бројношћу него и многозначношћу јер многе од њих имају два, три и више значења (в. подбрадак, подбрадњак, подвратњак, подгушњак и др.).

2. Као врло продуктивне у нашем језику могу се сматрати и оне именице које значе место, земљиште, конфигурационо подручје или предео чија је локација испод онога, под оним што означава мотивациона именичка основа. Међу њима има и апелатива али већину чине топоними и микротопоними настали

углавном услед потребе прецизирања нових локалитета, њиховог померања или просто оријентације у простору. У њиховој основи је именички топоним (или микротопоним) који директно указује на узрок мотивације:

суфикс: -ак: подвршак, поткућак, потпећак; суфикс -ац: Подјабуковац, Подскарановац, Подгајац, Подбрежац, Подбабац; суфикс -ина: подгорина, Подгорина, Подбучина; суфикс -ица: подбрдница, подворица, подгајница, поткућница, поткућница, а најфреквентнији је суфикс -је: подбрђе, подбрежје, подгаје, подгорје, подграђе, подлужје, подморје, поднебље, поднебје, поднебесеје, подножје, подземље; Подбарје, Подбабље, Подбишће, Подбрђе, Подбрежје, Подбуковље, Подгаје, Подгорје, Подграђе, Подгрмечје, Подвележје, Поджепље, Подивичје, Подлужје, Подорашје, Подирковје, Подмилачје, Подмољавље (према Мољва, РЈАЗУ), Подоточје, Подрадичје (према: Радич, РЈАЗУ), Подстоље, Подстрање, Подстражје (према Стража, РЈАЗУ), Поткозарје.

Ако имамо у виду образовања са неким другим префиксима: Загорје, Затарје, Подриње, Поморавље, Подунавље, Приморје, приобаље, међуречје и сл., онда је јасно да процес творбе по готовом обрасцу захвата шире структурно-семантичке групе. А-налошки процеси делују и на структурне типове где предлошко-падежне везе нису обавезне за префиксално-суфиксалну творбу. Модел под — је по коме се граде именице средњег рода и данас је продуктиван нарочито у творби микротопонима.¹⁴

3. У овај подтип убројићемо именице које значе конкретне предмете или направе чији је основни положај испод или ниже од онога што значи лексичка морфема у основи. Учествује у творби ограничен број суфикса. Према нашем материјалу то су суфикси који дају именице сва три рода: -ак, -ач, -ик (мушки род); -ица, -ача (женски род); -је (средњи род):

суфикс -ак/-њак: подглавак (дрво на огњишту преко кога се стављају друга дрва; јастук), подвратак, подглавњак (в. подглавак), подножак (подметач на који се ослањају ноге), подуторњак, подгредњак; суфикс -ач: подглавач (јастук), подрамач, подногачи (мн.); суфикс -(њ)ача: подбрдњача; суфикс -ик: подвратник, подглавник, подножник, подочник; суфикс -ица: подбраздиница, подбраздивница (ужина одн. погача која се доноси за прву бразду), подглавница, поткосница, поткровница, подморница, подножница (даска на разбоју за подноге), подножица (узengiја), подрамица, подседлица, под-

¹⁴ О учешћу префикса под- у топонимастици в. чланак *Ahmeta Kasimovića: O toponimima s prijedlogom pod u tuzlanskom govoru*, Друга југословенска ономастичка конференција, Скопје 1980, стр. 139—150.

стрешница; суфикс -је: подбрође, подглавље, поткупље, поткровље, потпалубље, подстрешје.

Неке од наведених именица спадају у покрајинску лексику. Већи део њих је ушао у РСМ те се према томе може сматрати и књижевним.

4. Да би преглед творбеног типа под + основа + суфикс био потпун навешћемо преостали број именица које се не могу сврстати у наведене подтипове јер захватају различите лексичке садржаје:

- а) из покрајинске лексике: подвока и подвокиња (крава која први пут води), поткоњак, поткоњка (кобила која се први пут бије), потколњак (во који је први до кола), подмљецац (павлака);
- б) из ботаничке терминологије: подланик (биљка слична лану), подланица (трава), подлесак, подљесковац, подљесник, потплотуша, подснежник, подсунац, подглавља, подмреник;
- в) временски периоди: подвечерје, подноћје, подвечерњак (ветар);
- г) из зоол. терминологије: подуст, подуста (риба с тврдим устима), поткорњак (инсект испод коре дрвета);
- д) друга значења: подвод, подводак (извор на обали испод тока воде), подгоркиња (вила).

Именице с префиксом под- су у нашем језику бројније од именица са над-. Представили смо доста велики број (преко 150) префиксално-суфиксалних именичких образовања са преф. под-, која реализују више лексичко-семантичких односа. Свакако да њихова регуларност није подједнака јер су неке мање а неке више у употреби. Занимљиво би било поредити употребу ових именица са стањем у другим словенским језицима, што ми овом приликом не можемо чинити. Постоји у неким случајевима (код назива за делове тела, на пример) корелација између образовања са ова два префикса у другом начину творбе: надланак — подланак, надланица — подланица, надлактица — подлактица, надочник — подочник, надрепак — подрепак, надрепњак — подрепњак, надгрудница — подгрудница. Развој значења често се базира на могућим метафоричким асоцијацијама, у чијој је основи предлошко-падежна веза, што овим именицама даје већу могућност за исказивање различитих односа.

И да закључимо. Именице које смо анализирали заслужују већу пажњу испитивача него што им је до сада придавана. Из више разлога не треба их заобилазити.

Милица Радовић-Теших

НЕКИ СЛУЧАЈЕВИ КОНГРУЕНЦИЈЕ У ЈЕЗИКУ МАРКА МИЉАНОВА

Слагање атрибута и предиката са именицама мушкога и мушког и женскога рода на -а, односно са именицама које својим граматичким особеностима себе квалификују као именице женског рода, а семантичко-синтаксички припадају мушком и женском роду, једно је од интересантнијих питања о којему се у српскохрватској синтакси није довољно говорило. Није се, мислимо, довољно о овоме питању расправљало када се говорило о језику писаца, старијих и новијих, нити је пак ово питање нашло своје право мјесто при обради српскохрватских народних говора, са мањим изузецима. Озбиљније се о овом проблему говорило у уџбеничкој литератури,¹ неким мањим расправама² и само при обради језика појединих писаца.³

Ми смо се овога пута прихватили да опишемо поменућу синтаксичку појаву у језику Марка Миљанова, користећи сљедећа његова књижевна остварења: *Примјери чојства и јунаштва*, *Живот и обичаји Арбанаса*, *Нешто о Братоножићима* и *Два писма*, која

¹ Т. Маретић, *Граматица хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб 1963, 431—433; М. Стевановић, *Граматица српскохрватског језика за гимназије*, Цетиње 1971, 292—302; *Савремени српскохрватски језик II*, Београд 1974, 119—152; Иван Брабец, *Мате Хрaste*, Сретен Живковић, *Граматица хрватско-српскога језика*, Загреб 1966, 217—220; И тако даље.

² А. Велић, *Напомене о једној синтаксичко-морфолошкој особини*, Јужнословенски филолог IV, Београд 1924, 24—28; Светозар В. Марковић, *О колебаљивости слагања у роду код именица чији се природни и граматички род не слажу (и о роду ових именица)*, *Питање књижевности и језика*, Сарајево 1954, 87—110; Мате Хрaste, *Моје колеге или Моји колеге*, *Језик 2* (1953), 61—62; А. Јечменица, *О Лалићевој конкуренцији уз именице на -а које означавају мушка лица*, *Књижевност и језик*, Београд 1966, бр. 3, 304—310.

³ Детаљније о овом питању говорили су: Ж. Станојчић, *Језик и стил Ива Андрића (Функције синонимских односа)*, Београд 1967, Јован Кашић, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад 1968, 111—114; Јован Јерковић, *Језик Јакова Игњатовића*, Нови Сад 1972; Херта Куна, *Језичке карактеристике књижевних дјела Доситеја Обрадовића*, Сарајево 1970; Бранислав Остојић, *Језик Петра I Петровића*, Титоград 1976, 193—199.

су објављена у књизи *Марко Миљанов — Цјелокупна дјела, Прoсвeта, Београд* (за штампу приредио Трифун Ђукић).

Разматрајући проблеме разграничења граматичког и семантичког типа конгруенције на нивоу језика Марка Миљанова, додирнућемо се и извјесних теоријских погледа лексичко-семантичког нивоа језика поменутог писца. У сваком случају било би потребно да се размотре и специфичности бифуркације, како у лексичкој вези тако и у синтаксичкој, на бази којих се у реченичној структури успостављају елементарне синтаксичке јединице. При томе требало би у сваком посебном случају окарактерисати лексичко-семантичку вриједност управног члана као носиоца такве синтаксичко-семантичке јединице. Но, о овом питању говорићемо опширније када будемо обрађивали конгруенцију уопште у језику поменутога писца. Сада се само уклапамо у основне поставке у вези са нашом ужом темом, а оне су обухваћене следећим питањима:

1. Слагање атрибута и предиката са именицама типа: *буљубаша, паша, арамбаша, слуга, старјешина, поглавица* (=Тип — А)

2. Слагање атрибута и предиката са именицама типа: *делија, мегданција, комшија, конакција, грабација* (=Тип — Б)

3. Слагање трибута и предиката са именицама типа: *незналица, фалиша, убица, будала* (=Тип — В)

4. Слагање атрибута и предиката са именицама типа: *дружина, господа и браћа* (=Тип — Г).

И, најзад, у вези са свим поменутиим типовима именица рећи ћемо на крају и о конгруенцији односне замјенице *који, -а, -е*, а у закључку даћемо наше опште виђење о свим горепоменутиим типовима конгруенције.

У анализи ових веза — које су, као што рекосмо, предмет и нашега рада — намећу се и неки „теоријски проблеми“. Управо, на морфолошком и семантичком нивоу ту се осјећа већа варијабилност у конгруенцији реченичних чланова центрираних око жижне лексеме, што све условљава и посебна решења. Из тих разлога ми смо извршили класификацију материјала према семантичким вриједностима лексема, а „граматичке карактеристике“ узећемо као критеријум субкласификације. Управо, према том критеријуму примјере стављамо у *С* групу, код којих је конгруенција у једнини и *П* групу, код којих је конгруенција у множини.

Општепознато је да се придјевске ријечи вршећи функцију атрибута наслањају на именицу коју одређују и слажу се с њом у роду, броју и падежу.⁴ Међутим, има именица код којих није

⁴ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд 1974, 131.

извршена строга граматичка диференцијација у роду, односно код којих се не слаже природни са граматичким родом. Атрибутске ријечи се сада, разумије се, сасвим друкчије понашају при свом граматичком обликовању. Оне ће се ту понашати према именици као категорији која има природни род и према њој, с друге стране, опет као граматичкој категорији. Слагаће се, дакле, с њом облички и семантички. Такав синтаксички „дублетизам“ имамо прије свега код именица мушког рода са самогласником -а у номинативу сингулара, чија је цијела парадигма прикључила ове именице женском роду.

Наши старији граматичари су прописивали као правило да се атрибут и дио предиката, уколико се јављају у форми који разликује род — слажу с именицама овога типа на један начин када су именице у сингулару, а на други начин када се јављају у плуралу. Наиме, уз једину ових именица атрибут и дио предиката су у облику сингулара мушког рода, а у плуралу у облику женског рода. То су они прописивали и као једино нормативно за књижевни српскохрватски језик.⁵ А. Белић је поткрепљивао својим лингвистичким тумачењем оправданост таквог типа конгруенције. Он, рецимо, како каже М. Стевановић, то своје образложење даје овако: „... те су се именице као углавном називи занимања наслањале на лична имена (поред осталих и на именице мушког рода на -а) носилаца тих занимања (значи и на именице Лука, Никола, Илија, ...), па су се и придеви и све придевске речи које се на њих односе као год с тим именицама слагале с именицама које одређују — по значењу. У множини пак те именице се нису, као у једнини, могле ослонити на обликом сродна лична имена, јер лична имена и немају множину, па се зато слагање ту врши по облику.“⁶

На другачији начин о томе говоре новије граматике српскохрватског језика. Тако, на примјер, М. Стевановић у својој књизи *Савремени српскохрватски језик II*, ослањајући се на народне говоре, и то прије свега на оне који улазе у ужу основицу књижевног језика, на језик свакодневне комуникације, као и језик умјетничке литературе дозвољава у овим случајевима и семантички тип конгруенције када су ове именице у плуралу.⁷

Посмотримо сада како се у овом погледу понаша језик Марка Миљанова.

⁵ Исп. о томе М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд 1974, 133—138. и тамо наведену литературу.

⁶ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд 1974, 133. и 134.

⁷ М. Стевановић, *Исто*, 132.

ТИП — А

Конгруенција — С

Па се и Петар нека арамбаша зове, 170; Ови слуга држи ибрик, 255; У то старјешина црковни сад запџ 171; Сулејман-паша турски буљугбаша, 226; ... који је тога времена био вјерни слуга везиров, 123; Један слуга црковни од јутра до мрака сједи, 225; Ајде, нека им придружи још барем једнога арамбашу, а Суљовима једнога буљугбашу, 170; ... да их не избави ријеч једнога судије који рече, 47; Но ту се нагна Лек Шабан, поглавица грудски и рече пашама, 35.

Конгруенција — П

Двије буљугбаше који се од цара нијесу бојали, 205; Паше турске нијесу радили, 100; Биле су двије паше низоземске, 34; А то су паше због два узрока чињели, 100; А да видимо српске арамбаше и турске буљугбаше, 175.

Наведени примјери нам показују да се у језику М. Миљанова конгруенција врши и супротно моделу који је обиљежен савременим стандарднојезичким узусом. Наиме, уз именице које су граматички женског рода, а семантички мушког, женски род је у С конгруенцији атрибута и предиката по стандарднојезичком идиому искључен. Код Марка Миљанова није.

Исто тако, језик Марка Миљанова демантује схватања старијих граматичара о П — конгруенцији. Избор између морфолошке и семантичке конгруенције варира од примјера до примјера, а у неким случајевима варијативност је дошла до изражаја и у истом примјеру, гдје се атрибут конгруира на граматичком нивоу — у облику је женског рода, а именски дио предиката на семантичком и у облику је мушког рода. Тиме се језик Марка Миљанова везује за народне говоре свога краја.⁸

ТИП — Б

Конгруенција — С

Његов речени комшија, 134; Треба помоћ тражити у моћнога комшије, 133.

Конгруенција — П

Клањају се скадарске делије, 173; Ови мегданције имали су своје војске, 43; И два конакције кренуше да иду у Скадар, 79; Грабације који грабе да ију, 56; ... турскије делија који

⁸ Исп. такву ситуацију код: М. Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, Јужнословенски филолог XXXI, 111; Б. Милетић, *Црмнички говор* СДЗБ, књ. IX, 420; М. Пешикан, *Староцрногорски, средњокатунски и љешански говори*, СДЗБ, књ. XV, 208; Л. Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, СДЗБ, књ. XVIII, 284.

нијесу могли трпјет, 170; Мејданције су биле из племена Куча, 42; По жељи силније грабација, који су многе народе пожње-ли и прекалатили, 144.

У С — групи примјера слагање је семантичког типа према захтјевима књижевнојезичког идиома. У П — групи имамо углавном спроведен семантички тип конгруенције, што иде у прилог новијим схватањима у вези са овим проблемом. Иначе, преовладавање семантичког типа конгруенције у множини код ове и непосредно претходне групе примјера има помало и регионалан карактер, што није никаква случајност. Управо, ова особина је прије свега захватила писце из Црне Горе,⁹ па затим већину јекавских писаца, о чему је узгред нешто рекао и поткријепио примјерима С. Марковић у поменутом чланку.¹⁰

ТИП — В

Конгруенција — С

Није зна будала неваљала, 80; А ја нећу да ме светиш с оном незналицом који није умио чуват себе част, 32.

Конгруенција — П

Рече му да су незналице грјешне, 78; Али ово су ситне фа-лише, 88; Ови убице бјеже од своје куће, 143.

Овдје наведени примјери не уклапају се у цјелости у вуковски идиом. Наиме, разграничења атрибутско-предикатских веза на облике мушког рода у сингулару и женског рода у плуралу не везују се за старије нормативе и уз новија су одређења у том погледу. Значи, и код именица које чине управни члан у синтагмама које се конгруирају, а обиљежавају носиоца особине који може бити и мушко и женско конгруентна „искључивост“ је такође поколебана¹¹ што је такође интересантно са „типолошког гледишта“.

ТИП — Г

Конгруенција — С

И то му дружина рече, 12; Ко у други свијет господа што богато ужива, 136; Турска је господа све морала трпјет, 233; Ружили господу турску која је Илију на мукe метнула, 218.

⁹ В. В. Остојић, *Језик Петра I Петровића*, Титоград 1976, 195. и 196. Исп. и примјере из језика Ђ. Драговића, В. Врчевића, Ј. Јовићевића и др. писаца које С. Марковић у поменутом чланку на 93. стр. узима као представнике црногорских говора.

¹⁰ Светозар В. Марковић, *О колебаљивости слагања у роду код именица чији се природни и граматички род не слажу (и о роду ових именица)*, Питања књижевности и језика, Сарајево 1954, 93. и 94.

¹¹ А. Велић, *Напомене о једној синтаксичко-морфолошкој особини српскохрватског језика*, Јужнословенски филолог IV, 24. и 25.

Конгруенција — П

Дружина су кћели да га убију на мртво, 50; ... које му дружина затворише за собом, 119; Он пошто му дружина врата затворише да не може к њима улећ, 122; А камо ти дружина? Погибоше!, 122; Јер га дружина ружау псовком и пријетњом, 180; И дружина се шаљау и себе ману наођау, 180; И тако не гледа што га браћа коре, 12; И каза му дружини који су ш њим, 271; Ево браћа неки долазе, 123.

Разлика у слагању овдје је условљена семантички. Када је писац или лице у дијалогу обиљежило именицама дружина и господа плурал именица друг и господин, онда имамо П — конгруенцију; у оном другом случају јавља се С — конгруенција. Дистинкција је спроведена сасвим прецизно, као да код Марка Миљанова уопште није било колебања у овом типу.

Посљедњи примјер указује на једну необичност. Уз именицу браћа употребљен је атрибут у облику мушког рода (*браћа неки*). Иначе, по књижевнојезичком узусу ова се именица употребљава једино за означавање плурала именице брат,¹² па је сасвим разумљиво што је предикат уобличен у плуралу.

Односна замјеница *који, -а, -е* у функцији везника односних реченица понаша се у конгруентном смислу, уколико се односи на именице које имају једну граматичку припадност, а другу семантичко-синтаксичку вриједност, као и атрибутско-предикатски случајеви уопште. Примјери:

Грабације, који грабе да ију, 56; Турске делије који вијесу могли трпјет ... , 170; Ружили господу турску која је Илију на муке метнула, 228; И каза му дружини који су ш њим, 271; ... да их не избави ријеч једнога судије који рече, 47; двије буљугбаше који се од цара нијесу бојали, 205; Одоше да кажу пашама, који те послат низаме да гину, 34; А ја већу да ме светиш с оном незналицом који није умио чуват себе част, 32; Имао је наш народ рзожаљеније и нискије бестија који ничим себе награђују, 128; По жељи силније грабација који су многе народе пожњели и прекалатили, 114.¹³

Алтернативност је мање дошла до изражаја у овдје наведеним примјерима, а њих више у нашем материјалу нема. Семантичка конгруенција је извршена и тамо гдје је атрибут или дио

¹² М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, 151.

¹³ Ради прецизнијег приказивања стварног стања карактеристичног за језик Марка Миљанова, а у вези са појавом о којој говоримо, овдје је поновљено неколико примјера који су већ дати у претходним групама.

предиката отишао по морфолошкој конгруенцији. Овај процес изгледа није захватио само конгруенцију у *Г* — типу, гдје се налази један једини примјер који је уобличен по формалној вези иако није постојала никаква потреба за наглашавањем обличке конгруенције.

На основу овог прегледа можемо закључити сљедеће:

1. Конгруенција *С* у језику Марка Миљанова реализована је преко семантичког типа уз све именице са морфемом *-а* у номинативу сингулара, које су граматички везане за именице женског рода а семантички обиљежавају припадност именицама мушког и женског рода. Дакле, конгруенција је углавном спроведена по стандарднојезичком узусу. Изузетак је само један примјер из Типа — *А* који се може окарактерисати као особина позната језику народне литературе, а за њу зна и језик Вука Караџића,¹⁴ као и неки савремени писци.¹⁵

2. Алтернација морфолошког и семантичког облика слагања у конгруенцији *П* обиљежена је у језику Марка Миљанова у *А* и *Б* типу, што говори о двјема битним чињеницама, и то:

а) Језик Марка Миљанова се одваја од вуковског и противи се старијем књижевнојезичком узусу за који је по граматичким нормативима било карактеристично да је у конгруенцији *С* семантички тип, а у конгруенцији *П* морфолошки тип.

б) Иновације овога типа евидентне су код већине писаца црногорског говорног подручја што говори и о Марковој дијалекатској припадности тим говорима, мада су такве варијације обичне и за неке друге наше писце.

3. Строго разграничење конгруенције у једнини и множини на морфолошки и семантички тип спровео је само донекле Марко Миљанов у типу *В* уз именице чија је семантичка вриједност апсорбовала неку од особина реализовану у тексту као карактеристично упућују од говорника или саговорника. Личност се карактерише таквим именованом са највећим степеном засићености дате особине коју носи именица са собом. То, уосталом, показују атрибути који на извјестан начин у лингвистичком окружењу блокирају именицу појачавајући садржину семантичке засићености у њој (*будала неваљала, ситне фалише, ниски бестија, незналица грјешна*).

Оваква репартиција конгруенције у *А* и *Б* типу с једне стране и *В* типу с друге стране још више веже Марка Миљанова за

¹⁴ Т. Маретић, *Грамматика хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб 1963, 431.

¹⁵ Ж. Станојчић, *Језик и стил Ива Андрића*, Београд 1967; А. Јечменица, *О Лалићевој конгруенцији именица на -а које означавају мушка лица*, *Књижевност и језик*, Београд 1966, бр. 3, 304—310.

народне говоре и писце који су под јачим утицајем таквих говора стварали у нашој литератури.

4. Конгруенција у вези са именицама о којима је у овом чланку ријеч посматрана историјски у књижевнојезичкој перспективи налази се у процесу постепеног прилагођавања категорији именица мушког рода. Конгруенција *С* је у том смислу већ одредијелена, а конгруенција *П* је на путу да то учини. И језик Марка Миљанова усмјерен је такође у том правцу. Процес адаптације у његову језику је био већ у току, што показују *А* и *Б* тип, гдје је у алтернативним нијансама у једном од њих и преовладала конгруенција у мушком роду. Једино је у заостатку *В* тип, који се опире таквом процесу усаглашавања конгруенције и тиме се Марко Миљанов уклапа у свој дијалекатски идиом.

Бранислав Остојић

ГЛАСОВНЕ ПРОМЕНЕ У ЕНКЛИЗИ

На примеру енклитика и проклитика сасвим се јасно раздвајају језички израз и језички садржај. Енклитике и проклитике заједно са речју уз коју стоје чине акценатску целину, тј. изговорну (фонетску) реч. Неке од њих су, чак, и део првог слога акцентогене речи, на пример предлози *с* и *к* у примерима *с њима, с нама, к мами, к нама*. Међутим, са становишта језичког садржаја енклитике и проклитике су посебне семантеме, те тако, у овом случају, у оквиру једне изговорне постоје две сасвим одвојене семантичке речи.

Пошто енклитике и проклитике заједно са акцентогеном речју у говору чине целину, гласови унутар те целине су подложни променама.

Због природе гласова, особина органа који учествују у њиховој реализацији и наше тежње да са што мање напора кажемо што више, у говору ће гласови на различите начине утицати један на други. Ти међусобни утицаји гласова могу довести до малих померања у артикулационом пољу, а могу и потпуно променити поједине гласове и довести до њиховог губљења или појаве квалитативно нових гласова.

Промене гласова унутар семантеме бележе се и у писму. Наравно, само оне које као крајњи резултат дају квалитативно нове гласове или доводе до губљења гласова. Ни у оквиру једне речи не бележе се померања у артикулационом пољу; не бележе се ни многе појаве у говору које би могле утицати на промену значења. Правописна одступања од говорне ситуације имају оправдања, али то не значи да и говор мора и може да прати у свим случајевима оно што је препоручено правописом. Уколико бисмо покушали да говоримо увек онако како је написано, говор би био испрекидан и неприродан.

Ово нас је навело да се заинтересујемо за гласовне промене у проклизи¹ и енклизи. Интересовање се односило првенствено

¹ Гласовне промене у проклизи разматране су раније (НЈ н. с. књ. XIV, св. 4—5, стр. 217—248). У том раду наведени су и претходни истра-

на ортоеписију стандардног српскохрватског језика, па је обављено и такво истраживање. Анализиране су гласовне промене у енклизи у говору представника стандардног српскохрватског изговора.²

Да би се приступило истраживању, неопходно је било да се сачини узорак језичке грађе. Узете су 54 кратке реченице (које због технике анализе на спектрографу не могу трајати дуже од 2,4 секунде). Настојало се да реченице представљају свакодневну говорну ситуацију. Међу њима се нашло и обавештајних и упитних и узвичних.

У иницијалном положају српскохрватских енклитика налази се једанаест гласова, и то: вокал *и*, сонанти *ј*, *н*, *њ*, *м*, *в*, плозиви *г*, *т* и *б*, фрикатив *с* и африката *ћ*. Анализом физиолошких и акустичких особина ових гласова и њиховог понашања у говорном процесу може се, са доста сигурности, претпоставити до којих промена може доћи када се ови гласови комбинују тако да једним од њих почиње енклитика, а акцентогена реч се завршава било којим гласом. Оне комбинације за које се сматрало да не доводе до битних промена, нису узимане у обзир.

Претпостављено је да у енклизи долази до четири врсте гласовних промена, па су сачињене и четири групе реченица. Прву групу чине реченице у којима се акцентогена реч завршава истим гласом којим почиње енклитика. У другој групи реченица енклитике почињу гласовима *т*, *с*, *ћ*, *г*, *б*, а акцентогена реч се завршава сугласницима чија је звучност фонолошки релевантна (заступљени су сви сугласници). Трећу групу чине реченице у којима се акцентогена реч завршава сугласником који се од сугласника у иницијалној позицији енклитике разликује само по звучности. У четвртој групи реченица енклитика почиње гласом *ћ*, а финални сугласници акцентогене речи су *с* и *з*.

То су следеће реченице:

1. Иначе <i>долази ми</i> стално.	8. Тај <i>накит ти</i> не одговара.
2. Јано, <i>Додај</i> <i>јој</i> ово!	9. Такав <i>имат те</i> уништава.
3. Неки <i>Јован нам</i> је причао.	10. <i>Бослестан и слаб би</i> пропао.
4. Мали <i>лом ми</i> прија.	11. Сваки <i>клас си</i> покупио.
5. <i>Мишин шарм ме</i> одушевио.	12. Само <i>вас се</i> сећам.
6. <i>Велите, крив вам</i> је отац!	13. <i>Ћамиле, ноћ ће</i> пасти.
7. <i>Густи смог</i> за гуши.	

живачи овог и сродних проблема. Сматрам да то овде не би требало понављати.

² У народним говорима постоје ове промене. У великом броју дијалектолошких радова помињу се и промене у проклзи и енклизи. Иако их неки аутори посебно не обрађују, из приложене грађе у њиховим радовима може се закључити да је овај процес присутан.

1. Везочни сноб ти ласка.
2. Горане, снег ти смета!
3. Живкин муж те воли.
4. Здрав одрез те штити.
5. Чудо и бриц те занимају.
6. Воле, смућ ти је за вечеру.
7. Бели хлеб су ти донели.
8. Гарав траг су оставили.
9. Жалосни муж се устрелио.
10. Вино, смућ се охладио.
11. Понџјев имџ су копртали.
12. Бели граб ће нам посећи.
13. Жижин муж ће испричати.
14. Зимски мраз ће доћи.
15. Цанин бец ћеш ми донети.
16. Горане, строг ћеш бити!

17. Дарко, мед ће ти помоћи.
18. Цветин отац за нервира.
19. Татин сат га буди.
20. Пливин слас га одушевљава.
21. Шумски миш га је уплашио.
22. Сопствени понос га спутава.
23. Часна реч га обавезује.
24. Вирина помоћ га је охрабрила.
25. Тај сат би он купио.
26. Какав бурек би хтео?
27. Шарени брош би ти одговарао.
28. Сладак купус би увек јео.
29. Чедину реч би уважио.
30. Цео месец би могао да спава.
31. Цеџин стриц би то учинио.
32. Виро, помоћ би ми требала.

1. Какав брак га чека?
2. Вино, глећ ћеш оштетити.
3. Пластични калуп би одговарао.

4. Вино, лед ти је напољу.
5. Загин пораз смо заборавили.
6. Златни вез су запазили.

1. Зимски мраз ће доћи.
2. Ситан клас ћемо добити.

3. Свака влас ће ти опасти.
4. Заправо пораз ћемо доживети.

Већ је речено да нас је овом приликом интересовало какве се промене дешавају у стандардном српскохрватском језику, па су субјекти чији је говор анализиран и бирани по том критеријуму. Узорак језичке грађе снимљен је у Студију 202 Радио Београда, а изговарали су га пред микрофоном водитељи програма и новинари. За спектрографску анализу коришћене су само оне реченице које су биле изговорене стандардним језиком. Одступања било које врсте нису узимана у обзир. Тако одабран материјал анализиран је на спектрографу³ у Лабораторији за акустику Електротехничког факултета у Београду под руководством др Томислава Томића.

На основу акустичких особина које могу да се прате на спектрограму, а то су: трајање, фреквенција и интензитет, анализирани су гласовне промене у енклизи на поменутом узорку језичке грађе.

1. У енклизи се често догађа да се два идентична гласа нађу један поред другог. У таквој позицији могу се наћи вокал *и*, сонанти *н*, *м*, *в* и *ј*, пловиви *г*, *т*, *б*, фрикатив *с* и африката *ћ*.

³ За ову анализу коришћен је спектрални анализатор — SONOGRAM. То је аудио-фреквентни спектрални анализатор који графичким путем приказује сваки тип комплексног звука у опсегу од 85 до 8000 херца. Резултат анализе извршене овим сложеним електронским инструментом је спектрограм (сонограм). На сонограму се у три димензије приказује разложен анализирани звук. Фреквенција се наноси на ординату (вертикална оса), време на апсцису (хоризонтална оса), а интензитет је представљен зацрњењем записа.

Овакве секвенце се у говору отклањају. То се, природно, дешава и у енглизи, јер енклитика и акцентогена реч чине изговорну целину. Отклањање оваквих секвенци у говору се изводи на два начина.

Најчешће се обједињава артикулација два идентична гласа. У процесу обједињавања артикулације поједине скупине гласова се различито понашају. Приликом обједињавања артикулације два вокала и (у реченици *Иначе, долази им стално*) и два сонанта *н* или *м* (у реченицама *Неки Јован нам је причао, Мали лом ми прија, Мишин шарм ме одушевио*) у изговору наших испитаника глас у енглизи је трајао двоструко дуже него исти глас на почетку реченице.

У реченицама *Јано, додај јој ово!* и *Велите, крив вам је отац* обједињује се артикулација два сонанта *ј* и два сонанта *в*. У процесу обједињавања артикулација изговаран је глас чије трајање није дуже од истог гласа на почетку реченице, па би се за ове случајеве могло, условно, рећи да се један од гласова „губи“ у енглизи.

Када се у енглизи нађу један поред другог по два идентична пловива *г*, *б* и *т* (у реченицама: *Густи смог га гуши, Болестан и слаб би пропао, Такав инат те уништава*), такође долази до обједињавања артикулације ових гласова. Резултат тог обједињавања је глас продуженог трајања.⁴ Просечно трајање је око три четвртине двоструког трајања гласа изговореног на почетку реченице. На спектрограму се види да је у овим случајевима продужена оклузија.

И два идентична фрикатива *с* (у реченици: *Само вас се седам*) изговорена су тако да је артикулација обједињена, а трајање продужено. То исто се дешава и у случају обједињавања две идентичне африкате *ћ* (у примеру *Тамиле, ноћ ће пасти!*).

Други начин на који се избегава изговор идентичних гласова једног поред другог јесте појава паузе у говору између акцентогене речи и енклитике. Овакав начин изговора јавља се приликом читања, што је и природно пошто „делимитативну функцију за ријечи у говору има нагласак, а ту исту функцију у писању преузима размак међу ријечима“.⁵ Овакве паузе јављале су се у изговору наших испитаника који нису вични да говоре пред микрофоном.

⁴ О дугим сугласницима видети: Радован Кошутих: Граматика руског језика (I Гласови), Београд; Милан Решетар: Дуги сугласници у српскохрватском језику, ЈФ, књ. II, св. 1—2, 1921, стр. 111—114; Asim Peco: Les consonnes longues en serbo-croate, Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg, No 8—9, 1960.

⁵ Иво Шкарин: Гласовне промене унутар изговорене ријечи, Језик XVII, бр. 5, Загреб 1970, стр. 137.

У спонтатном говору, када се не инсистира на прецизности, према нашим запажањима у оваквим случајевима скоро увек долази до обједињавања артикулационог процеса.

2. Највећи број реченица у нашем узорку језичке грађе чине примери у којима су у контакту звучни сугласник с краја акцен-тогене речи и беззвучни сугласник с почетка енклитике, или об-ратно — беззвучни сугласник с краја акцен-тогене речи и звучни сугласник с почетка енклитике. Након пажљивог преслушавања материјала и на основу спектрографске анализе може се закључити да у енклизи најчешће долази до асимилације по звучно-сти.⁶ Ретки изузеци су појава паузе у говору између акцен-тогене речи и енклитике. Када постоји пауза, онда нема асимилације.

У вези са овим примерима треба истаћи једну занимљиву појаву. Без изузетка долази до асимилације када су у скупини први звучни а други беззвучни консонант. У скупини беззвучан-звучан појављује се понеки пример без асимилације, а чешћа је и појава паузе у говору између акцен-тогене речи и енклитике.

У процесу асимилације по звучности у енклизи се често чује звучни парњак гласа *ц*, тј. глас *з* (*дз*). Појавио се у изговору скоро свих наших испитаника у реченицама *Цветин отац га нервира*, *Цео месец би могао да спава*, *Цецин стриц би то учинио*. На спектрограмима се види присуство ларингалне звучности у ниским зонама фреквенције, што је недвосмислена потврда да су за вре-ме изговора овога гласа активиране гласнице. Истакли смо ове реченице са гласом *з* као доказ да је у изговору представника стандардног језика присутан глас *з*. Међутим, овај глас у овој позицији није фонема него само позициона варијанта фонеме *ц*. За слушаоца је ирелевантно да ли је чуо глас *ц* или *ц*, јер је са-држај саопштене информације исти. Ни говорници ни слушаоци нису свесни да се у овим позицијама појављује глас *з*. Постају свесни тек када им се скрене пажња на ту појаву.

3. У енклизи се у контакту сусрећу и сугласници који се један од другог разликују само по звучности. Приликом изговора реченица са оваквим примерима (*Какав брак га чека?*, *Бино, глећ ћеш оштетити*, *Златни вез су запазили...*) најчешће је долазило до обједињавања артикулације, а као резултат обједињавања до-бијао се глас продуженог трајања. Ова група реченица потврђује појаве из претходне две групе, а то је да је у енклизи присутна асимилација сугласника по звучности и обједињавање артикула-

⁶ О овоме проф. Асим Пецо у раду *Изговор звучних сугласника на крају ријечи у српскохрватском језику*, *Зборник за филологију и лингвистику*, IV—V, Нови Сад 1961—1962, између осталог, каже: „исто онако као што унутар једне ријечи имамо једначења по звучности, ту гласовну појаву имамо и у сандџију, нарочито ако је у питању једна акценатска цјелина без обзира на границу слога“.

ције двају идентичних сугласника. У резултату овог обједињавања добија се глас продуженог трајања.

У ретким случајевима није долазило до асимилације по звучности, па, природно, ни до обједињавања артикулационог процеса.

4. И у енклизи се у додиру сусрећу гласови који би, када би тај додир био у оквиру акцентогене речи, довели до асимилације по месту творбе. То је ситуација када се *с* и *з* нађу испред *ћ* (*Ситан клас ћемо добити, Свака влас ће ти опасти, Зимски мраз ће доћи, Заправо, пораз ћемо доживети*).

Међутим, у овом случају само у изговору једног нашег испитаника дошло је до асимилација по месту творбе, па је глас *с* алтернирао са гласом *с'*. У изговору свих осталих испитаника није дошло до ове асимилације, а говор је деловао природно. Значи да асимилација по месту творбе није карактеристична за енклизу.

5. У резултату гласовних промена у енклизи и проклизи појављују се нови гласови који нису и нове фонеме него само позиционе варијанте. У овој позицији долази и до неутрализације неких опозиција.

*
* *
*

Ортографија у највећем броју језика, па и у српскохрватском, више пажње поклања језичком садржају него језичком изразу. То је потпуно оправдано, јер је писани текст „говорник“ без помоћних средстава као што су гестови, мимика, саговорникова реакција, додатна објашњења и сл. У томе и јесте оправдање немогућности потпуног остварења начела „Пиши као што говориш“.

Са становишта језичког садржаја енклитике и проклитике су посебне речи, па је нормално да се тако и графички представљају. Међутим, када је у питању ортоепија, не може се инсистирати на одвајању. Наша истраживања су показала да говор у коме се енклитике и проклитике изговарају као посебне речи делује испрекидано и неприродно. Скоро је немогуће у спонтаном говору издвојити их из изговорне речи. Уколико их не издвајамо, онда се реализују наведене гласовне промене.

Они који се баве нашом говорном речју, било културом говора било обучавањем странаца нашој говорној речи и сл., требало би овој појави да поклоне пажњу.

Зорка Кашић

Из терминологије и лексике

НЕКИ ПРОБЛЕМИ СРПСКОХРВАТСКЕ ДИЈАЛЕКТОЛОШКЕ НОМЕНКЛАТУРЕ

Наука о српскохрватским дијалектима још није, на жалост, пречистила многе термилошке проблеме, а међу њима чак ни неке најосновније. Да би се то показало, довољно је и овлаш прелистати неке важније приручнике и осмотрити дијалектолошке карте. А као резултат таквог поступка наметнуће се и закључак да у нашој дијалектолошкој номенклатури често има много више произвољности него чврстога поретка, много више „термина одока“, него термина „од логике“ и јасног научног става. Традиционални су термини *наречје*, *дијалекат* и *говор*, али дуго није било настојања да им се диференцира значење, како би постали одређен термилошки систем. Ипак се постепено стварао обичај да се за такве дијалектолошке макропросторе какви су *штокавски*, *чакавски* и *кајкавски* углавном примењује назив *дијалекат*, док се за уже појмове (осим оних одређених заменом *јата*) употребљавао или опет тај термин (*дијалекат*), или *говор*, или збирно и неодређено *говори*; термин *наречје* употребљавао се или као слободни приближни синоним и за *дијалекат* и за *говор*, или се ограничавао на замену *јата*: *екавско*, (*и*)*јекавско*, *икавско наречје*, и то не само у дијалектологији (говори се нпр. и о „два књижевна наречја“).

Прве покушаје да се у томе заведе више реда бележимо тек пре тридесетак година, када почиње и прецизније разграничавање између термина *дијалекат* и *наречје*. Та је дистинкција први пут систематски спроведена у Ивићевој Дијалектологији српскохрватског језика (1956)¹, а у знатно преуређеном издању те књиге на немачком језику², на који се ови термини нису могли до-

¹ Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*. Нови Сад (Матица српска), 1956.

² Pavle Ivić, *Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung. Erster Band: Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe*. 's-Gravenhage, 1956.

словно превести, видимо суштину разлике међу њима: наречје је одређено као група дијалеката. Потребу да се успостави такав однос наметнула је, пре свега, чињеница да се за означавање јединица различитог ранга не може сматрати коректном паралелна употреба обају тих термина, утолико пре што они и иначе никад нису били доследно синонимни. Међу прве који су применили ту дистинкцију (дијалекат: наречје) спада и Д. Брозовић.

Тридесет година, изгледа, није било довољно да се савладају отпори и навике и да се схвати предност једног овако диференцираног терминолошког система, а због тога губи јасноћу и одређеност дијалекатска класификација. Дobar је пример за то терминолошки поступак у дијалектолошком приручнику А. Пец³, у коме није прихваћена изложена дистинкција дијалекат: наречје, него се први термин употребљава у ширем значењу (штокавски, чакавски, кајкавски дијалекат), а онај други остаје практично да успостави разлику у оквиру само једнога дијалекта — штокавског. Тиме за даље диференцирање остаје једна терминолошка могућност мање и замагљује се класификациона хијерархија. На пример, у оквиру ијекавског наречја издвојени су зетско-јужносанџачки говори, али се источнохерцеговачки појављује као говорни тип, док се, на другој страни, као говорни типови појављују сремски, банатски и бачки, у оквиру јединице вишег ранга која се зове војвођански говори; и под термином говори и под говорни тип појављују се, дакле, јединице различитог класификационог ранга.

За означавање наших „дијалекатских“ реалности (стављам ову реч под наводнике да бих јој у контексту који имам на уму дао нетерминолошко значење) морамо рачунати највише на три јасно разграничена нивоа посматрања. Први од њих је говор као јединица „најнижег“ ранга и он представља укупност језичких црта карактеристичних за одређени микропростор по којима се он супротставља другом микропростору, а са њим заједно укључује се у јединицу вишега ранга — дијалекат. Дијалекат, дакле, представља скуп микропростора⁴ чији је сваки подскуп појединачно одређен као говор. Да то покажемо на једном простом примеру.

Микропростор Шајкашке у југоисточној Бачкој по двама битним особинама стављеним у основу класификације штокавског макропростора (акцентуација и рефлексација јата) не разликује се од главнине војвођанских говора (сремског, бачког и банатског „типа“), али се по једној од њих разликује од северозападнобачког а по другој од југоисточнобанатског микропростора. Говори највећег дела Баната и Бачке и целог Срема као микро-

³ *Asim Peco, Pregled srpskohrvatskih dijalekata. Beograd, 1978.*

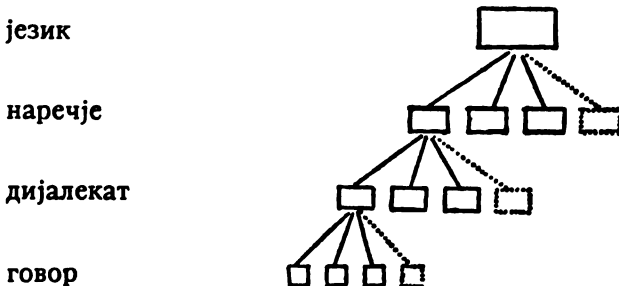
простори продужују се даље у Мачву и у суседне области северо-западне Србије и тако чине групу говора која се удружује у макропростор који је у нашој дијалектолошкој науци познат као *шумадијско-војвођански дијалекат*. Простор тога дијалекта одређен је екавизмом и новијом штокавском акцентуацијом. Он се, међутим, на југоистоку додирује са јединицом истог ранга која се карактерише екавизмом и старијом акцентуацијом, док се на (северо)западу наслања на више макропростора у којима су те особине различито комбиноване: икавизам и нова акцентуација, икавизам и стар(и)ја акцентуација и (и)јекавизам и нова акцентуација. Сви ти гранични појасеви представљају, у ствари, граничне микропросторе у оквирима других ширих макропростора који су у нашој науци познати као *смедеревско-вршачки дијалекат*, *млађи икавски дијалекат*, *славонски икавски дијалекат* и *источнохерцеговачки дијалекат*, а све их — како смо видели — карактерише различита комбинација двеју особина које су узете као класификациони критеријум.

Све макропросторе који су овде поменути, међутим, повезује и голем списак сличних или истих особина, тако да они на вишем класификационом нивоу чине, у ствари, *групу макропростора*, тј. *групу дијалеката* изнад које остаје једино раван *језика* као идентитета највишег класификационог ранга. Ако се, дакле, све „дијалекатске“ реалности могу посматрати на три нивоа (или на четири — ако у круг посматрања уведемо и *језик* као целину), јасно је да се и за онај трећи ниво морао утврдити посебан термин, а Ивић и Брозовић предложили су да то буде — *наречје*. Тако су односи међу појавама чврсто разграничени:

(1) /говор/ → /група говора/ = (2) /дијалекат/ → /група дијалеката/ = (3) /наречје/ → [група наречја] = (4) [језик].

На основу такве хијерархије, рецимо, наметнуће се и друкчији поредак међу Пециним „говорима“ и „говорним типовима“: говор Пиве има исти ранг у оквиру 'источнохерцеговачког дијалекта' као и говор Срема у оквиру 'шумадијско-војвођанског дијалекта', као што оба та дијалекта имају исти ранг у оквиру 'штокавског наречја'.

Све се то шематски може представити и на следећи начин:

(У овој шеми, на линији између дијалекта и говора, могао би се, по посебним критеријима, наћи и поддијалекат, али у разматрање тога проблема овде се нећу упуштати.)

*

Тако конзистентно постављен термилошки систем има, разуме се, не само научну него и практично-педагошку вредност и утолико је несхватљивије што се он врло често не поштује ни у научним расправама ни у школским приручницима. Када је у питању већ помињани Пецин приручник, треба рећи да он није нимало усамљен. Да не говорим о термилошким производностима у уџбеницима који су прописани за употребу у србијанским средњим школама, додаћу само да је сличан поступак примењен и у књизи *Српскохрватски језик* (Енциклопедијски лексикон „Мозаик знања“, Београд, 1972)⁴. Показачу то на примеру који нам пружа одредница о „зетско-јужносанџачким говорима“, на коју су упућене и три друге: *источноцрногорски говори*, *зетско-сјенички говори* и *зетски говор*. Сама чињеница, међутим, да се ту ради и о говору и о говорима сведочи о одсуству јасне свести о томе да термин *говор* у назначеном контексту не може бити тачан, јер дубина унутрашње диференцијације тога простора указује на нешто друго — на дуг списак различитих говорних реалности, тј. на *групу говора*. Због тога се у овом случају може говорити о ‘зетско-јужносанџачкој групи говора’, односно о ‘зетско-јужносанџачком дијалекту’, у који се тада могу укључити и ‘источноцрногорски говори’, и ‘зетски говор’, и многи други говори — и да при том сви они остану на истој класификационој равни у оквиру датог дијалекта.

Све ово о чему сам досад говорио, по свему судећи, последица је семантичког оптерећивања термина *говор* и зато погледајмо како је у књизи о којој говоримо обрађена та одредница: 1. процес произвођења гласова...; 2. дијалекат, наречје; део неког дијалекта (наречја), језички тип који се по неким својим особинама истиче унутар неког дијалекта... (екавски, ијекавски, икавски говор); 3. језичка варијанта карактеристична за неки крај (лички говор, сремски говор), место (врањски, нишки говор), друштвену средину (шатовачки говор). — Обрада је, како се види, чисто описна, неутрална лексикографска, без икаквог усмеравања ка термилошкој одређености појма. Под таквим семантичким оптерећењем мора се распасти сваки термин и, заједно са њим, и сваки термилошки систем који је на њему за-

⁴ Као редактори и уредници књиге означени су Асим Пецо и Живојин Ставојчић.

снова, а ако се све то има на уму — јаснији постају и сви они класификациони 'неспоразуми' о којима је раније говорено.

У једном другом лексикону сличне намене,⁵ међутим, говор је дефинисан као „ријеч с неколико значења, али у лингвистици има два важнија: 1. језик остварен артикулираним гласовима, за разлику од остварења другим средствима, писмом или гестама; 2. дио којег дијалекта, нпр. дубровачки говор.“ А ако у истом лексикону потражимо и неку одредницу „вишега ранга“, наћи ћемо, рецимо, следећу: „дијалек(а)т (од грч. *dialektos* говор) или нарјечје, особит облик језика које покрајине. Одређен је укупношћу заједничких црта којима се одваја од сусједних сродних говора. Д(и)алек[а]т и нарјечје обично су синоними, али се у новије вријеме међу њима прави разлика. Тако је и у овом лексикону у чланцима [Чакавско], Кајк(авско), Што(кавско) и Торлачко нарјечје, гдје је нарјечје шири појам, а д(и)алек[а]т ужи.“

Из тако формулисаног става, дакле, произлази закључак да су дијалекат и нарјечје обично били синонимни, али да то више нису и да међу њима сада постоји јасна разлика о којој би се, и из научних и из практичних разлога, морало водити рачуна.

*

После оваквог разматрања садржаја којима су обележени наши термини говор — дијалекат — нарјечје било би занимљиво осматрити назив једне наше 'групе дијалеката', као и називе више појединачних 'група говора'.

Група дијалеката о којој је реч у нашој науци још нема доследан ни класификациони ни терминолошки статус. Ту се ради о оној дијалекатској реалности која се налази на југу и југоистоку Србије, између албанске границе на западу, републичке границе према Македонији на југу и бугарске границе до Зајечара на истоку. У Ивићевој „малој дијалектологији“ та је реалност забележена као „призренско-тимочка дијалекатска зона“, а у његовом прегледу штокавских дијалеката на немачком језику поглавља о њој нема (јер је остављено за другу књигу која још није написана). Познато је, међутим, да су језичке карактеристике тога дијалекатског простора веома особене и, синхроно посматрано, у великом контрасту према штокавштини. Имајући на уму те чињенице, Ивић је предложио да се тој дијалекатској реалности призна посебно класификационо место, аналогно разликовању штокавштине, чакавштине и кајкавштине⁶, мада је с

⁵ Stjepan Babić, *Jezik* (Školski leksikon), Zagreb, 1966.

⁶ Уп. о томе, рецимо: Павле Ивић, *О класификацији српскограватски дијалеката*. — Књижевност и језик, Београд, књ. X, св. 1, 1963,

друге стране истицао да је основица ове дијалекатске групе несумњиво штокавска и да је она суделовала у свим штокавским иновацијама најраније фазе. У светлости тога посебно озбиљну тежину добија управо термилошки проблем. Како не постоји назив који би имао лингвистичку мотивацију као штокавски, чакавски и кајкавски (или као шћакавски и штакавски), мора се ићи на друкчију мотивацију, „етничку“ или територијалну, а обе имају недостатака. Ивић се, истина, у једном тренутку определио за „етнички“ (у ствари етнографски) назив торлачки, али је занимљиво да је уз њега оставио и онај територијални (призренско-тимочки); касније ће се код њега сретати и обрнут редослед употребе тих термина.⁷

Ниједан од тих термина, међутим, не може се сматрати термилошки „чистим“ (као ни Р. Симића балканизирани штокавски — који је добар као опис али не и као термин), но и то је свакако боље него увек западати у све дубље термилошке неспоразуме. Ако бисмо, међутим, хтели да се опредељујемо између „етничког“ и „територијалног“ термина за означавање дијалекатске реалности о којој је реч, мислим да „невољу мање“ има овај други, јер се торлачки везује само за део тимочког горног простора.

*

Када су у питању ‘групе говора’ и њихова термилошка конкретизација, овде ћу се задржати још само на једном њиховом детаљу: оном који се тиче назива наших архаичнијих (ијекавских) говора у Црној Гори. У складу са термилошким одређењима за чију се доследнију примену овде залажем, тај говорни комплекс има ранг дијалекта, његова граница поклапа се, с једне стране, са границом између нове и старе акцентуације, а

25—37 (посебно 27—28). Помињући чињеницу да је „торлачка (призренско-тимочка) дијалекатска зона“ у прошлости укључивана у „штокавску групу, додуше најчешће уз давање посебног статуса, са рангом већим од онога који имају нпр. косовско-ресавски или шумадијско-војвођански дијалекат“ и утврђујући да је она третирана „на истом нивоу са три основне дијалекатске групе“, Ивић се изјаснио за друго решење.

⁷ „Источно и југоисточно од првобитних граница Рашке остајали су долина Јужне Мораве и југоисточни делови косовске и метохијске котлине. У тим пределима и још даље ка истоку смештени су говори призренско-тимочке (торлачке) дијалекатске групе. Основица тих говора је несумњиво штокавска. Они су преживели све штокавске иновације најраније фазе, до око XII века, али их је каснији развој остављао незахваћене, или их је тек делимично додиривао... Али још више него овим архаизмима, данашња физиономија ових говора одређена је серијом балканских иновација“ (П. Ивић: Српски народ и његов језик, Београд 1971, стр. 44).

са друге границом према Албанији. Тај појас остао је забележен у нашој дијалектологији и по томе што су његови називи мењани више пута и увек остајали у покојем детаљу незадовољавајући. О томе је П. Ивић записао ове редове:

„Сви досад предложени називи за тај дијалекат имају осетних недостатака. Потребан је двочлани назив који би одговарао типичним називима јединица истог ранга (косовско-ресавски, шумадијско-војвођански, па и источнохерцеговачки и млађи икавски). То чини неподесним назив „зетски“ којем смета и колизија с називом говора у зетској равници код Скадарског језера (‘зетски говор’). Назив ‘зетско-сјенички’ морао је отпасти зато што се показало да Сјеница не лежи на подручју тог дијалекта. Географски су тачнији називи ‘зетско-јужносанџачки’ и ‘зетско-горњополимски’, али су они предути. Друга саставница у њима и сама је сложена, тако да су они у ствари трочлани. Најзад, слабост термина ‘зетско-ловћенски’ је у томе што су Ловћен и Зета преблизу да би њихов помен могао сугерирати правилан утисак о распрострањености дијалекта, а и њихов редослед је супротан уобичајеном, који на прво место ставља југозападнији географски објекат, у складу са најтипичнијим смером миграција.”⁸

Имају ли се на уму све те појединости, као и потреба да се уклоне недостаци постојећих термина, мислим да се подужем списку назива за дијалекатски појас о коме је реч може додати и још један — ловћенско-комски. Тиме се „у игру“ уведе две најмаркантније тачке на два страна тога дијалекта, а њихова међусобна удаљеност много прецизније обележава територијални распоред говорне реалности и истовремено укида битне недостатке свих других термина који су досад помињани.

О термину ловћенско-комски дијалекат, да закључим ово казивање, може се расправљати као и о сваком предлогу за измену номенклатуре у некој научној области. О рангу тога дијалекта у склопу штокавштине у целини, међутим, никакве расправе не могу имати озбиљног оправдања. Утолико пре што је наша постојећа дијалектолошка номенклатура много изразитије обележена произвољношћу него логиком научних чињеница.

Драгољуб Петровић

⁸ Павле Ивић, Осврт на лингвистичке методе досадашњих проучавања црногорских народних говора. — Црногорски говори. Резултати досадашњих испитивања и даљи рад на њиховом проучавању. Титоград (ЦАНУ), 1984, 32.

ТЕРМИН ВИДЕО

Термин и терминоселеменат видео представља изразит пример нове лексике, условљене развојем науке и технике у наше доба. Отуда у првом издању Енциклопедије Лексикографског завода (1964. године) нема ниједне одреднице са видео, а у другом издању (1969. године) налазимо само видеографија. Ни у Речнику САНУ (одговарајућа друга књига објављена је 1962. године) нема речи на видео-¹

До стварања и ширења ових термина довела су техничка достигнућа — овладавање поступком који омогућава да се на телевизору гледају не само програми из студија, него и програми по избору корисника, укључивањем касета са траком (ређе плоча) које је корисник сам снимео или набавио. Како се та активност доста проширила (разуме се, међу онима којима је то економски доступно), термини са елементом видео све више излазе из кругова специјалиста и специјализованих установа и постају део општег језика. Задатак је овог прилога да предочи и илуструје ширину и разноврсност примене термина и терминоселемента видео, што ће истовремено бити пример наглог развоја лексике у новије доба.

Поред неких новијих речника, највише примера нађено је у неким специјализованим периодичним публикацијама, а такође и у појединим написима у листовима опште намене. Извори грађе (курзивом се наводи онај облик назива који ће се употребљавати у даљем тексту):

Енц. Просв. — Мала енциклопедија, „Просвета“, Београд 1978;
ИТД — недељни лист, Београд;

¹ Речник енглеског језика из 1977. године (Webster's New Universal Dictionary of the English Language, Webster's Universal Press, New York, 1977.) бележи само четири одреднице са видео и то: видео као придев и именицу, видеофон и видеотејп. Међутим, прелиставање неких специјализованих иностраних часописа (који се баве достигнућима у области видеа, употребом видеа итд.) показује да је, слично као код нас, лексички фонд термина видео много богатији, али да тај развој речници још нису стигли да забележе.

- YU-video — специјализовани месечник, Горњи Милановац;
 Клаић — Б. Клаић: Рјечник страних ријечи, Загреб 1978;
 Лексикон ЈЛЗ — Загреб 1974;
 Нин — Недељне информативне новине, Београд;
 НТР — Научно-технички речник енглеско-српскохрватски, Београд 1977;
 ОЕ ЈЛЗ — Опћа енциклопедија ЈЛЗ, Загреб 1982;
 Политика — дневни лист, Београд;
 Сам — специјализовани месечник, Загреб;
 Старт — недељни лист, Загреб;
 Ђирилов — Ј. Ђирилов: Речник нових речи, Београд 1972.

1.

Термин *видео* употребљава се и самостално, као именица, и као први, детерминативни део сложених термина. Као именица доста је непогодног облика, јер се од ње не може правити множина, а такође ни придевске и друге изведенице (слично као и код именице *радио*, с којом се подудара и по акценту: *видео*). У сложеним терминима појављује се проблем како да се пишу — спојено, одвојено или са цртицом. Само спојено писање долази у обзир у терминима који у другом делу немају самосталну реч, него уобичајени други део сложенице, као *видеофон*, *видеографија*, *видеограм*, *видеотека*, *видеофил*. У другим случајевима, међутим, срећу се сва три начина писања, што значи да се терминоелеменат *видео* узима или као први део сложенице, или као први део полусложенице, или као непроменљиви придев. По аналогiji са *радио-апарат*, *радио-дифузија*, *радио-аматер* и сл. (Правопис), могли би се и термини са *видео* писати као полусложенице, али овакво писање постаје проблематично кад се јавља и други детерминатив именице (а не само *видео*), нпр. *аудио и видео каблови* (редослед је могао бити и обрнут: *видео и аудио каблови*), *видео колор-информација* (могла би бити и *видео црно-бела информација*), *видео рок-нумера*, *видео диск-пројектор*, *видео телекс-систем*, а забележен је и израз *видео ручни зглоб*, у којему је неприменљиво и спојено писање и писање са цртицом.

У осталим случајевима примењиваћемо писање с цртицом у одредници (наслову обраде), што је сасвим услован поступак, али ће у цитатима бит задржано писање као у извору из ког се узима грађа. Дефиниције се у неким случајевима неће давати, а значење термина моћи ће се донекле видети из наведених цитата; неки цитати (из речника и енциклопедијских приручника) директно објашњавају термин.

2.

За саму именицу видео налазимо у приручницима понешто застареле дефиниције: „видни део филмског, телевизијског програма“ (Клаић); „израз уобичајен у телевизији за означавање сигнала слике“ (Енц. Просв.). У савременијој обради ова именица могла би се овако представити:

ВИДЕО пројектовање визуелних и звучних програма на телевизору или монитору са снимака на магнетској траци или специјалној плочи (сличној грамофонској) по избору власника одн. корисника. — Филм и видео [су] два различита медија који се могу само допуњавати (Сам 1/82, стр. 24). Заслуга за развој видеа припада и „алтернативним просторима“... који окупљају младе ствараоце и организују пројекције видеа (YU-video 1/1983, стр. 32). Да се видео незауостављиво пробија у наше домове баш као некад телевизија, о томе нема сумње (Сам 7/82, стр. 634). Као телеграф, телефон или радио, видео се појавио да би заувек остао (Нин 1708, стр. 33). Донедавно „Сам“ је затварао оба ока пред видео-сликом сматрајући је прескупом и за нас недостижном, јер ВИДЕО је заправо значило имати у стану мали ТВ-студио уз велике трошкове (Сам 12/81, стр. 1114).

Термин и терминоселеменат видео има и шире значење, које обухвата не само видео у ужем смислу него и телевизију. То се види нпр. из ових цитата: „Данас је телевизија само један од чинилаца глобалног видео-система“ (Нин 1706, стр. 35); „Поставио [је] камен темељац видео-медијуму будућности, телевизији“ (YU-video 6/1984, стр. 8).

3.

Прелазећи на примере у којима је видео детерминатив неке именице, најпре ћемо навести изванредан број техничких термина, из којих се могу стећи поближе представе о техници видеа и поступцима у овој делатности.

ВИДЕО-АПАРАТ в. видео-уређај. — Побринули су се за врло квалитетне видео апарате (Сам 6/82, стр. 538).

ВИДЕО-ВРПЦА в. видео-трака. — Треба употребљавати скупле видео врпце (Сам 7/82, стр. 636). Једини начин да се видеоврпца монтира јест преснимавање (Сам 5/84, стр. 491).

ВИДЕОГРАМ *в. видео-запис.* — Свој кућни магнетоскоп доживљава као статусни симбол, кварећи очи поносним буљњем у... неисправне видео-преснимке актуелних биоскопских хитова (заправо примарних видеограма...) (Нин 1734, стр. 29).

ВИДЕО-ГРАМОФОН, ВИДЕО ДИСК-ПРОЈЕКТОР, *видео-уређај који путем плоче а не касете с траком репродукује снимљени садржај.* — Најадекватнији превод... био би видео диск пројектор. Није погрешна ни употреба назива видео грамофон (YU-video 6/1984, стр. 37).

ВИДЕО-ДИСК *в. видео-плоча.* — Неке туристичке агенције поред видео-касета користе и видео-диск (YU-video 1/1983, стр. 8).

ВИДЕО-ЗАПИС *снимац на траци или плочи који се може репродуковати на екрану.* — Другу линију конзервирања музичких видео-записа представља новокомпонована народна песма (Нин 1708, стр. 34).

ВИДЕО-ИМПУЛС *електрични импулс слике* (НТР, под video pulse).

ВИДЕО-ИНФОРМАЦИЈА *информација која се може репродуковати видео-техником.* — Носилац информација је била тонска ПВЦ фолија у коју се утискивала видео-информација (YU-video 6/1984, стр. 9).

ВИДЕО-КАМЕРА: Видео-камера... свака електронска ТВ камера којом се снима на видео-траку нека сцена или емисија. Снимци, за разлику од снимака филмске камере, могу одмах да се репродукују на ТВ екран помоћу видео-тејпекордера, придодатог телевизору. Постоје професионалне видео-камере ТВ-студија и мале видео-камере за аматере (Ђирилов). — Видео-камера је уређај који нам омогућује да оптичку слику свијета... претворимо у електричне сигнале које је затим могуће похранити на видео касету или пак истовремено проматрати на телевизијском екрану (Сам 3/83, стр. 270).

ВИДЕО-КАСЕТА (ВИДЕО-КАЗЕТА): Видео-касета... магнетоскопска трака за снимање ТВ емисија, намотана у специјалне кутије (касете). Служи да се жељена емисија репродукује на ТВ екрану помоћу видео-тејпекордера када то гледалац жели, и то у својој кући. Комерцијална производња празних и снимљених видео-касета почела [је] 70-их година XX века и претворила се у нову индустрију, која својом популарношћу конкурише производњи грамофонских плоча (Ђирилов). — Крајем седамдесетих појављују се на тржишту прве посебно снимљене видео-касете, а 1980. година остаће забележена као почетак невиђеног „бума“ нове индустрије кућне забаве (Нин 1708, стр. 33). Пиратство ви-

деокасета... прети филму (Политика 5. VII 1984, стр. 10). Нечистоће... изазивају сметње на слици, што су многи произвођачи видео касета покушали ријешити специјалним врпцама за чишћење (Сам 7/82, стр. 636).

ВИДЕО-КОМПЛЕТ комплет видео-уређаја који најчешће поседују аматери, а састоји се обично од телевизијског апарата, видео-рикордера, и видео-камере. — Најједноставнији видеокмплет садржи ТВ-апарат и видео-рикордер који се прикључује засебним кабелом (Сам 11/83, стр. 1064). — За оне који желе и снимати у стандардном видеокмплету је камера... која осигурава снимање и при само 100 лукса (Исто, стр. 1066).

ВИДЕО-КОНВЕРТЕР уређај који омогућава преснимавање филмова или дијапозитива на видео-траку. — Видео-конвертер за преснимавање... филмова и дијапозитива на видео-врпцу (Сам 1/82, стр. 23).

ВИДЕО-КОПИЈА копија филма снимљена за приказивање на видео-уређају. — Могућности су неисцрпне: од израде видеокопије са урађене филмске копије па све до снимања филма професионалном камером у биоскопској сали (YU-video 1/1983, стр. 37).

ВИДЕО-МАТРИЦА главна, оригинална трака са које се праве копије са видео-програмом. — Набављена је комплетна опрема за производњу и умножавање програма; мултипликатор касета омогућава истовремено преснимавање 64 касете са односне видео-матрице (Нин 1708, стр. 34).

ВИДЕО-ОПРЕМА средства намењена снимању и репродукцији видео-програма. — Али... све је више и озбиљних љубитеља ове нове медијске играчке, каткада врсних колекционара чије видеотеке поседују и по више стотина наслова (?!), односно еклатантних манијака чија се видео-опрема слободно може проценити на преко сто милиона старих динара (Нин 1734, стр. 29). — Видео системи, камере, видео пројектори, кућна видео опрема, системи за учење (YU-video 6/1984, стр. 48). — Сва видеоопрема има неколико заједничких непријатеља (Сам 4/84, стр. 396).

ВИДЕО-ПИСМО видео-снимак који се шаље неке уместо писма. — Власници видео-камера и даље ће ревностно снимати своје породичне траке, туристичке снимке, видео-писма рођацима на раду у туђини (Нин 1708, стр. 35). — Видео писмо постат ће убрзо стварност нашег доба (Сам 1/82, стр. 36).

ВИДЕО-ПЛОЧА: Видео плоча пластична округла плоча у коју су сигнали слике и звука уснимљени ласером на дигитални начин у облику удубљења (ОЕ ЈЛЗ). — Телефункен је... приказао своју видео-плочу (YU-video 6/1984, стр.

9). — О видеоплочи, ласерским техникама и дигиталном систему записивања много се говори у посљедње вријеме (Сам, 1/84, стр. 90). — Новији развој видеоплоче пратио је развој система за магнетно записивање и репродукцију видеосигнала (Сам 1/84, стр. 90).

ВИДЕО-ПРЕСНИМАК преснимљени видео-запис, копија. — В. пример под видеограм.

ВИДЕО-ПРОЈЕКТОР уређај за пројекцију са телевизора на платно или другу белу подлогу. — Видеопројектор, пројцира оштру, увећану двометарску слику са сваког ТВ пријемника на зид или екран (Сам 3/84, стр. 281).

ВИДЕО-РИКОРДЕР (ВИДЕО-РЕКОРДЕР): Видео-рикордер — телевизијска справа која преснимаваче готове емисије и касније их репродукује на телевизијски екран. Постоје две врсте тејп-рикордера — једни који користе видео-касете и други, професионални, по телевизијским студијима који употребљавају отворене ролне (engl. open reel) (Ђирилов). — Технолошка револуција чији смо сведоци, доводи све више у наше домове видео-рекордере, личне компјутере, видео-игре (YU-video 6/1984, стр. 1). — Чудесна направа се, наравно, зове видеорикордер, што није ништа друго него кућни магнетоскоп (Нин 1708, стр. 33). — Купујем видеорекордер систем VHS (YU-video 6/1984, стр. 44). — Када треба очистити главу видео рекордера кроз рекордер се пропусти специјална врпца (Сам 7/82, стр. 636).

ВИДЕО-СНИМАК (ВИДЕО-СНИМКА) снимак који се може репродуковати видео-уређајима. — У први час видео-снимак није био најбољег квалитета (YU-video 1/1983, стр. 33). — Код видеоснимака говоримо о „генерацијама“. Оригинал је прва генерација, прва копија је друга, друга копија је трећа, итд. (Сам 4/84, стр. 395). — На жалост, видеоснимка се не може монтирати тако једноставно као филм (Сам 5/84, стр. 491).

ВИДЕОТЕКА збирка видео-касета (или видео-плоча). — В. пример под видео-опрема. — Видеотека... збирка видео-касета са најразличитијим садржајима систематизованим по областима (Ђирилов). — Претпостављамо да ће неки од њих заинтересовати власнике видео-рекордера и да ће их уврстити у своју видео-теку (YU-video 1/1984, стр. 42).

ВИДЕО-ТЕХНИКА уређаји и опрема за видео; техничка достигнућа у области видеа и скуп знања о томе. — Уз редовне огласе о препродаји видео-технике... појавиле су се... понуде (Нин 1708, стр. 34). — Веће јединице које се често користе у тонској и видео техници су килохерц (YU-video 6/1984, стр. 32). — На течајевима се обрађују основе

видеотехнике, рад видеоопремом, основе снимања (Сам 12/83, стр. 1127).

ВИДЕО-ТРАКА магнетофонска трака за видео-записе (трака се налази у касети). — Производња видео-трака може лако да надомести производњу филмских (YU-video 6/1984, стр. 3).

ВИДЕО-УРЕЂАЈ уређај, апарат, прибор који се користи у снимању и пројектовању видео-програма. — Већина Британаца као главни разлог за набавку видео-уређаја наводи све скупље улазнице за биоскопске пројекције (YU-video 6/1984, стр. 29). — Прикључак од 3,5 мм се... код видеоуређаја користи за спајање слушалица и микрофона (Сам 2/84, стр. 193).

ВИДЕО-ФИЛМ филм преснимљен на видео-траку. — Ако се узме у обзир да се филм на видеотраци појављује најчешће већ шест месеци после биоскопске премијере... и ако се зна да је изнајмљивање видео-филма јевтиније од најниже цене биоскопске карте, јасна је популарност видеа међу најширим слојевима (YU-video 6/1984, стр. 29). — У добро опремљеној видеотеци чланови клуба моћи ће посуђивати видеофилмове (Сам 12/83, стр. 1127).

4.

Поред употребе у техничким терминима какви су горе показани, терминоелеменат видео може се употребљавати као слободни детерминатив било које именице чије се значење може довести у везу са видеом. Такву употребу довољно ће илустровати сами примери (без дефиниција):

ВИДЕО-АКТИВНОСТ: Од невеликог броја камера... за сопствену видео-активност, тек десетак се користе за... „видео-арт“ (Нин 1708, стр. 35).

ВИДЕО-АМАТЕР: Док је код кућних... магнетоскопа највећа новост значајно унапређење звука, за оне видеоаматере који се првенствено баве снимањем уз помоћ пријеносних уређаја, посљедња новост дана је све већа компактност уређаја као и појава интегралних видеосистема (Сам 9/83, стр. 843).

ВИДЕО-АМАТЕРИЗАМ: Сврха му је [видео-клубу] унапређење и ширење видеоаматеризма (Сам 12/83, стр. 1127).

ВИДЕО-АРТ: Видео-арт... најновији облик концептуалне уметности. Као изражајно средство користи телевизијски екран помоћу видео-рикордера (Ђирилов).

ВИДЕО-БИЗНИС: Домаћи видео-бизнис... највише се развио по већ бројним дискотекама које су тако постале видеотеке (Нин 1708, стр. 35).

ВИДЕО-ВЕРЗИЈА: Јапанска фирма Сони... почела је издавање видео-верзија тзв. музике за атмосферу и лепо расположење (YU-video 1/1983, стр. 48).

ВИДЕО-ВЛАСНИК: У Западној Немачкој... је берлински видео-институт регистровао да је сваки други видео-власник фасциниран сексом и хорором на касети (YU-video 6/1984, стр. 18).

ВИДЕО-ЕВОЛУЦИЈА: Од... Бужнеловог „понга“, видео-еволуција се бурно гранала у разне врсте и подврсте (Нин 1733, стр. 34).

ВИДЕО-ЕСТЕТИКА: Створили су специфичну видео-естетику, први „проговорили“ видео-језиком и у том „говорењу“ досегли висок уметнички ниво (YU-video 1/1983, стр. 32).

ВИДЕО-ЖУРНАЛИЗАМ: Прва лапа нашег видео-журнализма не крије амбицију да се обраћа пре свега „стручњацима“, дакле аутентичним видеофилима (Нин 1734, стр. 29).

ВИДЕО-ИГРА: Талас видео-игара међу којима су најпопуларније интергалактичке игре заплуснуо је и наше тло (Нин 1733, стр. 34).

ВИДЕО-ИЗРАЗ: Осамдесете године карактерише појава групе младих школованих ТВ-редитеља који видео-израз уводе у емисије конвенционалне телевизије (YU-video 1/1983, стр. 32).

ВИДЕО-ИНСТИТУТ: в. под видео-власник.

ВИДЕО-ИНТЕРПРЕТАЦИЈА: Телевизијски медијум показао се погодним за својеврсне видеоинтерпретације Крлежиних дела (Политика 22. VI 1984, стр. 24).

ВИДЕО-ЈЕЗИК: в. под видео-естетика.

ВИДЕО-КЛУБ: Дјеловање видео клуба одвија се кроз три подручја: видеотрибине, видеорадионицу и видеотеку (Сам 12/83, стр. 1127). — У овом тренутку, у Великој Британији има више видео-клубова него књижара (YU-video 6/1984, стр. 29).

ВИДЕО-КРИТИКА: Гран при доделио му је жири састављен од новинара који се баве видео-критиком (YU-video 6/1984, стр. 7).

ВИДЕО-КУЛТУРА: Међутим, прави видеофили, а таквих је из дана у дан све више, лако изађу из ове фазе, која је тако, само једна степеница у развоју видео културе (YU-video 6/1984, стр. 5).

ВИДЕО-ЉУБИТЕЉ: Многи филмови доспевају у колекције видео-љубитеља (YU-video 1/1983, стр. 37).

ВИДЕО-МРЕЖА: У београдској видео-мрежи (која се процењује на близу 10.000 видео-рикордера) и даље су најтраженији порнићи (Нин 1708, стр. 34).

ВИДЕО-НУМЕРА: Већина се, ипак, задовољава „скидањем“ музичких видео-нумера са текућег домаћег ТВ-програма (Нин 1708, стр. 34).

ВИДЕО-ПИСМЕНОСТ: Надајмо се да ће и ова „Самова акција“, међу осталим, утјецати и на подизање разине „видеописмености“ (Сам 5/84, стр. 496).

ВИДЕО-ПОРНОГРАФИЈА: Талас видео-порнографије заплуснуо је свет (YU-video 6/1984, стр. 18).

ВИДЕО-ПОРНОФИЛ: На њему [таласу видео-порнографије] се њишу и наши видео-порнофили (YU-video 6/1984, стр. 18).

ВИДЕО-ПОСАО: Видео-посао цвета и ... уређаји [се] све више продају (YU-video 1/1983, стр. 36).

ВИДЕО-ПРЕЗЕНТАЦИЈА: Видео-презентација сексуалних садржаја блиска је техници снова, она извире из психолошке структуре личности (YU-video 6/1984, стр. 19).

ВИДЕО-ПРИКАЗИВАЊЕ: Једина забрана видео-приказивања у Југославији је уследила након реаговања дистрибутерске куће „Кроација филм“ (Нин 1708, стр. 33).

ВИДЕО-ПРОГРАМ: Недељно 14 милиона Енглеза макар једном гледа снимљени видео-програм (YU-video 6/1984, стр. 29).

ВИДЕО-ПРОДУКЦИЈА: То је необичан спој чисте видео-продукције и добре музике (YU-video 1/1983, стр. 46).

ВИДЕО-ПРОИЗВОДЊА: РАИ у ствари конкурише Америци и њеној видео-производњи (Нин 1675, стр. 32).

ВИДЕО-ПРОЈЕК(А)Т: Циљ је овог програма оспособити чланство за креативно бављење видеом, за... рад на реализацији аматерских видеопројеката (Сам 12/83, стр. 1127).

ВИДЕО-РАД: Аматери могу... монтирати своје видео-радове (Сам 5/84, стр. 496).

ВИДЕО-РЕВОЛУЦИЈА: Прикључак је плод најновије видеореволуције и налази се на најновијим телевизорима европске производње (Сам 2/84, стр. 192).

ВИДЕО:САДРЖАЈ: Гледалац видео-садржаја има илузију да и сам учествује (YU-video 6/1984, стр. 19).

ВИДЕО-СЛИКА: Донедавно „Сам“ је затварао оба ока пред видео-сликом сматрајући је прескупом и за нас недостижном јер ВИДЕО је заправо значило имати у стану мали ТВ-студио уз велике трошкове (Сам 12/81, стр. 1114).

ВИДЕО-СЦЕНА: Наши филмови постају све занимљивији на светској видео-сцени (YU-video 6/1984, стр. 6).

ВИДЕО-УМЕТНОСТ: Најзад, ваља забележити следеће: видео-уметност, на начин како нам је овде представљена јесте слушкиња концептуализма (правац у „постобјективној“ фази ликовних уметности), а „нови тв-израз“ је чедо спотова, телевизијских реклама и рокенролских музичких „бројева“. (Нин 1706, стр. 35). Уп. и пример под видео-арт.

ВИДЕОФИЛ: Није мали број видеофила који отворено признају да им добар део касета и добар део времена одлази на цртане филмове (YU-video 1/1983, стр. 27).

ВИДЕО-ХОБИ: Иако се трака могла брисати и поново снимати, њена цена је била превисока за видео-хоби (YU-video 6/1984, стр. 9).

5.

Детерминатив видео среће се и у разним спојевима експресивног, фигуративног и сличног значења:

ВИДЕО-ЕКСПЛОЗИЈА: Размере ове домаће „видео-експлозије“ могле су да се наслуте још крајем прошле године (Нин 1708, стр. 33).

ВИДЕО-ЕРА: „Помагала видеоере“ (наслов вести) (Сам 5/84, стр. 405).

ВИДЕО-ЗАНЕСЕЊАК: Усамљеност видео-занесењака слична је позицији биоскопског гледаоца (Нин 1733, стр. 34).

ВИДЕО-ИНВАЗИЈА: У првим данима видео-инвазије, као вероватно и свугде, најтраженије су биле касете са „меким и тврдим“ порно филмовима, да би их 1981/82. године заменила поплава/интересовања за „hottoг“ филмове (YU-video 6/1984, стр. 29).

ВИДЕО-КЉУЧАОНИЦА: Прети ли опасност да еротско постане визуелно, да гледамо секс кроз видео-кључаоницу, опасност од замене тактилног визуелним (YU-video 1/1983, стр. 19).

ВИДЕО-МАРАТОНАЦ: Тако је мајка једног „видео-маратонца“ пронашла специјалну рукавицу за играње која спречава стварање пликова и жуљева (YU-video 1/1983, стр. 31).

ВИДЕО-ОВИСНИК: Наслови као што су „Астероиди“, „Донки Конг“... део су основног образовања свих опчињених видео-„овисника“ (Нин 1733, стр. 34).

ВИДЕО-ПАМЕТ: Најновији каталог компаније „Атари“ чији је углед озбиљно уздрман појавом низа нових форми

за продају видео-памети нуди педесетак општеприхваћених игара (Нин 1733, стр. 34).

ВИДЕО-ПИРАТСТВО: Ни домаћа филмска продукција није поштеђена видео пиратства (YU-video 1/1983, стр. 45).

МАЛА ВИДЕО-ПРИВРЕДА: Досетљиви предузимачи у области „мале видео-привреде“ већ увелико дејствују (Нин 1708, стр. 34).

ВИДЕО-РАМЕ: Познато је да многи лекари говоре о видео-рамену и видео-ручном зглобу као неким врстама реуматичних деформација узрокованих баратањем доста тешким видео-камерама (YU-video 1/1983, стр. 30).

ВИДЕО-РУЧНИ ЗГЛОБ: в. под. видео-раме.

ВИДЕО-ЏФЕРА: Појава већ трећег броја часописа »YU-video«
разувериће и највеће сумњивце око тога да ствари са „видео сфером“ код нас постају озбиљне (Нин 1734, стр. 28).

ВИДЕО-ФОЛКЛОР: Посебан део домаћег видео-фолклора чине гласине о „фантомским“ касетама (Нин 1708, стр. 34).

У прегледаним изворима уочено је још доста примера са одредбом видео, које ћемо навести онако како су написани у извору: видеоаматер, видео-безбедност, видеобенд, видео-визиткарта, видеогејм, видео-глава/видеоглава, видеографија, видеодуб, видео-забава, видео-записивање, видео-илустрација, видео-инсталација, видео јединица, видео-карикатаура, видео-књига, видео-компанија, видео-лексикон, видео-линија, видео-материјал, видео-медијум/видео-медијум, видеомиксер, видео-монтажа/видео монтажа, видео новости, видео-огранак, видео-пират, видеоподручје, видео-подузетник, видео-појачивач/видео појачивач, видео-понуда, видео-порнић, видео-порно садржај, видео пошта, видео-права, видео-премијера, видео-принт, видео-прича, видеорадионица, видео-режија, видео-репортажа, видео речник, видео-рок израз, видео-рок нумера, видеосав(ј)ет, видео-свет, videosex, видео сервис, видео-сингл, видео-синглерица, видео-систем/видеосистем, видео-снимање, видео-спот, видео-студио, видео-тејп, видео-текст/видео-текст, видео-телекс-систем, видео-телепринтерски систем, видео-телефон, видео-терминал, видео-терминологија, видео тест, видео-техничар, видео-тјунер, видео-траг/видеотраг, видео-тржиште, видеотрибина, видео-трик, видео-улаз/видеоулаз, видео-уметник, видео-утопија, видео-фестивал, видео-филтер, видеофон, видео-формат/видеоформат, видео-фреквенција, видео-фреквентни појачивач, видео-хит, видео-хи-фи-центар, видео-цев, видео-циркус, видео-шах, видео-школа/видео школа.

Из свега се види да се терминоелеменат видео употребљава као слободни детерминатив, без лексичких ограничења, у ствари као непроменљиви придев, што даје оправдања и за одвојено писање, које је, како смо видели, често у изворима.*

Јасмина Михајловић

* У основи овог прилога је рукопис студентског рада ауторке, који је редигован и дорађен у уредништву НЈ.

ИЗ ПРОБЛЕМАТИКЕ ИМЕНИЦА С МЕСНИМ ЗНАЧЕЊЕМ*

1. Питарија

1. У српскохрватском језику именица персијско-турског порекла *бурегџија* означава особу која прави и продаје бурека, а *бурегџиница* значи радњу у којој се овај производ продаје. Донедавно, домаћи назив за особу која се бавила прављењем и продајом пита није постојао, а тако ни име за радњу (просторију) у којој би се пите правиле, продавале као готови производи или служиле као јело. Последњих година, с развојем мале привреде, у београдској средини појавио се специјални назив за оваква места на којима се готове пите продају и служе — *питарија*. У којој мери је овај назив нормативан?

2. Именица *питарија* изведена је суфиксом *-ија* (*-арија*) од одомаћене основе пореклом из грчког језика *pētta* (> преко турског *pīte*, *pīde*¹) и означава „врсту колача начињеног од наслаганих и смотаних листова теста”². Од исте основе (пита) граде се *питин* — који припада пити, *птица* — дем. од пита и *питуљица* — врста уштипака, напуњених сиром или пекмезом (РМС).

Каквог је значења и прекла суфикс *-ија* односно *-арија*?

У српскохрватском језику постоји шири избор наставака за творбу именица с месним значењем: *-ана*, *-ара*, *-ик*, *-ник*, *-ло*, *-(л)-је*, *-њак*, *-ница*, *-иште*. Суфикс *-ија* (*-арија*) није забележен међу њима. Од поменутих суфикса једино се помоћу *-ана*, *-ара* и *-ница* творе именице које означавају затворену просторију.³ Размотримо да ли је неки од ових суфикса погодан за творбу нових именица с месним значењем, конкретно и од основе *пита*.

* Рађено под руководством Драгане Мршевић.

¹ Абдулах Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево 1966, п. пита.

² Речник српскохрватскога књижевног језика Матице српске (и Матице хрватске), Нови Сад — Загреб, п. пита (даље РМС(-МЖ)).

³ Станко Жепић, *Изведенице са суфиксима за творбу мјесних именица (номина лоци)*, Језик, 1970/1971, год. XVIII, 83—90, 105—114.

Суфикс *-ана* је персијско-турског порекла (<hāne=кућа) и њим се творе деноминативне именице од домаћих основа или се, чешће, јавља као творбени формант код именица које су у целини преузете из турског језика (*кафана/кавана, механа*). У овом значењу с којим је мотивисао поменуте именице суфикс *-ана* није продуктиван у савременом језику: помоћу њега се не изводе именице са значењем места (просторије) где се прави (продаје) или служи оно што значи именица у основи.

Суфиксом *-ара* творе се именице које означавају просторију „у којој се држи оно, односно нешто ради с оним што значи основна реч, или једноставно са значењем оставе, или места за оно што значи именица у основи“⁴. Уколико би се овим суфиксом од основе *пита* градила изведеница, она би означавала просторију у којој се обавља неки посао у вези с питом (прави се, пече, продаје и сл.), а не место где се чувају (држе) пите као у остави. Од основе *пита* преко именице са значењем носиоца занимања — *питар*, изведена именица гласила би — *питара*. Занимљиво је да именица **питар* с овим значењем није потврђена у речницима савременог језика, нити у Речнику Матице српске, нити у двојезичним речницима.

Суфикс *-ница (-арница)* пружа две творбене могућности: преко придева на *ни* од основне речи *пита* — **питни* изведена именица гласила би *питница*. Овај придевски облик није потврђен у РМС (-МХ) у значењу „који се односи на питу, који је богат оним што значи основна именица“ и сл., какво значење имају придеви *месни, пивни, књижни* и сл., према којима постоје изведенице *месница, пивница, књижница*. Занимљиво је да у источној варијанти српскохрватског језика конкурентски облици, који постоје према овим које смо навели, имају предност: *месара* и *месарница* (према *месница*), *пивара, књижара*.

Друга је могућност да се преко облика **питар* гради именица *питарница*; овај творбени модел је продуктиван у савременом језику и нема сметњи на творбеном плану да се и од *пита*, као према *посластица* — *посластичар-ница*, направи изведеница.

Суфикс *-ија (-арија)* није издвојен као посебан суфикс с месним значењем. Међутим, у српскохрватском језику има већи број позајмљеница углавном романског порекла (из латинског, француског, талијанског језика), које су уобличене овим суфиксом. Неке од њих имају значење места, просторије, као *кафетарија* која је у РМС забележена с наставком *-арија*, а знамо да у француском или талијанском има формант — *erie, -erie* (франц. *caféterie*); именица *винарија* такође означава „место где се про-

⁴ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Грамаички системи и књижевнојезичка норма)*. Увод. Фонетика. Морфологија. Београд, Научно дело, 1964, т. 596. в.

изводи и продаје вино навелико“ (РМС). Ма како бројне биле именице овог типа, њихова је улога на творбеном плану исувише мала, да би могле да послуже као узор за творбу именица *питарија*. Зато је логично потражити објашњење у неком нелингвистичком фактору.

Можемо с правом претпоставити да је *питарија* образована по узору на код нас веома раширен, и све популарнији, назив *pizzeria*. Именица *pizzeria* је из талијанског језика, а радо се задржава у оригиналном фонолошком облику и с оригиналном грађијом, па не представља део нормативне лексике. У талијанском језику суфиксом *-eria* се творе именице с месним значењем од основа које означавају производ који се прави, прерађује или продаје на том месту: *tabaco* (дуван) — *tabaccheria* (трафика), *latte* (млеко) — *latteria* (млекара), *pellicce* (крзно) — *pellicceria* (крзнарска радња). Према *pizzeria* начињен је и српскохрватски облик *пит-арија* после адаптације у завршном слогу (*ија*) и у претпоследњем (*ар* место *ер*). Овако адаптирана, место очекиваног *питерија*, именица *питарија* се формално слаже с бројним изведеницама истог типа, чак ако облик **питар* није посведочен у српскохрватском језику. Сродност намене и величине објекта свакако је олакшала прављење нове речи према истом моделу.

4. Од могућих творбених облика изведенице од основе *пита* са месним значењем — *питана*, *питница*, *питара* и *питарница*, прва два нису препоручљива: *питана* — јер је архаичан и непродуктиван, *питница* због непродуктивности на великом делу наше језичке територије. Прихватљивија су образовања *питара* и *питарница*. Постоји још једна могућност — перифрастични назив као *продавница пита*, али он није најбољи. Недостатак овог назива је у томе што би упућивао на само један део делатности која се одвија у таквој просторији, на том месту (*продаја*), а изведеница треба да значи место где се *пита* прави, продаје и служи за јело. Постоји и други, чисто лингвистички разлог — што је име описно. С друге стране, овакви сложени називи су све продуктивнији у савременом српскохрватском језику.

Облици изведених именица с формантом *-ерија* / *-арија* имају место у језику уколико представљају адаптиране позајмљенице из других језика, обично романског порекла. Наставак *-арија* није продуктиван за творбу именица с месним значењем од домаћих основа или од давно одомаћених речи страног порекла.

Предложили бисмо на крају као решење за називе сличне врсте образовања према моделу са суфиксом *-ара* (*-арница*), дакле и *питара* и *питарница* место постојећег *питарија*, али неће бити никакве теже аномалије и ако се одомаћи назив овакав какав је.

2. Палачинкара

Још један пример оживљавања мало запостављеног творбеног модела по којем се граде деноминативне именице с месним значењем, представља новоотворена палачинкара у Новом Саду. То је специјализована просторија, по угледу на стране нпр. француске *cépages*, ресторанског типа за припремање, продају и служење припремљених палачинки. Именица је изведена од основне речи палачинка преко претпостављеног облика *палачинкар за носиоца овог занимања, које као посебно занимање код нас донедавно није ни постојало. Можда већ овај већ прихваћени облик изведенице у новосадској средини указује на једну тенденцију у језику.

Татјана Жигић

3. Винотека и жељотека

1. Један број позајмљеница типа библиотека, кинотека, дискотека и сл., које су у српскохрватски језик ушле посредством неког од модерних европских језика, сасвим је добро адаптиран и гласовним склопом, и обликом, и значењем, а неке од њих су, као библиотека, постале и творбено продуктивне (уп. библиотекар, библиотекарски, библиотечки). Ове именице, које с гледишта творбе представљају сложенице настале према грчком творбеном моделу, прихватане су као лексичке јединице у којима није релевантна њихова композицијска структура.

Тек последњих десетак година, оживљен је овај творбени модел и по узору на постојеће лексеме почеле су се у српскохрватском језику стварати сложенице у којима је први формант представљен домаћом (или одавно усвојеном) основом, а други творбени формант -тека. Тако су настале и винотека, жељотека, смехотека, врпцотека, вицотека, а у последње време квискотека, и штрумпфотека. Занимљиво је размотрити с којим значењем формант -тека учествује у творби ових српскохрватских сложеница.

Одавно прихваћене позајмљенице типа библиотека, у нашем језику имају, прво, месно значење; библиотека се у РСМ даје са значењем: 1. а. збирка сређених књига и рукописа, књижница; установа и зграда у којој је она смештена и где се читају књиге; б. колекција, збирка издања одређене врсте; в. орман у коме су смештене књиге; кинотека — збирка кинематографских филмова, установа за чување старих филмова; пинакотека — галерија слика; дискотека — збирка грамофонских плоча, али и место, просторија у којој се репродукује музика (са плоча) и сл. Формант -тека који мотивише именице у овом месном значењу, имао

је у грчком (*thēkē*) значење „ковчег, шкриња, претинац, орман“ (Б. Клаић, Рјечник страних ријечи, п. библиотека).

Поред значења просторије, установе специјалне намене, тј. намењене за чување, прикупљање и обављање појединих послова у вези с оним што значи именица у основи, код лексема овог типа по правилу се јавља као самостално лексичко значење — „збирка предмета означених основном речју“ (библиотека — збирка, књига, дискотека — збирка грамофонских плоча). Питање је да ли с истим значењима *-тека* мотивише нове сложенице и у којој мери је њихов настанак језички оправдан.

2. Неколико нових сложеница с формантом *-тека* регуларно понавља творбену структуру ранијих позајмљеница: нпр. *винотека* је назив београдске продавнице специјализоване за набавку, продају и сл. различитих врста одабраних вина. У РМС забележена је и *врпцотека*, и мада се уз њу даје значење „збирка снимљених мелодија на магнетофонску врпцу“, пример којим се илуструје употреба ове лексеме показује да је реч о правом месном значењу (уп. У једнокатним приземним зградама налазит ће се музичка редакција, врпцотека за чување магнетофонских снимака. ВЛ 1960), дакле, *врпцотека* је са значењем просторије, установе специјалне намене; друго могуће значење ове именице (*збирка*) у речнику није потврђено.

Из анализе ових примера следи да је услов за настанак ових именица с месним значењем да први формант означава предмете који се по својим квалитетима могу сматрати збирком (уп. значење у РСАНУ п. *збирка*: „скуп предмета (обично од неке вредности) сабраних и сложених по неком реду, принципу, оно што је настало скупљањем, прибирањем, колекција“).

Занимљиво је објаснити откуда релативна продуктивност форманта *-тека* у творби ових именица с месним значењем и какав му је положај међу домаћим конкурентским суфиксима.

Међу могућним суфиксима за творбу именица с месним значењем од именичких основа дошли би у обзир само *-ара* и *-арница*. Суфикс *-ара* има значење просторије „у којој се држи оно, односно нешто ради с оним што значи основна реч, или једноставно са значењем оставе, или места за оно што значи именица у основи“ (М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик I, т. 596. в); уп. *винара* — 1. просторија за прераду и смештај вина; 2. продавница вина, винарница (РСАНУ). Како суфикс *-ара* нема искључиво значење просторије која служи као складиште, остава и сл., а не носи као ни *-арница* (винарница) никакву информацију о томе да се предмети означени основном именицом (вина) морају схватити као колекција, одабрана по посебним квалитетима и вредности, то је именица *винотека* с овом семантичком компонентом у предности (уп. *винарница* — продавница вина).

Дакле, с овим значењем формант *-тека* оправдано заузима место међу творбеним средствима, јер међу домаћим суфиксима има правог еквивалента.

3. На нешто другачији начин може се објаснити настанак сложеница типа *жељотека*, *смехотека*, *квискотека* и сл. Оне се више не могу посматрати као именице с месним значењем, јер формант *-тека* уноси искључиво значење збирке, колекције посебне врсте. Код ових именица поставља се још и питање да ли се именицом у основи заиста означава нешто што се може сакупљати, чувати, остављати у збирку, тј. о каквим збиркама је реч.

Поводом оваквих сложеница већ је било речи у Језику (год. XXV, 5, 1977/78). У чланку *Мјешовите творенице* С. Бабић је забележио следеће сложенице: *врпцотека*, *смјехотека*, *вицотека* и *игротека*. За *врпцотеку* аутор чланка сматра да је стилски неутрална и добро направљена; „*смјехотека* је употребљена пригодно у хумористичкој емисији 'За вашу смјехотеку' (Радио Загреб 17. 10. 1976. у 20 сати). Мислим да је у том контексту та твореница добро употријебљена. А забиљежио сам и ријеч *вицотека* (Студио, 4. 2. 1978, 81). Ријеч је о правој спремници вицева: један је књиговођа скупио 400 000 вицева и карикатура, уруцбироа их и смјестио у фасцикле с темама и подтемама. Заиста права *вицотека*." (стр. 138). Уз именицу *игротека*, како је у „пионирској књијници и читаоници“ названа „*посудионица играчака*“, Бабић каже: „Кад не знамо боље ријечи, добра је и *игротека* јер се не противи творбеном саставу“ (стр. 138). Чини се да се у Бабићевом коментару уз именицу *вицотека* садржи објашњење степена нормативности и језичке оправданости ових сложеница.

Ако оставимо по страни *игротеку*, именице *жељотека*, *смехотека* и *квискотека* функционишу као називи телевизијске или радио-емисије.

Жељотека је назив новосадског музичког програма у којем се емитују снимци музичких жеља, тј. где поједини певачи певају по својој жељи своје или туђе песме. Очигледно је *жељотека* направљена по угледу на *дискотеку*, која такође даје име једној емисији (За вашу *дискотеку*) у којој се емитују музички снимци, дакле, има значење „збирке музичких снимака“.

Квискотека је начињена по истом моделу: то је назив серије квиз-емисија које се управо емитују четвртном на ТВ-програму. Наизглед, *квискотека* би се могла и другачије тумачити: гледаоцима квиз-емисија познато је да лутка (маскота) „*квиско*“ у овим такмичењима има важну функцију — појединац који уложи „*квиска*“, којег је претходно морао показаним знањем да освоји, бори се за удвостручени број бодова у даљем такмичењу. Па ипак, *квискотека* није никаква збирка конкретних „*квискова*“, већ се може претпоставити да је формално адаптирана (*квиз-о-тека)

према дискотека, а подударност првог форманта (квиско-) с „квиском“ је можда хотимична, али привидна.

Смехотека је такође назив забавне емисије у којој се емитују снимци текстова комичног садржаја, шала које побуђују смех; дакле, и овде је реч о збирци снимака посебне садржине, намене и сл.

Напоменућемо да једна емисија која је у актуалном ТВ-програму носи назив ТВ-кинотека: уторком на РТВ емитују се филмови из телевизијске кинотеке — „телевизијске збирке старих филмова“.

Дакле, ниједна од разматраних лексема не може се у контексту у којем је употребљена интерпретирати као именица с месним значењем; такође, ни као збирка конкретних предмета, означених основном именицом, која би се на таквом месту чувала. Реч је о творби сложеница у којима формант *-тека* има значење збирке музичких / филмских... снимака у којем је релативно продуктиван. Тако настају диско-/кино-/фото-/видео... теке, са страном основом, али и са домаћом — жељотека, смехотека и сл. Ове лексеме адекватно су употребљене као називи емисија у којима се такви садржаји емитују.

Код сложеница овог типа с домаћом основом, из стилских потреба, углавном ради постизања ефекта, необичности, замењује се конкретна именица таквом која је у датом контексту могућа: у време резервисано за емитовање музичких снимака емитују се „музичке жеље“, и само „жеље“; оваква пракса од раније је позната, треба се сетити радио-емисије „Вечерња ревија жеља“ у којој су емитоване песме по жељи слушалаца.

Могућност за функционисање ових сложеница у језику лежи у суженом значењу форманта *-тека*, који са значењем „збирке снимака добијених посебном техником“ постаје посебно продуктиван. Али без обзира на то да ли имају развијено и месно значење или само значење збирке, да би биле нормативне, ове сложенице морају у основи имати именицу којом се означавају предмети који се, као што смо већ нагласили, могу сматрати као посебна збирка.

С оваквим објашњењима јасније нам је зашто *игротека* коју помиње С. Бабић звучи необично, мада, по њему, не излази из система: у основи јој је редукована именица (играчка) а сложеница има значење места где се чувају и посуђују играчке; тешко је замислити да је реч о збирци играчака, тј. о предметима који се по својим квалитетима сматрају збирком.

4. Остаје нам да објаснимо разлог релативне продуктивности форманта *-тека* у овом значењу и овој функцији.

У српскохрватском језику нема посебног суфикса којим би се твориле изведенице са значењем збирке снимака различите врсте, добијених различитим техникама, мотивисане основном речју. У

нашем језику се за творбу именица са значењем збирки употребљавају суфикси *-ар*, *-арица* и *-ник*, али све са значењем рукописних или штампаних збирки текстова одређеног садржаја; уп. *песмар* — покр. в. *песмарица* РЈАЗУ; *песмарица* (*пјеснарица*) — зборник популарних песама; *буквар*, *словар*; *речник* — књига у којој су речи једног језика изложене азбучним (абecedним) редом, с тумачењима њихових значења или с преводом на страни језик [. . .]; *молитвеник* — књижица с разним молитвама; *требник* — црквена књига са молитвама које се читају кад се врши какав верски обред; *зборник* и сл.

Поред ових, мало продуктивних суфикса, у употреби су описни називи: *збирка новца/оружја/марака/значака* и сл.

На овај начин, својим значењем и функцијом, формант *-тека* попуњава једну празнину у творбеном систему српскохрватског језика.

Ивана Прибићевић

Дописи и питања

НЕГАЦИЈА УЗ ИНФИНИТИВ И РЈЕЧЦУ ДА + ПРЕЗЕНТ

Већина аутора радова о инфинитиву и рјечци да плус презент слажу се да су та два облика подударна. Тако, на примјер, Мирослав Кравар у свом раду: „О ‘разлици’ између инфинитива и везе да + презент“, Језик 12, 1953—1954. године, разлику налази само у стилистици и ритму реченице: „... инфинитив је афективно пунији у стилистичкој нијанси реченице — нарочито што се тиче ритма реченице.“ О томе да он не види разлику између инфинитива и презента плус да, види се и из самог наслова рада у којем је ријеч разлика стављена под наводнике. У истом раду о функцији презента плус да и инфинитива каже: „Инфинитив и презент + да се само отимају о исту синтактичку функцију.“

С том констатацијом се можемо сложити: функција презента и рјечце да и функција инфинитива су исте у реченици. Али значење њихово не мора бити исто. Ако је реченица потврдна, онда и значење може бити исто: *жели да пође* — *жели поћи*; *воли да учи* — *воли учити*; *почиње да ради* — *почиње радити* и сл. Ипак, ни у свим случајевима таквог типа значење не мора бити исто. Односно, није уобичајено, не може се презент с рјечцом да замијенити инфинитивом: *моли да уђе* — *моли ући*; *захтијева да крене* — *захтијева кренути* и сл. То су случајеви када се не би могао употребљавати инфинитив умјесто презента + да.

А када се испред инфинитива нађе негација, тада се таква конструкција не би смјела замјењивати презентом + да, јер се та два значења разликују. Навест ћемо неколико примјера и интерпретирати их према ситуацији. У једном филму приказаном на нашој телевизији има и оваква реченица: „Забринут сам за Џудит, неће јести с нама.“ Оваква каква је, реченица би могла бити хомофона, јер може носити двије поруке, сасвим различите, а на плану израза то ничим није сигнализирано. Прва порука би била: „Забринут сам за Џудит због тога што неће да једе с

нама.“ То и јесте основна порука, стварна. Друга порука би гласила: „Забринут сам за Џудит и због тога јој забрањујем да једе с нама.“

Истина, интонацијом у говору или интерпункцијом у писму могу се те поруке разграничити и може се знати шта се жели постићи таквом поруком, али остаје утисак да нешто недостаје таквим реченицама. А то нешто је употреба негације + инфинитив умјесто презента + да, која и доводи до тога да се горња реченица може тумачити на два начина, тј. да може носити двије поруке. Да бисмо правилно схватили поруку, у оваквим случајевима морамо позвати у помоћ ситуацију или контекст.

Узмимо и неколико једноставнијих примјера: *Ова дјевојка неће да се уда — Ова дјевојка се неће удати; Ауто неће да упали — Ауто неће упалити; Он неће да прође — Он неће проћи.*

И на први поглед се уочава да значење првоименованих реченица није исто као значење другоименованих. У првом примјеру, првоименованој реченици, посредник преноси изјаву дјевојке да она неће да се уда, њену одлуку. У другој реченици, другоименованој, преносилац поруке не преноси дјевојчину поруку кад каже: „*Ова дјевојка се неће удати*“, него свој дојам. И у томе је разлика у значењу тих двију реченица. У другом примјеру, првоименована реченица: *Ауто неће да упали — прималац поруке добија дојам да је ауто прије извјесног времена нормално палио, а да само сада, у овом моменту неће да упали, да се грешка појавила управо прије момента овог паљења, односно покушаја паљења.* У реченици с негацијом + инфинитив: *Ауто неће упалити* сасвим је супротно. Онај који то говори зна да ауто неће упалити. У трећем примјеру: *Он неће да прође — Он неће проћи,* у првоименованој реченици значење је слиједеће: преносилац поруке пропушта одређени број лица кроз неки пролаз, а један од тих се задржао, неће да прође, иако му је пролаз отворен. У другоименованој реченици одговорно лице доноси одлуку, дотичном не дозвољава да прође.

На основу горе наведеног може се рећи да негација + инфинитив и да + презент имају исту функцију, или: „отимају се о исту функцију“, како каже М. Кравар, али немају исто значење. Другим ријечима, у значењском смислу презент + да није адекватна замјена негацији + инфинитив, као што то јесте у потврђним реченицама: *жели читати — жели да чита; воли радити — воли да ради* и сл., јер није исто: *неће да ради — неће радити.*

Из горе наведеног произилази да разлика између презента + да и негације + инфинитив ипак нису само у стилистици, у афективно пунијој стилистичкој нијанси реченице и у ритму реченице, него и у значењу.

Испуштање инфинитива с негацијом и његова замјена рјечцом да + презент доводи до хомофоних порука и замагљивања значења, што мора бити надокнађено нечим другим: контекстом, ситуацијом, гестом, мимиком и сл. Исто тако, не би требало презентске реченице замјењивати инфинитивом с негацијом, јер ни то није адекватна замјена.

Милорад Ђирковић

ПИСАЊЕ СЛОЖЕНИХ СКРАЋЕНИЦА

Реч је о скраћеницама које настају тако што се узму прва слова неког вишечланог назива, нпр. Савезно извршно веће — СИВ. У писању ових скраћеница влада у нашој штампи потпуна конфузија: род им није увек фиксиран, неке остају исте у једнини и множини; једне се уопште не мењају по падежима, друге се мењају, а остале су час променљиве, а час непроменљиве. Највише примера наводима из „Вечерњих новости“, „Политике“, „Политике Експрес“ и нишких „Народних новина“, а затим и из неких недељних листова.

Колебања у роду. Поред скраћеница чији је род фиксиран: мушког су рода СИВ, СУП, женског — ОЗНА, ЕТА итд., имамо и оне које се јављају у оба рода, често у истом тексту: овај СИЗ и Републичка СИЗ; неке СИЗ / у СИЗ-овима; у том ОУР-у / у тој ОУР; комисија ЕЕЗ-а / ЕЕЗ-е; лесковачка СОФК / секретар сплитског СОФК; ПЛО је предузела мере / ПЛО је упозорио Париз; у нашој ОРБ / у нашим ОРБ-има.

Неразликовање једнине и множине. Овде су наведене оне скраћенице које одговарају заједничким именицама, па би морале имати и једнину и множину: наш ОУР — наши ОУР-и, овај СИЗ — ови СИЗ-ови итд. Јављају се међутим, и овакви примери: ОУР је одлучио / производни ОУР су их примили; са претходних ФЕСТ (придев је у генитиву множине, а именица у номинативу једнине!). Понекад је тешко утврдити да ли се ради о једнини или о множини: I смена ОРА „Ниш“ / учесници ОРА; информисање у ДПО (ДПО-у или ДПО-има?), права СИЗ-ова и ДПЗ. Има и оних које се завршавају на сугласник, тј. по облику су једнина, а третирају се као именице у множини: УН сматрају, САД су допустиле.

Непроменљиве скраћенице. Неке скраћенице се не мењају кроз падеже у свим листовима. То су: ВМА, ЈНА, ДПО, НИРО, ОВО, ОНО, ОРА, ОТО, СО, СОРА, БУ, САНУ, АМС, БСЈ, ВПШ, ДСЗ, ИКП, КПЈ, КСЈ, МЗ, НОВ, ОШ, ООСК, ПОЈ, САД, СКЈ, СФРЈ, СДК, САП, УН, ФК, ЦК, ЧССР, ШСЈ итд. Ево неколико

примера: војник ЈНА, лекар ВМА, чланови АМС, устав ЧССР, члан СКЈ, амбасадор СФРЈ у САД, Србија ван САП.

Друге су непроменљиве само у неким листовима: начелник СУП, потврде од СУП, из нишког СУП, пријавио је крађу СУП; дани АВНОЈ, одлуке АВНОЈ, заседање АВНОЈ; председник СИВ, одлука СИВ; почетак СПЕНС.

Ево и скраћеница са називима: ОШ „Радоје Домановић“ додељен је пехар, људи у НИРО „Књижевне новине“, суђење ФК Црвена звезда, против ОФК Београд, у пиротском ОВО „Предраг Костић“. Честе су и синтагме са две скраћенице: најбољи ОО ССО, секретар ЦК СКЈ, упутио сам жалбу ООСК ФМУ, секретар у ЦК ККС, комисија МОК ССРН Ниш, лист СОУР ЖТО Загреб.

Колебања у промени. Ова колебања су врло честа и јављају се у истом тексту, често у истој реченици! Или се скраћеница у наслову мења, а у тексту не. И обрнуто.

Тако у генитиву имамо: учесник НОБ, НОБ-а, НОБ-е и НОБ-и! Остали примери: пензионер МИН-а / пензионер ДИН, директор ИМТ-а / директор ИМР, у куповима УЕФЕ / у купу УЕФА, професор ОНО и ОМ-а, на састанку ОАЈ / на самиту ОАЈ-а, из ПТТ / из ПТТ-а, снаге НОП-а / руководство НОП, конгрес ПУРП / ПУРП-а, између СССР-а и САД, оркестар ХНК / ХГЗ-а, конгрес МОК / председник ЈОК-а, седница СИВ / СИВ-а, шампионат БИХ-а / првенство БИХ, помоћ ОПЕК / директор ОПЕК-а, углед КЕБС / КЕБС-а, припадник ЕТА / командос ЕТЕ, чланице ОЕЦД / ОЕЦД-а, став ПЛО / борац ПЛО-а, секретар СУБНОР / председник СУБНОР-а.

Недоследности у осталим падежима: то је предвиђено ЗОВШ и Статутом Факултета, удруживање са ПКБ / интеграција са ПКБ-ом, говори о НДР-у / оне играју у СРН, амбасадор у ССИП-у / седница у ССИП, активност у МОЈ-у / председник МОЈ, у свим ООУР / у свим ОУР-има, у РЗ као у ОУР-има.

Примери са променом скраћеница. Овде су наведене и неке скраћенице које се врло ретко мењају по падежима. Генитив: лексикон ЈЛЗ-а, програм РТБ-а, конференција ССРН-а, из зборника ЈЖ-а, улога ССО-а, са ПМФ-а, професор ЕТФ-а, извештај ТАСС-а, комисија ОУН-а, управа ЈДП-а, комунисти ЕИ-а, студент ФПН-а, председник НШК-а, конференција ФСЈ-а. Датив: подршка СВАПО-у, помоћ СИВ-у, пресуђено ЈД-у, предложени МОК-у, писмо ФБИ-у, тужбу упутити СИЗ-у, КУД-у и КПЗ-у, Титов допринос ОРБ-има. Инструментал: сарадња са ОПЕК-ом, заједно са СИЗ-ом, предвођени СКОЈ-ем, то је предвиђено ЗОВШ-ом. Локатив: два концерта у ХГЗ-у, музика у КСТ-у, у ГСБ-у су одлучнији, руководиоци у ПТТ-у, боравиће у СССР-у, кажу у ЈАТ-у, рад у ЕИ-у, учешће на СПЕНС-у, млади у НОБ-у, радови у ПИК-у, састанак у СУП-у, у БИХ-у 4.124.000 становника, у СОУР-у и појединим ОУР-има, књиге о НЛО-има.

Узрок овим лутањима треба потражити и у *Правопису* српскохрватскога књижевног језика из 1960. год. (стр. 128—129). Он разликује непроменљиве скраћенице, које се пишу без падежних наставака (нпр. у просторијама САН), али се понекад њима даје облик променљивих речи (нпр. у просторијама САН-а). Дакле, у жељи да удовољи свима и свакоме, правопис санкционише једну погрешну праксу, тј. више је попис него правопис. Тврдња да су неке скраћенице непроменљиве (скраћенице-етикете или, по дру Ивану Клајну, обичне словне скраћенице (ЈНА, САД, ВПШ, ССРНЈ, СКЈ, ТВШ, ЈАЗУ итд.), а друге променљиве (АВНОЈ, СКОЈ, НОЛИТ, УЛУС, ТАНЈУГ итд.) — није поткрепљена убедљивим лингвистичким аргументима. Каква је, нпр., разлика између СКЈ-а и СКОЈ-а? Друга скраћеница је лакша за изговор и промену, али и САД се лакше изговара него СССР, па ипак се промена дозвољава само СССР-у (додуше уз услов да се сугласници читају као слова абецеде (ЕСЕСЕСЕР-а). Али тако можемо прочитати и САД (ЕСАДЕ-а). Поћи од тога да се прве читају као да су сви њихови потпуни делови написани, а друге само као скраћенице — прилично је лабилан критеријум. Данашњи читалац нема времена за такво читање.

Све скраћенице, макар се састојале од једне једине речи (Н, Н-а, Н-у итд.), треба третирати као одговарајуће именице, тј. признати им акценат, род, број и промену по падежима. Ако се то не чини, добијамо низ номинатива, односно ређање именица као у речнику. Нема морфологије, нема синтаксе! Ситуација је гора него у језицима без падежа (енглеском и бугарском, нпр.), јер се у њима падежни односи изражавају помоћу предлога. Процес комуникације је озбиљно угрожен. Читалац мора да нагађа шта је писац чланка хтео да саопшти.

Како поступити?

1) *Скраћенице на сугласник или -о, -и, -у, -е.* Све скраћенице које се завршавају на сугласник или самогласник -о, -и, -у или -е морају се третирати као одговарајуће, наше или стране именице мушког рода у једнини, без обзира на то којег су рода или броја пуни називи од којих су постале (ОУР — Организација удруженог рада, САД — Сједињене Америчке Државе), Нпр. ЈАТ, ОУР, САД, СИЗ, СФРЈ, ЕШ, ЛД; РО, ПЛО, ОВО, ОНО; ЕИ, ФБИ, УПИ; САНУ, ЈАЗУ, ФМУ, ЦДУ. И све одредбене речи уз њих (именски придеви, бројеви, заменице, глаголи и глаголски придеви) морају бити мушког рода и у једнини: успешан ОУР, НИН-ови погони, два ОВО-а, наш СИЗ, САД сматра, ЈАЗУ је предложио. Номинатив: ОУР, СДК, ПЛО, ЕИ, САНУ; генитив: од ОУР-а, СДК-а, ПЛО-а, ЕИ-а, САНУ-а; датив: обратио се ОУР-у,

СДК-у, ПЛО-у, ЕИ-у, САНУ-у; инструментал: сарађујемо са ОУР-ом, СДК-ом, ПЛО-ом, ЕИ-ом, САНУ-ом; локатив: говоре о ОУР-у, СДК-у, ПЛО-у, ЕИ-у, САНУ-у. Изузетак је ФИДЕ (FIDE = Fédération Internationale des Échecs) са два третмана: ФИДЕ, ФИДЕ-а, ФИДЕ-у итд. или, аналогично са речима ФИФА, УЕФА — ФИДА, из ФИДЕ, пише ФИДИ итд. Ја сам лично против уношења скраћеница из страних језика, па предлажем уместо ФИДЕ — МШФ (Међународна шаховска федерација). Не кажемо, уосталом, УСА, већ САД.

Ако желимо да скраћеница буде женског рода, треба још додати на крају — А. Тако је СОФК постало СОФКА.

Множину имају само оне скраћенице које су, у ствари, заједничке именице. Номинатив: ОУР-и, СИЗ-ови, МЗ-и, ОВО-и; генитив: од ОУР-а, СИЗ-ова, МЗ-а, ОВО-а; датив: пише ОУР-има, СИЗ-овима, МЗ-има, ОВО-има; акузатив: реорганизујемо ОУР-е, СИЗ-ове, МЗ-е, ОВО-е; инструментал: сарађују са ОУР-има, СИЗ-овима, МЗ-има, ОВО-има. Прихватљива су и мала слова: оури, оура, оурима, итд.

Могуће су и непотпуне скраћенице: СК Србије, из СК-а Србије, обраћа се СК-у Србије итд. (Потпуне су: СКС, из СКС-а, обраћа се СКС-у).

2) *Скраћенице на -а*. Све скраћенице које се завршавају на самогласник -а су именице женског рода: ОЗНА, СОФКА, НАМА, ЈНА, ЕТА, ИРА, ЦИА, ОРА, ВМА, УЕФА, без обзира на то којег су рода пуни називи (НАМА = Народни магазин). Изузетак би могао да буде софијски ЦСКА, генитив: од ЦСКЕ (као војвода, војводе итд.). Уместо ВМА, ЈНА могуће је, ради лакшег изговора, и ВОМА, ЈУНА, тј. неке скраћенице се могу и преименовати. Номинатив: ОРА, ЕТА, ЈНА, УЕФА; генитив: од ОРЕ, ЕТЕ, ЈНЕ, УЕФЕ; датив: обраћа се ОРИ, ЕТИ, ЈНИ, УЕФИ; акузатив: одлази на ОРУ, у ЕТУ, ЈНУ, УЕФУ; инструментал: сарађује са ОРОМ, ЕТОМ, ЈНОМ, УЕФОМ; локатив: говори се о ОРИ, ЕТИ, ЈНИ, УЕФИ. Код ових скраћеница сва слова морају бити велика.

На запажање дра Ивана Клајна да се на овај начин губи -а из номинатива одговарам да се то догађа и код именица кућа, жена (ген. куће, жене), али нико због тога није подизао узбуну у нашој лингвистици.

У множини имамо: ОРЕ, са ОРА, према ОРАМА, иду на ОРЕ, учествују на ОРАМА. И овде су обавезна или само велика слова или само мала: оре, од ора, према орама, анализира оре, сарађују са орама.

3) *Скраћенице са називом*. Ако уз скраћеницу долази назив (име), скраћеница се мења, а назив остаје у номинативу: из ОШ-а „Вук Караџић“, Суђење ФК-у „Црвена звезда“, сарадња са ОВО-ом „Предраг Костић“, заједно са ТВ-ом Загреб (изг. тевеом),

реч је о ОФК-у „Београд“, у СОУР-у „Минел“, на СОРИ „Београд 81“.

Посебан случај чине непотпуне скраћенице: из СР Србије, у САП Косову, али: из СРС-а и САПК-у.

4) Две скраћенице. Кад су употребљене две скраћенице, треба обе мењати. председник ЦК-а СКЈ-а, обратио се ООСК-у ФМУ-а, сарадња са МОК-ом ССРН-а Ниш, секретар у ОК-у СКС-а.

Грешке у писању скраћеница одмах падају у очи јер се ове пишу великим словима. Новинар ће увек погрешити ако скраћеницу остави непромењену у косим падежима, односно никад неће погрешити ако је стави у одговарајући падеж. Овде компромиса не може бити.

Душан Николић

НАПОМЕНЕ УЗ ДВА ПРЕТХОДНА ПРИЛОГА

У овој рубрици објављујемо (са извесним скраћењима) два дописа у којима има корисних запажања или занимљиве грађе и покретања занимљивих питања нашег књижевног језика, али је уз налазе и ставове аутора потребно и мало дискусије.

I

Аутор дописа о употреби инфинитива и везника да с презентом, др М. Ђирковић, тачно уочава двосмисленост реченица типа „Забринут сам за Џудит, неће јести с нама“, као и чињеницу да до ове врсте двосмислености долази управо у одричним реченицама, а не у потврднима. Такође је тачно да би се двосмисленост избегла диференцираном употребом инфинитива и конструкције да + презент, при чему се ови обрти не би узимали као синонимични.

Сама негација, међутим, не доводи до ове двозначности. Реченице типа *жели да пође* — *жели поћи*, *воли да учи* — *воли учити*, *почиње да ради* — *почиње радити* и сл. остају синонимичне и кад су у одричном облику: *не жели да пође* = *не жели поћи*, *не воли да учи* = *не воли учити* итд.

Особност одричних реченица типа *неће јести* — *неће да једе* у односу на одговарајуће потврдне условљена је двојаком службом глагола *хтети*, који може бити или функционална реч, тј. помоћни глагол у футуру, или појмовна реч, тј. слободни глагол непотпуног значења. У потврдним реченицама јавља се обличка разлика — у футуру енклитички облици: *она ће јести (јешће)*, *ова девојка ће се удати*, *он ће проћи* итд., а у слободној употреби пуни облици: *она хоће да једе*, *девојка хоће да се уда*, *он хоће да прође*. И једни и други облици имају заједничку негацију, типа *неће*, те се диференцирање постиже само избором између инфинитива и да + презент, а не и облицима глагола *хтети*. То онда чини мање применљивом или мање пожељном замену једне конструкције другом. И у упитним облицима обе-

леженим само речцом *ли* долази до изједначења облика глагола *хтети* у футурској и слободној служби (*хоће ли се удати — хоће ли да се уда*, али ако се употреби и упитна речца *да*, онда то изједначење изостаје (*да ли ће се удати — да ли хоће да се уда*).

Ово, наравно, нису једине неподударности инфинитива и да + презент, у што се лако уверити нпр. разгледајући у Речнику САНУ (књ. IV) обраду везника да у његовим разноврсним службама у којима иде или може ићи с презентом, што се само делимично може замењивати инфинитивом.

II

Разлог што објављујемо допис мр Д. Николића о скраћеницама није уверење да је наш сарадник нашао решење за проблеме које намеће поплава скраћеница. Упркос уверности и категоричности предложених одговора, његов текст пре треба схватити као питања за дискусију, која треба јавно предочити уз нешто коментара, с обзиром на актуелност проблема. Имамо при томе у виду да се аутор обраћа и јавним гласилима, где редакције не могу дати компетентну оцену његових препорука, а и чињеницу да је он просветни радник, те се може претпоставити да ставове до којих је дошао сугерира и својим студентима.

Из правила која предлаже Николић следује да треба писати нпр. „по целом БИХ-у“, „из читавог СФРЈ-а“, „САД је предложио а СРН прихватио...“, „заседање УН-а“, „отпуштен је из ЈНЕ“, „пошао је у ЈНУ“, „оперисан је на ВМИ“ (Војној медицинској академији), „наш КИП“, „наш МЗ“ (месна заједница) итд. — што све делује врло необично и извештачено, па је самим тим и неприхватљиво.

Непроменљивост многих скраћеница није само графичка појава, него и језичка чињеница, јер се и говори (а не само пише нпр. *секретар ЦК* (изг. *це-ка*), *војник ЈНА* (*ј-н-а*), *влада СФРЈ* (*с-ф-р-ј*), *гласило ЈАЗУ* (*јазу*), *члан АНУБиХ* (*ану-бих*), *амбасадор САД* (*есаде*). И то треба поштовати, једнако као и друге језичке узусе.

Обиље примера које Николић наводи из штампе сведочи колика је поплава скраћеница. Јасно је да је савремени језички израз оптерећен таквим обиљем склопова који добијају функцију речи, а мало који од њих има структуру сличну нормалним речима; Иван Клајн је скраћенице са доста разлога упоредио са смогом. С друге стране, то сведочи и колико су скраћенице нужност, као израз језичке економије и отпора „празном ходу“, колико би сам израз и простор у гласилима били оптерећени кад би се скраћенице редовно развијале у пуне називе.

Има више разлога који отежавају или спречавају променљивост скраћеница. Један од најчешћих је несклад између граматичких одлика саме скраћенице и нескраћеног назива. Зато нпр. скраћеница САД остаје непроменљива, јер би сама по себи, по облику, била у једнини мушког рода, а по значењу је множина женског рода. Зато се мање одупире промени скраћеница СССР, која је у граматичком складу са основном речју (*Савез...*), него ЧССР, где је основна реч женског рода (*... Република*). Сличан граматички несклад постоји и код скраћеница НДР, СРН, БиХ, СФРЈ, САНУ, ЈАЗУ, АНУБиХ, ОУН и др., и његов је утицај обично довољан да спречи промену скраћенице.

Рекосмо: обично довољан, јер има примера да скраћеница постане променљива и кад није у граматичком складу с пуним називом, као ОУР (*организација...*) и СИЗ (*... заједница*). У ствари је у обичном говору врло јака тежња да се скраћенице мењају по падежима ако су својим обликом сличне обичним именичким речима, а из говора то прелази и у писану реч. Кад та промена постане у говору обична и кад не изазива посебне проблеме у писању, не треба је ни избегавати, па у примерима које наводи Николић нису оправдани непроменљиви облици типа *дани АВНОЈ*, јер је АВНОЈ постало обична реч, за коју нема сметње да се пише и малим словима: *Авној* (сл. као и *Ској*); такође је неоправдано написано *почетак СПЕНС*, јер је ова скраћеница намерно преудешена да се може изговарати као реч, иначе би гласила СПНС (светско првенство у Новом Саду), а јасно је да је погрешно и *са претходних ФЕСТ*, јер *Фест* и није словна скраћеница, него реч настала окрћивањем *дуже речи*.

И примери типа *начелник СУП*, *председник СИБ* деловали би обичније у променљивом облику (*начелник СУП-а*). Морамо, међутим, имати у виду да опредељујући се за променљивост скраћенице прејудуцирамо и начин читања; нпр. ако напишемо *комисија ЕЕЗ*, читач се може према нахођењу или према прилици одредити да ли да прочита скраћено или нескраћено (*... Европске економске заједнице*), али кад напишемо *комисија ЕЕЗ-а*, искључили смо нескраћено читање.

Скраћивање у говору понекад иде даље од могућности скраћивања у писму. Разговорни језик и иначе има слободнију норму него писани, а то посебно долази до изражаја код скраћеница на А (кад су по склопу сличне именицама ж. рода). У говору, наиме, нема сметње да се каже „*командос Ете*“, „*Цијин агент*“, „*акција Ире*“ и сл., али такво писање (малим словима) изгледа некако исувише слободно и сугерира да нису у питању скраћенице. Писати и наставак великим словима опет не ваља јер то оставља утисак да скраћеница друкчије гласи (*акција ЕТЕ*, као да се покрет зове ЕТЕ а не ЕТА), или да се верзалом под-

влачи, истиче име, као у рекламним проспектима (ухваћен ЕТИН командос, сл. као „купујте ИСКРИНЕ производе“).

При граматичком нескладу скраћенице и нескраћеног назива, утицај овог последњег — како смо видели — може бити довољан да спречи промену скраћенице по њој својственом обрасцу, али је недовољан да наметне скраћеници наставке својствене пуном називу. Допустиво је, дакле, и учесник НОБ и учесник НОБ-а, али не и „учесник НОБ-е“, једнако ни „комисија БЕЗ-е“ и сл.

Николићеви примери добро илуструју да уклапање скраћеница у нормални језик намеће низ питања, на која ћемо у нормативној литератури само делимично наћи одговоре, иако је о томе подоста писано. Поред онога што је записано у Правопису (и што Николић жестоко напада), о овој теми су писали нпр. Св. Николић у НЈ V, М. Стевановић у НЈ V и XXIII, А. Пецо и потписани у „Информатору о савременом књижевном језику“, И. Клајн у књизи „Језик око нас“ и други. То не значи да ће се тамо или игде друго наћи формула која ће омогућити да се скраћенице у свим реченичним обртима употребљавају као и нормалне именице, јер оне и нису нормалне речи, него неправне, често инвалидне, дефективне.

Као што не можемо изразе типа *пет жена, мало људи* и сл. уклопити у реченицу која тражи рецимо датив, слична употребна ограничења имаће и непроменљиве скраћенице. Излаз из тога није насилно прављење променљивих облика, него прилагођавање реченице природним могућностима језика, тражење начина да се садржај тачно искаже, а да се у израз не унесе ништа извештачено и неприродно.

Митар Пешикан

ОКО ЧАСА И САТА

Много се лоших и далекосежно опасних ствари догађа нашем књижевном језику пред очима данашњих поколења, али ниједна од њих није у Београду поодавно изазвала толико узбуне и побуне као једна нимало крупна, а још мање опасна и штетна појединост: појава речи сат у емисијама Радио Београда. Обраћа нам се усмено низ људи противећи се тој новини, било је у штампи неколико дописа у том смислу, а и на јавној трибини одговарао сам на питање о том проблему, па ево — и да запишемо.

Кад је, после препоруке неких филолога, уведена реч сат у емисије Радио Београда, јавила су се двојака реаговања. Једни су посумњали у нормативну вредност те речи и њену прикладност за књижевни израз — и нису у праву. Други су бранили реч час, и у праву су — ако би ико хтео да је искључи из књижевног језика и изрази.

Реч сат је, истина, туђица, арабизам који је ушао у наш језик у турско доба. Реч час је прасловенска, али не у овом значењу мере времена, јер Прасловени нису размеравали дан у двадесет четири јединице, па им није била ни потребна реч тога значења. Постаће, међутим, потребна већ при првим корацима словенске писмености, јер су Тирило и Методије, преведећи јеванђеље, морали наћи превод нпр. за грчко »*apo hektēs hōras ... heōs hōras ennatēs*«. Изгледа да се испрва више употребљавала реч година, што је можда условљено широким пољем значења грчке речи, а вероватно подупрто западнословенским утицајем за време боравка ћирилометодске мисије у Моравској (у западнословенским језицима реч година није добила значење као код нас, него означава краћи одсек времена), али поред ње и реч час, и то ће се двојство дуго одржати; у најстаријем сачуваном српском четворојеванђељу (с краја светосавског доба) наведени грчки израз преводи се хибридно: *от шестије години — до деветога часа*. У старословенском језику српске редакције час је ипак поступно потиснуо годину, али није продро у народни језик. Зато ће се касније — кад су се и сатови (часовници) проширили

— лако усвојити арабизам *sa'at* (у турском је данас *saat*, без *x*), који је и Вук унео у свој превод Новог завета (од шестог сахата — до сахата деветог). Ни реч час није била сасвим напуштена, него се одржала у српскословенском језичком типу, а касније је посебно подупрта утицајем рускословенског и руског језика.

Све речено нимало не обезвређује ни сат ни час. Арабизми су и ракија, алкохол, цифра, алгебра, али им то ништа не смета; с друге стране, код толико позајмица из белог света није ваљда никакав нормативни недостатак ако у понекој речи (као што су час, васиона, снужден) уочимо и траг ћирилометодског дела. — Остаје, према томе, изражајни обичај као меродаван судија.

Људи склони језичком чистунству нису, међутим, оставили да сам спонтани обичај нађе потребно решење. На једној страни (источној), зазирајући од оријентализма *sa(xa)t*, покушали су да га истисну речју час. На другој страни, можда у зазирању од — назовимо их тако — с л а в и з а м а (старословенизама и русизама), нису им се у томе придружили, него су стабилизовали и проширили употребу речи сат.

И на истоку је успех поменутог настојања био половичан, јер час није успео да продре не само у народне говоре, него ни у разговорни језик и слободни усмени израз, те ће свако ко природно говори питати колико је сати, пожалити се да је нешто трајало пуна три сата итд., а и термин сатница нема своју „часовну“ замену. Изражајни обичај, ипак, није дошао до пуног изража у јавној речи. Као да нека цензура, туђа или властита, зауставља сат кад се прелази на писану реч или прилази микрофону. Помало слично пролази и реч ђак (у сучељавању са ученик-ученица), иако је нешто блаже цензурисана.

Час је, међутим, успео да се добро укорени у пословни, професионални и стручни израз, нпр.:

школски, наставни час пошао је од значења ‚сат‘, али се одвојио од 60-минутне мере, те може значити рецимо 45 минута или сат и по;

за часовничара није добра замена не само народско сајција него ни нормализовано саџија, јер је суфикс -џија остао ограничен на старије видове заната, а мајстор за сатове спада у стручне професије данашњег доба, какве су нпр. електричар, механичар и сл.;

сложени придеви типа трочасовни, осмочасовни, термини часовна зона, киловатчас и др. — постали су сасвим обични у одговарајућем типу израза;

привикнути смо и на употребу речи час и у оном стилу и изразу од којег, због његове техничке природе, и не очекујемо да звучи као слободни, природни говор, нпр. кад је потребно (а то није увек!) да се сати после 12 броје до 24, што неће много

природније звучати ни ако час заменимо сатом (свеједно ћемо у себи превести и „21 час“ и „21 сат“ у девет сати увече, као што нове динаре и даље прерачунавамо у старе).

Шта онда лингвисти могу препоручити, и радију и свима који обликују јавну реч? Просто: да буду природнији, да престану зазирати од сата, да га ослободе бојкота, нека буде слободни синоним часа (у значењу које им је заједничко, а за диференцирана значења ионако нема забуне). Новинари и спикери се и иначе пред микрофоном труде да изгледају лежерно и слободно, па нека онда не избегавају реч која живи у озбиљној и културној усменој комуникацији (а не само у некаквом жаргону). Зашто се мора најавити нпр. „један час и тридесет минута музике“ (а не сат и по), зашто се не би смело понекад рећи и четири по подне или једанаест увече? А чим се пређе на слободнији израз, сама по себи ће доћи и реч сат, јер живи у слободном говору, за разлику од часа.

То би био неки мали допринос одбрани од једног отуђеног, уштирканог, извештаченог језика, који се конструише изван контроле нормалног језичког осећања, па се онда у њега лако монтира што год који експериментатор смисли — и премијер је релакса, и инокосни орган, и несврстане и земље у развоју, и Цоу Енлај — и један час музике; језик треба говорити а не декламовати, правилан говор не значи неприродно изражавање. Истовремено то би био знак поштовања једног начела коме многи иду насупрот, али им се не треба придруживати: не продубљујмо вештачким мерама, супротним и нашем сопственом језичком осећању, јазове који браздају наш језички простор; кад год можемо бирати између два за нас једнако прихватљива израза, не дајмо предност ономе који раздваја.

Као оријентација обоје је важно, а као појединост „23 часа“ или „23 сата“ — нити важно нити вредно прашине која се дигла.

Митар Пешикан

Хроника

Павле Ивић:

О АКТУЕЛНИМ ПРОБЛЕМИМА НАШЕГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

Недавно су академици Павле Ивић и Милка Ивић имали јубилеј — 60 година живота, од којих и повише од 35 година изванредно плодног научног рада. У Матици српској је одржана мала свечаност на којој је предата јавности једна врло садржајна књига — зборник радова у част двоје Ивића, одјављен као XXVII—XXVIII књига Зборника МС за филологију и лингвистику, са 123 научна прилога из земље и света. Посебно значајан део садржаја овог зборника представљају библиографије П. Ивића и М. Ивић, изузетне како по обиму научног дела и броју радова, тако и по лингвистичком нивоу, свестраности и дубини научног понирања у сложена лингвистичку проблематику. Придружимо се жељама њихових колега и ученика, њихових пријатеља и поштовалаца — за добро здравље и дуг живот наших слављеника, сигурни да ће то значити и наставак плодног научног рада и даље обогаћивање изузетног животног дела и научног опуса.

Јубиларни дани дали су повода и јавним гласилима да се и овом приликом обрате академицима Павлу Ивићу и Милки Ивић, тражећи од њих оцене и мишљења о актуелним лингвистичким питањима. За предмет и задатак нашег часописа посебно су значајни одговори које је Павле Ивић дао новинару Нина М. Вучељићу, па их преносимо из Нина од 3. III 1985. године.

Српскохрватски књижевни језик јесте један, али није уједначен. У њему постоје историјски настале разлике на географској и националној основи. Особености те врсте морају се поштовати. То важи како за међурејубличке релације, тако и за односе унутар република мешовитог националног састава (а оне су више или мање све такве). Штетно је свако намерно продубљивање разлика међу варијантама књижевног језика, јер се тиме смањује комуникациони потенцијал језика, а уједно се слабе језичке везе међу деловима оних народа који живе на подручју разних република. Једина правилна политика јесте отвореност.

*Специфичност у односу на друге вишенационалне језике
и језике с варијантама*

Специфичност је нашег књижевног језика што се народи који се њиме служе и његове варијанте налазе у границама исте државе, Југославије. Разни народи истог језика живе често и на подручју исте републике, тако да се укрштају национални и територијални принцип. Разуме се, и људска коректност и политичка мудрост захтевају да се поштују истовремено оба та принципа. То се најбоље може остварити старањем да буде што мање језичке неслободе и присиле.

Разлике између варијаната савременог српскохрватског стандардног (или књижевног) језика далеко су мање од разлика између дијалеката, чак и оних који се иначе сматрају врло блиским. Тако се, на пример, чакавски икавски говор града Хвара разликује од чакавског икавског говора недалеког Сплита много више него данашњи књижевни језик у Београду од оног у Загребу. Штавише, неподударност између тих двају књижевнојезичких типова далеко заостаје за контрастом између књижевног језика Загреба и говорног језика истог града. Ове чињенице су ван спора, али се њима понекад супротставља аргумент да су мерила за књижевни језик друкчија од оних за језик као скуп дијалеката. У томе има тачнога, али ни ту не треба ићи у крајност. Зна се које појаве могу варирати у оквиру једног књижевног језика, на пример енглеског или шпанског, којима се такође служи већи број нација. У разликама међу варијантама српскохрватског књижевног језика нема ничега чему се не би могле наћи паралеле у тим релацијама. Па ипак, књижевни језик у Енглеској, Ирској, САД, Аустралији итд. сматра се једним (с варијантама), а исто тако и књижевни језик у Шпанији, Аргентини, Мексику итд.

Занимљиво је да поборници разликовања „двају стандардних језика“ у оквиру целине српскохрватског језика доказују како постојећи „хрватски штокавски језични стандард“ почиње још средином XVIII века, иако су разлике између тадашњег штокавског књижевног језика код Хрвата и овога данас неупоредиво веће од разлика између данашње „српске“ и „хрватске“ варијанте. Штавише, разлике између језика појединих писаца који наводно спадају у тај „стандард“ у XVIII веку много су веће него садашње разлике између књижевног језика у Загребу и оног у Београду.

Тврди се понекад да српскохрватски стандардни језик постоји само као апстрактан систем, док су су конкретним реализацијама то два система. Може се, кажу нам, говорити (односно писати) или хрватски или српски, а не српскохрватски. Ово није тачно: шта, на пример, рећи за облик стандардног језика обичан

у Босни и Херцеговини? Али и без обзира на то, сваки је стандардни језик збир типова и подтипова. У свакоме постоје стилови као што су административни, разговорни, научни итд. Не може се у исти мах писати и административним и разговорним стилем. У томе смислу сваки стандардни језик, па и свака варијанта стандардног језика, има „апстрактан“ карактер. Кад дође до конкретне употребе, мора се изабрати један од постојећих стилова.

Договори и спорови

Од двају договора онај Бечки из 1850. године био је нека врста декларације личних уверења потписника, који нису били опуномоћеници својих народа, нити су имали у њима одлучујућу реч у питањима језичке политике. Тај договор, у свом конкретном делу, остварен је код Срба у главним цртама у току двеју деценија које су следиле, победом идеја Вука Караџића, а код Хрвата пред крај XIX века, и то врло доследно, победом хрватских вуковаца. У пракси је тако и остало, иако тај договор формално никог не обавезује. Његова преамбула, у којој се изјављује да су Срби и Хрвати један народ, потпуно је превазиђена.

Новосадски договор су закључили 1954. представници целог српскохрватског језичког простора, и свих заинтересованих средина. Међутим, 1971. године Матица хрватска, Институт за језик у Загребу, Друштво књижевника Хрватске и Хрватско филолошко друштво раскинули су договор изјавама пуним огорчења, којима су дали широк публицитет. И у пракси се у Хрватској одступило од једног дела одредаба договора, пре свега у погледу имена језика у јавној употреби, који се тамо сада обично назива хрватским, а не више хрватскосрпским. У остале три републике српскохрватског језичког подручја одредбе договора углавном се поштују.

Разлика у обради језичких тема у првом и другом издању Енциклопедије Југославије

Верујем да би најбоље решење било третирати српскохрватски језик као целину, на начин како је то урађено у првом издању Енциклопедије. Ипак, има научног оправдања и за издвајање посебних одредница о језику у књижевној и културној традицији појединих народа, па и Босне и Херцеговине. Може се, дакле, бранити и обрада истог језика на шест места, али је решено да се у посебне одреднице уноси и материјал којем би место морало бити у заједничкој одредници, нпр. о дијалектима,

чије се границе најчешће не поклапају ни с националним ни с републичким међама.

Наравно, са самим се језиком у међувремену ништа није догодило — осим озваниченог парцелисања. Да бих био јаснији, одговорићу питањем: а шта се то догодило са нашим железницама, те су оне сад издељене на осам неповезаних система?

Некоректни поступци и нерeална становишта

Језичка разноликост, не само на нивоу народних говора (дијалеката) него и у самом књижевном језику, постоји код нас од раније. Било би нерeално порицати постојање варијаната у књижевном језику, а неоправдано и неправедно покушавати да се оне уклоне. С друге стране, постављање препрека нормалном струјању језичких појава; или ограничавање слободе језичког израза појединаца, и националне заједнице, такође нису оправдани. У том погледу језик је заиста жртва, али далеко мање него, на пример, привреда. У крајњој линији, у оба случаја жртва непотребних деоба јесу људи.

Најактуелнија појава из те области је затварање у републичке границе и чак издвајање своје републике из заједнице српскохрватског језика, уз настојање да се плански повећавају разлике према осталима.

У последње време срећемо се и с ограничавањем језичких права другог народа који живи у истој републици и све то упркос прокламованим начелима равноправности и упркос несумњивој националној измешаности. На развалинама југословенског унитаризма дигао се републички унитаризам.

Најзад, неоправдано је и интегралистичко гледање на српскохрватски језик, затварање очију пред разликама.

Док су прва два става у офанзиви, овај трећи је у узмицању. Он се издваја и тиме што остаје на нивоу мишљења и не утиче на практичне поступке у језичкој политици. Ипак, он је опасан зато што добро долази као оправдање протагонистима републичког партикуларизма.

Кодекс о језичкој оријентацији „Политике“

Та је оријентација врло здрава. Требало би је што доследније спроводити, чак ићи и даље. Међутим, она се остварује бојажљиво и делимично. Има и отпора, углавном код оних који не желе „повођење за другим срединама“. Њима није довољно објашњено да је приближавање тим „другим срединама“ потребно поред осталог и ради очувања језичке повезаности међу дело-

вима српског народа. Не смемо заборавити да велики део Срба живи ван Србије и да говори ијекавски, употребљавајући понекад и лексикум друкчију од оне у овој републици. Затварати се пред њиховим језичким особинама, не давати тим особинама да се понекад појаве у београдској штампи, доприносило би њиховом отуђењу и ишло би у прилог злонамерним тврдњама да они не говоре српски јер је „српски језик“ само екавски.

Гледајући дугорочно, од правилне језичке политике у Србији умногоме зависи степен културне повезаности делова истог народа у будућности. Та је истина толико важна да би се о њој морало учити у школама. Понекад се на овакво размишљање одговара питањем: а зашто ми да будемо отворени према њима, што не би они били отворени према нама? То је, наравно, логика разграђивања заједништва. Постоје, заиста, средине у којима се води друкчија језичка политика. Јесу ли њихови потези увек рационални, друго је питање. Наше је да у томе не учествујемо. Наиван је и аргумент да би Срби у другим републикама морали тежити да се језички приближе Србији, а не обратно. Они су уклопљени у контекст тамошњих прилика и за њих, хоћеш-нећеш важи језичка политика тих средина.

Утицај раздеоба на лингвистику и потреба социолингвистичких проучавања

Штета је за науку што је тако много снаге отишло на расправе које су потекле из деобних политичких побуда. Многа корисна истраживања изостала су због тога. Међу њих спадају и социолингвистичка. Стога на ваше питање о језичкој ситуацији као манифестацији стања у друштву не могу да одговорим документовано. Место да изнесем прецизно утврђене и квантифициране чињенице, мораћу се задовољити глобалним запажањима.

У погледу језика наше друштво не изгледа сјајно. Ми често лично на скоројевиће који су одбацили традиционалну сеоску културу, а нису довољно усвојили културне тековине модерног урбаног друштва. Наш просечан човек осећа да оно што је „посисао с мајчиним млеком“ не одговара новом, престижном начину живота и упиње се да усвоји све облике тог живота, па и оне језичке. Али од могућих узора до њега не допиру ни Андрић ни Десанка Максимовић, него првенствено такзовани конференцијашки жаргон и изражајни арсенал гештетерских „материјала“. Зато наш човек тако често говори укалупљено, језиком спарушеним и исушеним, неприродним. И уколико је у томе даље одмакао, он се све више поноси. У свему томе има доста социолошки и психолошки неизбежног, али би се то зло ипак морало планским напорима ублажавати. Питање у јавности није

довољно учено и, осим упозорења појединаца, ништа се организовано не предузима. Поготову до школе није допрла свест да би то био њен најважнији задатак у области језичке културе, важнији чак од неговања граматичке правилности и од борбе против непотребних туђица.

С по м е н и

ЧЕТВРТ ВЕКА ОД СМРТИ АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА

Навршило се, почетком ове године, четврт века откако у *Нашем језику* нема уредничког имена Александра Белића. А скоро толико времена пратила је овај часопис његова мудра мисао, стално испуњена жељом да се стручном речју помогне подизању језичке културе читалаца, и народа уопште. Иако је пуну пажњу поклањао и *Јужнословенском филологу* и *Српском дијалектолошком зборнику*, које је, као и *Наш језик*, основао и деценијама уређивао, чини нам се да је емотивно понајвише био везан управо за *Наш језик*, најмлађи од ова три часописа. Настојао је да се *Наш језик* обраћа што широј публици, али не губећи карактер озбиљног стручног и научног гласила, па је у њему објављивао теме за које је постојао широк интерес и наставника, и ђака, и најозбиљнијих лингвиста. Тако је успевао да споји теоријско и научноистраживачко с непосредно применљивим. Надамо се да после Белића ти његови магистрални захтеви нису изневерени, јер је часопис чинио све што је могао да уређивачким програмом допринесе обради књиженога српскохрватског језика и његовом неговању на општим начелима Вукових и Даничићевих настојања.

Подсећајући читаоце на ову годишњицу, напомињемо да је приказ Белићевог научног рада дат у два публикацијама које је уређивао — *Нашем језику* (књ. X/1960, 69—80) и *Јужнословенском филологу* (књ. XXIV/1959—1960, 1—14), као и у посебном *Зборнику радова о А. Белићу* (САНУ Београд 1976, Пос. изд. CDXCVIII, 1—469, где је штампана и његова комплетна библиографија).

Д. Ђупић

РЕГИСТАР

XXVI књиге НАШЕГ ЈЕЗИКА

Скраћенице: грам. = граматички; дијал. = дијалекатски; знач = значење; лекс. = лексема, лексички; морф. = морфема, морфолошки; оном. = ономастика; прав. = правопис; синт. = синтаксички; творб. = творба, творбена проблематика; терм. = термин, терминологија; уп. = употреба; фонет. = фонетски.

А

а (везник), знач. 173—174
а (партикула), знач. 174
а (узвик), знач. 174
абруптни фонем (глас), терм. 187—203
адресат (слушалац), терм. 98
а и, а камоли (а некали) а толи, а оно, знач. 174
-ак/-њаќ, творб. 215, 216, 217, 218
акустика, август, норма и сл., фонет. 193
албум, помак и сл., лекс. и знач. 44
алофона, терм. 105, 106
аналитички компаратив, терм. 25—33
апстрактни експресионизам, црна кутија и сл., лекс. 43
артикулација језика, терм. 100
астрофизика, астронаут и сл., лекс. 42
-ац, творб. 217, 218
-ач, творб. 217, 218
-ача, творб. 217, 218
-аш, творб. 217

Б

бежични, ишарати, фонет. 195
без краја и конца, знач. 41
бѣс, знач. 35, 36
бисквит, апстракција и сл., фонет. 193

благодарити, благодјан, благосиљати, лекс. 170
блештати, блештати, знач. и лекс. 52—53
богатство, жалба, химбен и сл., фонет. 203
бојлер, комбајн, лекс. 43
бофл, бицикл, монокл и сл., фонет. 191
братић, биље, стијење и сл., фонет. 203
брест, страст, вешт, гвозд и сл., фонет. 190
буљубаша, паша, арамбаша, поглавица, синт. 221—223

В

вакат — ваќт/а, центар — центр/а и сл., фонет. 193
васпитачица: васпитатељица и сл., знач. 10
ватра, упомоћ, синт. 128
вербална компонента, терм. 97—99
већма поремећен, више оболео, грам. 29
видео, терм. и творб. 241—252
вијеће, пучанство и сл., лекс. 143
викач, трубач и сл., лекс. 143
винотека, лекс. и творб. 256—258
више бистроок и бистроокији и сл., грам. 31
више жељан, већма наговештајни и сл., грам. 30

Влада и вла́да, морф. и лекс. 118
 влак, враг, вјера и сл., фонет. 188
 водитељица, свѣтитељица, фонет.
 11
 војак, врбовати и сл., лекс. 142
 вокална паралингвистичка обиље-
 жја, терм. 99
 вокално-аудитивни канал, терм.
 97

Г

галерија, гарнизон, рбла, лекс. 170
 га̀лија, флџта, гвѣрдија, лекс. 171
 гвџџе и гвџџе, знач. 36, 37
 гвожђе — жељезо, лекс. 36—37
 гнѣв и гнѣв, знач. 35, 36
 гнев — јед — љутина — бијес,
 лекс. 35, 36
 говор, терм. 234—239
 говорни језик, терм. 97, 100
 гонитељ, спаситељ и сл., лекс. 143
 градитељица, производељица,
 знач. 10
 граматика, терм. 95—97
 граматичност, терм. 96
 грдан, знач. 177
 грдно (прилог), знач. 177
 г, т, б, фонет. 230, 231
 гуска, глиста, пискарати и сл.,
 фонет. 203

Д

да (везник), знач. 174—175
 да̑ и да̑ (партикула), знач. 175
 да ли је он геније?, синт. 135
 да ли ће се удати — да ли хоће
 да се уда, синт. 270
 да + презент, синт. 261—263, 269—
 270
 деиктички контекст, терм. 126
 деколонизација, дијапозитив, ди-
 скотека и сл., лекс. и морф. 43
 делија, мегданџија, комшија, синт.
 221—224
 дијалекат, терм. 234—239
 дипломаџија, дйск, йдол, лекс. 170
 дирек, кавез, лекс. 170
 дистинктивно обиљежје, терм. 94,
 106
 добродетѣљан, служитѣљан и сл.,
 творб. 21
 добродошли, пријатно, синт. 128
 дошао је, синт. 128

драгстор, пејтинг и сл., фонет. 43
 држењији, болењији и сл., морф.
 29
 дружина, господа, браћа, синт.
 221, 224—225

Ђ

Ђуричин или Ђуриџин, морф. 57,
 58

Е

е (везник), знач. 176
 екологија, екранизација и сл.,
 лекс. 43

Ж

жалостан, знач. 39—40
 жељезо, знач. 37
 жели да пође — жели поћи, синт.
 261—263
 жељотека, смехотека, квискотека,
 лекс. и творб. 256, 258—259

З

за, знач. 175—176
 завршниџа, терм. 107, 108
 замрзивач, усисивач и сл., лекс.
 43
 затвори и затвѣри, морф. и лекс.
 117
 зетски, зетско-сјенички говор,
 терм. 239—240
 знакови конвенционалне графичје,
 терм. 97

И

и, фонет. 230—231
 идиолект, терм. 97
 избавитељиџа, покровитељиџа и
 сл., творб. 10
 избавниџа: избавитељиџа и сл.,
 творб. 11
 избећи, надвикати, излити и сл.,
 фонет. 202
 избледети, безбрижан, истражити
 и сл., фонет. 201
 избор, разбор, узгон, фонет. 203
 извор — врело, лекс. 34

изјавне реченице, терм. 134—135, 136
 измирителски, надзиратељски и сл., фонет. 19
 изрека, терм. 126
 -ија (-арија), творб. 253, 254, 255
 -(и)је, творб. 215—219
 -ик, творб. 215, 216
 илокуцијска снага, терм. 136
 илокуцијски чин, терм. 136
 имати, знач. 177—178
 именичка моћија, терм. 7
 -ина, творб. 215—218
 инскрипција, терм. 127
 интонацијска (прозодијска) контура, терм. 106—110
 исказ, терм. 126—128, 130—132
 исказна јединица, терм. 126—128, 130—132
 исти, клешта, ватра и сл., фонет. 191
 исткати, надвладати и сл., фонет. 202
 ићи — вући се — јурити, лекс. 34
 ићи—идем, морф. и дијал. 151
 -ица, творб. 215—218

Ј

-ја, творб. 217
 јадан, знач. 37—38
 јадан—жалостан, лекс. 37—41
 јарост и јарост, знач. 35, 36
 ЈАТ, ОУР, САД и сл., прав. 264—268, 270—272
 јед, знач. 35
 језички медијуми, терм. 97
 јести—једем, морф. и дијал. 151
 -ји: вучји, мачији, човечији и сл., морф. 28
 јусивне реченице, терм. 135, 136

К

кад на врби роди грожђе — на куково лето, знач. 34
 каква срамота, синт. 137
 канал комуникације, терм. 97
 клаузула, терм. 112
 клобук, лекс. 119—122
 козарачки/козарски, творб. 153, 157—159

Козарци или Козарчани, творб. 153—156
 који, синт. 225—226
 колико је нарастао, синт. 137
 контекстуализирати, терм. 132
 контраст, алт, калк, запт и сл., фонет. 190
 кротитељски, љубитељски и сл., творб. 22

Л

ламинар, терм. 187—203
 лексем, терм. 114
 лети, лети и лети, морф. и лекс. 117

Љ

љутина, знач. 35, 36

М

малин, морф. и фонет. 48—49
 мање српски, грам. 26
 месија, мања, лекс. 170
 млад, млак и сл., фонет. 187
 можда је болестан, синт. 135
 мој пријатељ је ћелав, синт. 128, 129—130

Н

над-, творб. 205—219
 надахнитељица, пријатељица и сл., фонет. 11—12
 Надбаре, Надгај, Натпоље, творб. и знач. 210
 надбацити, одзад, раскладити, фонет. 202
 надбискуп, надвојвода и сл., творб. и знач. 208
 надгробље, надземље, наткровље и сл., творб. и знач. 215
 надгробник, надземник и сл., творб. и знач. 215
 надгробница, надстрешница, творб. и знач. 215
 наджена, надлопов и сл., творб. и знач. 209
 надживот, наднарав и сл., творб. и знач. 210
 надиндустријализам, надсмисао и сл., творб. и знач. 210
 надланица, надлактица и сл., творб. и знач. 216

надлист, надлистак и сл., творб. и знач. 210, 216
 н, м, в, ј, фонет. 230, 231
 надмотив, надопис и сл., творб. и знач. 210
 надобрвље, надглавље, творб. и знач. 216
 надочник, надгрудник, творб. и знач. 216
 надрепина, творб. и знач. 216
 надсебица, творб. и знач. 216
 надступина, творб. и знач. 215
 нај-, творб. 26
 најдомаћији, морф. 29
 наречје, терм. 234—239
 наручитељица, подмититељица и сл., творб. 9
 наткрилак, надланак и сл., творб. и знач. 216
 наткровак, надстрешњак и сл., творб. и знач. 215
 невербална компонента, терм. 97, 99—100
 негација + инфинитив, синт. 261—263, 269—270
 незбринут, пресвлака и сл., фонет. 201
 нездрав, незграпан и сл., фонет. 201
 незналица, фалиша и сл., синт. 221, 224
 неће да ради — неће радити, синт. 262—263
 нисам, синт. 131

О

обући, бежични, отуђити и сл., фонет. 203
 овде је хладно, синт. 135
 ОЗНА, СОФКА, НАМА, и сл., прав. 264—268, 270—272
 он је будала, синт. 129
 он је геније, синт. 135
 оператор, терм. 101
 орао, морф. и дијал. 150—151
 орах, морф. и дијал. 147—151
 отворенији, увелији и сл., грам. 29
 оштар, бистар и сл., фонет. 193

П

палачинкара, лекс. 255—256
 паралингвистичка супкомпонента, терм. 99—100

парцијална хомонимија, терм. 118, 119
 периодик, терм. 187—203
 перлокуцијски ефект, терм. 136
 питарија, лекс. и творб. 253—255
 под-, творб. 205, 219
 подадмирал, поджупан и сл., творб. и знач. 211
 подбраћа, творб. и знач. 217
 подбрадак, подвољак и сл., творб. и знач. 217
 подбраздиница, подбраздивница, подглавница и сл., творб. и знач. 218
 подбрдило, подвоља и сл., творб. и знач. 213
 подбрдо, подвис, Подврх, Подгорица и сл., творб. и знач. 213
 подбрњак, подочник и сл., творб. и знач. 217
 подброј, подваријанта и сл., творб. и знач. 212
 подвечерје, подноћје, творб. и знач. 219
 подвока, подвокиња и сл., творб. и знач. 219
 подвршак, поткућак, творб. и знач. 218
 подглавач, подрамач и сл., творб. и знач. 218
 подгорина, Подгорина и сл., творб. и знач. 218
 подгрлац, подланац и сл., творб. и знач. 217
 подгрље, поткриље и сл., творб. и знач. 217
 Подјабуковац, Подгајац и сл., творб. и знач. 218
 подланик, подлесак и сл., творб. и знач. 219
 подрепаш, творб. и знач. 217
 подстицатељка, дароватељка и сл., творб. 12—13
 подуст, подуства и сл., творб. и знач. 219
 покровитељка, списатељка и сл., фонет. 14
 призренско-тимочки (торлачки) дијалекат, терм. 238—239
 пријатељати се и пријатељашити се, творб. и знач. 21
 пријатељев и пријатељов, фонет. 20
 пријатељски, родитељски и сл., знач. 18
 прогресивна солидарност фонеме, терм. 199

пропозиција, терм. 128—129
 пропозицијски садржај, терм. 128,
 129—130
 псих, бдети, птица и сл., фонет.
 189

Р

равнатељка, учитељка и сл., знач.
 13
 равнатељство, светитељство и сл.,
 знач. 15
 разблудан, заблудан, знач. и лекс.
 50—52
 расап, плесан и сл., фонет. 192
 регресивна солидарност фонеме,
 терм. 199
 реченица, терм. 134—137
 речца, цврци, жеђца и сл., фо-
 нет. 195
 ријеч, терм. 110—114, 122—123
 родитељица, творб. и знач. 9

С

с, фонет. 231
 сат, лекс. 273—275
 СИЗ, УФО и сл., лекс. 44
 силабичка дивергенција, терм. 198
 силабичка конвергенција, терм. 198
 -ски: херојскији, кукавичкији и
 сл., морф. и грам. 27—28
 слог, слој и сл., фонет. 188
 служитељство, градитељство и сл.,
 знач. 15
 српскији, грам. 26, 27
 стандардни језик, терм. 97
 стар, збор, жбун, и сл., фонет. 188
 стигли смо, синт. 131
 стопало / стопала, морф. 54—56
 страст, ждрал и сл., фонет. 190
 стронџиј, штрајк, шприц, фонет.
 190
 супрасегментни фонем, терм. 94,
 104, 105, 107

Т

тама: таван, морф. и лекс. 142
 -тељ-, творб. 6—24
 -тељев, творб. 19
 -тељица, творб. 8—12
 -тељичин, творб. 20
 -тељка, творб. 12—14

-тељкин, творб. 20
 -тељица, творб. 10
 -тељски, творб. 17—19
 -тељство, творб. 14, 16
 -тека, творб. 257—260
 термиоелеменат, терм. 241—243,
 247, 252
 тип, терм. 94, 115—118, 131
 тлак, длан и сл., фонет. 189
 токен, терм. 94, 115—118, 131
 турбулент, терм. 187—203

Ђ

ђ, фонет. 231
 -ћи; најзаслепљујућији, најпони-
 жавајућији и сл., морф. и грам.
 28, 29

У

упитне реченице, терм. 135, 136
 управитељкин, тужитељкин и сл.,
 творб. 20
 управитељски, угоститељски и сл.,
 творб. 17—18
 ускличне (узвичне) реченице, терм.
 136—137
 учинити, знач. 178—179
 учитељ—учитељица—учитељка и
 сл., творб. 7
 учитељац, знач. 16
 учитељев, истражитељев и сл.,
 фонет. 20
 учитељевати (учитељовати) и сл.,
 творб. и знач. 22
 учитељичин, пријатељичин и сл.,
 творб. 20
 учитељиште, знач. 16
 учитељев, читатељство и сл.,
 знач. 15

Ф

фонем, терм. 104—106
 фоњијски медијум, терм. 97
 фонолошка солидарност, терм. 193
 —196, 197, 199

Х

хомограф, терм. 99, 118
 хомофон, терм. 99, 118

хоће ли се удати — хоће ли да
се уда, синт. 269—270
хоће ми се, синт. 179—180

S (дз), фонет. 232

Ч

час, лекс. 273—275
час и сат, лекс. 273—275
читатељство и читатељство и сл.,
фонет. 16

чаџа „део“, частица, учасник,
участије, лекс. 170
члан, цвилети, чварак и сл., фо-
нет. 189

Ш

шћућурити се, шчепати и сл., фо-
нет. 188

Стана Ристић

САДРЖАЈ

XXVI књиге „Нашег језика“

Татјана Батистић, О неким појмовима и њиховој при- мјени у језичкој анализи	94—138
Даринка Гортан-Премк, О Речнику нових речи	42— 47
Уз осамдесетогодишњицу професора Михаила Стевановића Српскохрватска лексикографија XIX века (преглед лек- сикографских концепција)	59— 60 139—146
Милорад Дешић, О лексичким синонимима	34— 41
Ворђе Живановић, Предавања Александра Белића у Москви 1898. године	160—164
Татјана Жигић и Ивана Прибићевић, Из пробле- матике именица с месним значењем	253—260
Павле Ивић, О актуелним проблемима нашег књижевног језика	276—281
Зорка Кашић, Гласовне промене у енклизи	228—233
Јованка Миловановић, Попис расправа и чланака — Наш језик XXI — XXV	61— 69
Јасмина Михајловић, Термин <i>видео</i>	241—252
Милан Могущ, Моја последња о <i>мллину</i>	48— 49
Душан Николић, Писање сложених скраћеница	264—268
Мирослав М. Николић, О речима <i>разблудан, заблудан</i> и <i>блештати, блештати</i>	50— 53
Бранислав Остојић, Неки случајеви конгруенције у је- зику Марка Миљанова	220—227
Драгољуб Петровић, Неки проблеми српскохрватске ди- јалектолошке номенклатуре	234—240
Асим Пецо, Именица <i>орат</i> и <i>орао</i> , глаголи <i>ићи</i> и <i>јести</i> (из моје дијалектолошке биљежнице)	147—151
Митар Пешикан, Пола века од покретања „Нашег језика“ Напомене уз два предходна прилога	3— 5 269—272
Око часа и сата	273—275
Милица Радовић-Тешић, Именичка образовања с пре- фиксима <i>над-</i> и <i>под-</i>	205—219
Стана Ристић, Морфема <i>-гељ-</i> у комбинацији са другим суфиксним морфемама	6— 24
Селена Сеферовић-Арсеновић, О именици <i>стопало</i> / / <i>стопала</i>	54— 56

Радоје Симић, Структура слога и проблем силабизација у српскохрватском језику	181—204
Милија Станић, Ђуричин или Ђурицин	57— 58
Живојин Станојчић, Извори супстанције и структуре српскохрватског књижевног језика (Речник језика Петра II Петровића Његоша, I — II, у редакцији академика М. Стевановића, Београд 1983)	167—180
Михаило Стевановић, Радосав Бошковић (1907—1983)	73— 82
Милан Сурдучки, Још једном о аналитичком компаративу у српскохрватском	25— 33
Милорад Ђирковић, Негација уз инфинитив и рјечцу да + презент	261—263
Божо Ђорић, Етник, ктетик и норма (поводом облика Козарчанин и козарачки)	152—159
Драго Ђупић, Четврт века од смрти Александра Белића	282
Егон Фекете, Допринос српских писаца стварању књижевног језика у другој половини XIX века	83— 93
Регистар	283—288

7505032
DM 12.00

143657